नं: २-घ

महाभाष्य प्रदीपः

(प्रथमोऽध्यायः)

पत्राणि १०२



=प्रागित्यवयवयोगः समुदायाक्षेपेणार्थमित्याह॰ प्रदृत्तीति॰ [redacted] प्राक्कडाराच्चेत्क्रीतादित्यस्यार्थ एवादितिभावः॰१=ननु चक्रत्वेननानावाक्यतासंभवात्तत्सद्धितानं सिद्धमेवेत्यत आह॰ प्राक्क्रीतादिति॰२=ननु विहितो विहित इति पुनरुक्तमत आह॰ पुनरिति॰३=

भा॰ कै॰ ५ श्रीगणेशाय नमः॥ प्राक् क्रीताच्छः॥ प्राग्वचनमिति छ इत्येवाधिकारो स्त्विति प्रश्नः॥ प्राग्वचनमुक्तमिति। अस्मिन्प्राग्वचने यदुक्तं यन्तरसूत्रोक्तंस्यापसत्वात्तस्या

१ ग्नीयमनोणिसत्रपठ्युक्तं नदेवेहापि दृष्टव्यमित्यर्थः॥ सर्वत्रद्धितार्थमिति प्राक्क्रीताद्येर्थास्तानपेक्ष्य सर्वस्य देवानेनतेषु येषु प्रत्ययविधानं यथास्यादित्यर्थः॥ विहितो य

थास्यादिति पुनः श्रुत्या प्रकर्षप्रतिपत्तिः॥ क्रतुल्याघवेन विहितो यथास्यादित्यर्थः॥ योगे योग इति आसतिसर्वत्रद्धितानेनतस्मै हितं छ इत्येवं प्रसर्थे निर्देशस्तत्रच्छो वक्त

श्रीगणेशाय नमः॥ प्राक् क्रीताच्छः॥ प्राग्वचनं किमर्थं॥ प्राग्वचनमुक्तं किमुक्तं॥ तत्रतावदुक्तं प्राग्वचनं सर्वत्रद्धितार्थं अधिकारात्सि

द्धमिति चेदपवादविषयेणप्रसंग इति इहापि प्राग्वचनं क्रियते सर्वत्रद्धितार्थं सर्वत्रद्धितः प्रत्ययो विहितो यथास्यात्। योगेयोगे तस्य

ग्रहणं माकर्षमिति। नैतदस्ति प्रयोजनमधिकारादप्येतत्सिद्धं अधिकारः॥ प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोग उपतिष्ठते। अधि

कारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेच्छप्रसंगः॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेछः प्राप्नोति॥ ॥ ॥ ॥

यस्तथा चशाखसगो रवप्रसंगः॥ अधिकारादिति। छ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थेः प्राक्क्रीतादित्यनेन यथैव प्रत्ययादयो धिकाराः अवधिविशेषोपादानमन्तरेणाद्

ष्टं साधयन्ति एवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः॥ प्रतियोगमित्यनेन लाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति योगे योग उपतिष्ठत इत्यनेन त्वधिकारस्य व्यापारः प्रद रा॰ म॰

(र्श्यते॥ ॥श्री ॥ ॥ श्री ॥ १

=ननु प्रतियोगमिति योगेयोग इति च पुनरुक्तमत आह॰ प्रतियोगमिति॰४=

=परस्परासंबंधादिति॰ संज्ञापरिभाषयोः परस्परसंबंधदर्शनादन्यापिस्यादित्यस्यारुचिः। २८

उगवादिभ्योयत् छश्चेति। नदीस्रोतोन्यायेन प्रति सूत्रमधिकारसोपस्थानात् उत्सर्गापवादयोस्सन्निधानाविशेषात्व्याख्यानीपरामिवुविकल्पंस्यादित्यर्थः॥ केचित्तु आहुः। उगवादिभ्योयदित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात् [redacted] परस्परासंबंधादुपलक्षणमेतत्। इदंतुप्रदर्शनीयं शारीरावयवाद्यच्छचेति। सएवदोषइति तस्मैहितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषुदृष्टाप्राप्तिपरिक्रादिति सामान्यप्रकृतिरधिकारात्सन्निहिताशारीरावयवाद्यदित्यादौतु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात्प्रकृतिभ्योविधीयमानः छोविशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोतीत्यर्थः। समानेर्थे इति। तस्मैहितमित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यत् विधीयमानः प्रकृसंतरेसावकाशंछंबाधते। तत्क्रमिवक्रो

उगवादिभ्योयत् छश्चेतिछोपिप्राप्नोति तस्मात्प्राग्वचनंकर्तव्यं। अथक्रियमाणेपि प्राग्वचनेकथमिदंविज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतयआहोस्वित्प्राक्क्रीताद्येर्थाइति किंचातः यदिविज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतयइतिसएवदोषः। अपवादविषयेपिछप्रसंगइति अथविज्ञायते। प्राक्क्रीताद्येर्थाइतिन दोषोभवति। समानेर्थेप्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोयच्छंबाधिष्यते। यथानदोषस्तथास्तु प्राक्क्रीताद्येर्थाइतिविज्ञायते। कुतएतत्। तथाह्ययंप्रधानेनार्थेप्रतिनिर्दिशति। इतरथाहिबह्व्यस्तत्रप्रकृतयः पठ्यंतेनतोयांकांचिदेवप्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत। अथवापुनरस्तु प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतयइति। ननुचोक्तमपवादविषयेपिछप्रसंगइति नवाधकंचिद्॥ ॥ ॥

दिग्देहधीसर्वेण तथाहीति। यथाजातीयोवधिस्तथाजातीयेनावधिमतामाव्यंयथामासात्परइत्युक्ते कालः प्रतीयतेग्रामात्पूर्वइत्युक्तेदेशः अन्यलोंसात् पूर्वइत्सलेवा। यांकांचिदिति। आपरीरवायाम्छइत्येवंवाच्यंस्यादित्यर्थः। अथवेति। अभ्युपगम्यवादोयं नत्वयंपक्षोमुक्तः। अवधिविजातीयत्वात् नन्वस्मिन्पक्षेछस्यार्थोनिर्दिष्टःस्यात् ननस्वार्थे [redacted] प्राप्नोतिनैषदोषः। तस्मैहितमित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययंप्रतिसाकांक्षत्वात् सन्निहितेननिराकांक्षीकर
नि॰ ॥णादर्थस्यलाभात् स्वार्थेप्रत्ययाप्रसंगात्॥ ॥ ॥

भा०कौ० ५
२

वा व च ना दि ति। वि क ल्प व च ना दि त्य र्थः। अ पे ति ठ त्रं प रो र्थः प्र कृ ति र्वा प्रा ङ्क्री ता न्ना स्ती ति ला घ वा र्थे प्रा कू ठ त्र ः इ ति व क्त व्यं प्रा ग्व ते ष्ठ त्रि ति प्र सा म न्न ष्ठ न्त्य ही ष्य न इ स र्थः। अ र्थे श्वि ति। ते न ज्ञा प क त्वा श्र यं मं त रे णा न्या ये ना प वा द वि ष ये छ स्या प्र वृ त्तिः सि द्धा ति प्रा कू ठ त्र इ ति नू ध्य मा ने तु त्स जा ती य स्या व धि म तो भा वा द र्थाः प्र कृ त यो वा व धि म त्ते न सं ग स्ये र त्। उ ग वा दि भ्यो य त्। आ वि ति छा प वा दा नां प र वि प्र ति षे ध बा ध ना ये दं। छ दि र्नो मे ति। छा द नं छ दि स्त च्च र्म वि का रो पि सं भ व ति। अ ना दु ष्ठ

वा ग्व च ना त्। न वा ए ष दो षः। किं का र णं। क्व चि द्वा व च ना त्। य दयं क्व चि द्वा व च नं क रो ति वि भा षा ह वि र पू पा दि भ्य इ ति त द् ज्ञा प य ति ना प वा द वि ष ये छो भ व ती ति। य द्ये वं ना र्थः प्रा ग्व च ने न। अ धि का रा त्ति द्धं। न नु चो क्तं अ धि का रा त्सि द्धं मि ति चे द प वा द वि ष ये छ प्र सं ग इ ति। प रि हृ त मे त त् न वा क्व चि द्वा व च ना दि ति। अ थ कि म र्थ मि या न व धि र्गृ ह्य ते न प्रा कू ठ त्र इ से वो च्ये त। ए त द् ज्ञा प य त्या चा र्यः अ र्थे षे व भ व ती ति। कि मे त स्य ज्ञा प ने प्र यो ज नं। न सं मा ने र्थे प्र कृ ति वि शे षा द् उ त्प द्य मा नो य त् छे बा ध ते। उ ग वा दि भ्यो य त्। य त्रा वृ ज्ञः पू र्व वि प्र ति षि द्धं स नं ग त् पा न हो प्र यो ज नं। य त्रो भ व तः अ ज्ञः पू र्व वि प्र ति षे धे न। किं प्र यो ज नं। स नं ग त् पा न हो प्र यो ज नं। य त्रो व का श ः। शं कु र्यं दा रु। पि च व्यः का र्पा सः। अ ज्ञो व का शः। वा ध्रं वा र त्रं। स नं गु र्ना म च र्म वि का रः त स्मा दु भ यं प्रा प्नो ति। स नं ग व्यं च र्म। उ पा ना व का श ः। औ पा न त्यं दा रु। अ ज्ञः स ए व। उ पा न न्ना म च र्म वि का रः त स्मा दु भ यं प्रा प्नो ति औ पा न त्यं च र्म ठ त्र्यं। ठ त्र्यं भ व ति अ ज्ञः पू र्व वि प्र ति षे धे न ठ त्रो व का श ः। छा दि षे यं तृ णं। अ ज्ञः स ए व। छ दि र्ना म च र्म वि का रः त स्मा दु भ यं प्रा प्नो ति। छा दि षे यं च र्म ठ त्र भ व ति पू र्व वि प्र ति षे धे न॥ ह वि र पू पा दि भ्यो वि भा षा या य त्। ह वि र पू पा दि भ्यो वि भा षा या य दु भ व ति पू र्व वि प्र ति षे धे न ह वि र पू पा दि भ्यो वि भा [redacted] षा या अ व का श ः॥ आ मि क्ष्यं आ मि क्षी यं पु रो डा श्यं। य तः स ए व। इ हो भ यं प्रा प्नो तिः चा या। उ पा न हो प्र ति प दं प्र त्य य वि धा ना द यु क्तो वि प्र ति षे धः त था चो क्तं। प र नि त्या न्त रं ग प्र ति प द वि ध यो वि रो धि स न्नि पा ते ते षा म्मि थः प्र सं गे प र व ली य स्त्व मि ति ना र्थः पू र्व वि प्र ति षे धे ने ति चि त्स मे त त् ह वि र पू पा दि भ्य इ ति स ू त्र पा ठा नु पू र्वी प्र द र्श ना र्थ म पू पा दि ग्र ह णा न्न त्व पू पा दि षु प्र ति प दं क्व चि दु क्ता नां तः प ठ्य न्ते पा ठे पि वा प वा दो सौ भ वु त्स र्गा प वा द यो श्वा यु क्तो वि प्र ति षे ध स्त स्मा द्व्य व स्थि त वि भा षा श्रु त्या पि वि प्र ति षे धो भि म तः। ग वा दि ग णो ह वि ः श ब्द स्य पा ठा त् स्व रू प ग्र ह णा च्च वि भा षा ह

राम० २

[redacted] =नन्वेवमपूपादीनामन्नविकारत्वे विप्रतिषेधं प्राप्तं कथं विप्रतिषेध उच्यते इत्याशंक्याह प्रपंचेति ।१=

=स्वकादपरत्वेऽर्थः ।२=

अन्नविकारेभ्यश्चेति । अपूपादिभ्यः । अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते तद्विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते प्रपंचार्थश्चायं पाठो हविरपूपादिभ्यो विभाषायदित्युक्तत्वात्तत्र सामर्थ्या दपूपादिग्रहणे नान्नविकारेति विशेषात् अन्नविकाराएव यद्गृह्यन्ते प्रकृतस्याभावादिति यद्यपि हि नाभ्यै तैलं नभ्यं तैलं नभ्यं लोहं बध्नातीति सिध्यति तथापि नभ्यं चक्रमिति न सि ध्यति नहि चक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि तु अवयवः नापि तादर्थ्यमस्ति अवयवविनोऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः यस्तु शरीरावयवो नाभिस्ततः परत्वाद्द्विताद्ये शरीरावयवाद्यदिति यताभावे नाभ्यं तैलमिति मंडलचक्राणामिति निर्यन्निर्द्धारणे षष्ठी सामान्यविशेषात् । न हि भवति गवां गौः संपन्नक्षीरतमेति तस्माद

=अगवादिषु तासंनिविष्टुक्तो न स आवोऽन्यचन न भवति नवेति यद्यपि द्याकलक्षणा प्रकृतिर्नाभेरस्ति तथापि नभ्यशब्दवाच्यं चक्रं नाभेः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः ।१=

अन्नविकारेभ्यश्च । अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन अन्नविकारेभ्यो विभाषाया अवकाशः । सुरायाः सुरीयाः यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति सक्तुभ्यो धानाभ्य इति यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन तौ हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥ अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते तत्रैव चोच्यते नाभि नभं चेति तत्र चोद्यते नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् । नाभेर्न भभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः किं कारणं प्रकृत्यभावात् । विकृतेः प्रकृतौ अभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यं न च नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति यदेवं हि तन्मंडलचक्राणां मंडलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते । सिद्धं तु शाखादिषु वचनादिति सिद्धमेतत् कथं शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः इवार्थे च वक्तव्यं नाभि रिव नभ्यमिति ॥ कः पुनरिहोपमार्थः । यन्नरक्षधारणं परिवर्तनं च । अपर आह । यन्नरं जनोपांजनमिति । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं नाभि नभं चेति वक्तव्यं

वयवावयविभावे षष्ठी मंडलाकारं चक्रं येषां तानि मंडलचक्राणि शकटानि तेषां मंडलाकारं यच्चक्रं तन्नभ्यमुच्यते । तच्च नाभेः प्रकृतिर्न भवतीति तत्र प्रत्ययो न प्राप्नोती त्यर्थः ॥ कः पुनरिति । अवयवावयविनोः सादृश्याभावादिति प्रश्नः इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति । यन्नरिति । छिद्रवान् रथांगविशेषो नाभिशब्दवाच्यः स यथाक्षाख्यं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्तते चैवं चक्रमपीति तत्सादृश्यान्नभ्यशब्दे नाभिघास्यतर इत्यर्थः । अंजनोपांजनमिति । अंजनं तैलाभ्यंगः उपांजनं समीपा भ्यंगः ॥

=एवमिति अवयवावयविनोर्धारणाद्यभावे अवयवस्यापि तद्भावप्रसंगादिति भावः ।१=

=नाभिसमीपप्रदेशे तैलस्याभ्यंजनं ।१=

यामेतानीति। एतच्चोपलक्षणं नम्योलोहवंधोनम्यो क्षरुसाद्यर्थमपिपठितव्यमेव। अरवतश्चचक्रेषु पृथग्व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोवयवाउ
संघं तेतत्र नाभिप्रकृतिः काष्ठं नम्यं भवसे वा अरहितं तु चक्रमेकस्मादेव काष्ठा दुत्पद्यत इति पृथङ्नाभेः प्रकृ तिभूतकाष्ठाभावात्तस्य यथा प्रसंगादित्यर्थः।
यानि चापीति। अनराणीति वृक्षभेचक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थोमनुपनिर्देशः। अनराणीति युक्ते भम्राराणपि चक्राणि प्रतीयेरन्नतस्मादरवतपर्यु
दासे नानुपजातारचक्र प्रतीतिरनरवं तीत्यनेन न भवति। ननु यथावक्ष्याएव बहुवोवनं ननु तद्व्यतिरिक्तं एवं नाभ्यादय एव चक्रं तत्र भेदनिबंधनो
नाभिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशंक्य भेदेतावदवयवावयविनोस्साधयति दृश्यत इति। भेदेनापि व्यवहारो व यवावयविनोर्दृश्यते
=नाभेर्विकारत्वंचक्रस्यप्रकृतित्वं।१=

यान्येतान्यरवंति चक्राणि तदर्थो तत्र नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यानि चाप्यनरवंति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्ष्यमाणं दृश्यते हि
समुदायादवयवस्य पृथक्त्वं तद्यथा वाक्षीशाखेति। गुणांतरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते तद्यथा वैभीतकोयूपः खादिरं चषालमिति।
तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति अपयो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यं नभ्योवृक्षः। नभ्याशिंशपायेति। नभ्याजलुंकवचनान
=अंजनादियुक्तनाभेरंजनादिरहिता नाभिः प्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपिप्रकृतिः।२= १ भ्यानलुग्वक्तव्यः। सतर्हि लुग्वक्तव्यः। नादर्थ्यात्ताछब्द्यं भविष्यति नभ्यार्थो नभ्य इति॥०
नवक्तव्यः

न केवलमभेदे नैवं सर्थेः। ननु प्रकृते छेदे विकारस्य दर्शनं यथा काष्ठो छेदे भस्मनः न चेह चक्रो छेदे नाभिदर्शनमित्याशंक्याह गुणांतरयोगादिति।
तत्रावयवो यश्चक्रस्य नाभिसंज्ञकः सोंजनादिगुणायुक्त नाभिसंज्ञावयवप्रकृतिस्तद्वारेण चक्रमपि प्रकृतिर्दृश्यते ह्यवयवनिबंधनो व्यपदेशः समु
दाये पटो दग्ध इत्यादौ न च बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षालब्धप्रकृतिव्यपदेशनाभिलक्षणावयवद्वारकः स्येनभ्यव्यपदेशः। तादर्थ्यादिति। अनेनैव
न्यायेन चरुस्थतंदुलार्थाव्रीहयोपि चरव्या अंगारीयकाष्ठार्थो वृक्षो प्यंगारीय एवेति प्रकृतौ छो न भवतीति वेदितव्यं॥ ॥ ॥
=अकृतंप्रकृतेःप्रकृतावित्यर्थः।१=

=सत्येवमुवैवस्वरेणपाठाभ्यंतरपक्षश्चेदं ॥१= ननु परिमाणमर्थः संज्ञा तु शब्द इति कथं तयोः सामानाधिकरण्यमत आह संज्ञायत इति परिमाणं कृत्वा कंबल्यशब्देन गम्यत इत्यर्थः ॥२=

कंबल्यानिपातनादिति। अन्त्यस्वरितपाठाच्चयदंतत्वं विज्ञायते परिमाणपर्युदासेनेति। अपरिमाणान्ताद्धि गोस्तद्धितलुकि पंचाश्वे सा दौगी अपि प्रतिषिद्धे कंबल्यग्र
हणं तत्र परिमाणार्थमेवेत्यर्थः॥ परिमाणं च संज्ञैवेति संज्ञायत इति संज्ञा। विभाषा किमियमिति। यद्यपि हविरपूपादिभ्यो विभाषायाय इति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शना

=निपातनेऽप्यर्थविशेषस्याप्रतीतेरित्यपि यत्स्यादेवं यच्छोन्नस्यैतेन निपातः। ३=

कंबलाच्च सं। अयं योगः शक्योऽवक्तुं कथमशीतिशतं कंबल्यमिति निपातनादेतत्सिद्धं। किं निपातनं अपरिमाणविस्तारितकंबल्येभ्यो न तद्धि
तलुकीति। इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति इह मा भूत् कंबलीया ऊर्णाः एतदपि नास्ति प्रयोजनं परिमाणपर्युदासेन पर्युदस्ये प्राप्ते
तत्र कंबल्यग्रहणं क्रियते परिमाणार्थं परिमाणं च संज्ञैवं विभाषा हवि। किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते उ
वर्णितादिति वानि से प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते हविरपूपादिभ्यः प्राप्ते। हविरपू पादिभ्यः अप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नि सो विधिः। चरव्यास्तंडुलाः
शरीरावयवाद्यत्। यत्प्रकरणे रथाच्च। यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यं रथ्या पहितारथ्या॥ ॥ ॥

इष्यते विभाषात्वमिहावगतं तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोयन्यासः शरीरावयवायेति हितार्थ एव रथात्यद्यथास्यादर्थो नेरेमाभूदिसेवमयेमुगवादिभ्यो
यदिसत्रोपसंख्यानं न कृतं केचिदुद्यसीताहलेभ्यो यद्विधावितितरन्न विधिमिच्छंति॥ अन्येन तु हलसीताशब्दयोस्ताहर्याच्च तुर्या ध्यायविहित एव यतितदं तवि
॥ धिनेतस्मिन्निसाद्रुः॥ ॥ ॥ ॥

=स्वरूपसमाख्याच्छेनबोधनार्थं॰१=

भा॰कै॰५
४

खल वृषशब्दोयमिति। ननु कृतनलोपो ऽकारांतो ऽन्यथा ऽसंदेहात्कृतनलोपो निर्दिष्टो ऽपेतेति भावः॥ वृषन्च्छब्द इति। उच्चारणादेवनां तत्त्वेऽज्ञातेनकारांतं नरतिवचनं स्वरूपनिरूपणार्थं तस्येति। अन्यथा ततश्छः प्रसज्येत। वृषशब्दादेश इति। अथायेचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावाद्वृषण्यमिति स्यात्। कुतोनुचरसीतिब्रह्मनशब्दस्यानेकार्थत्वात् ब्राह्मण

खलयद्वृषशब्दोयमकारांतो गृह्यते। वृषन्शब्दोऽपिनकारांतोस्ति। तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं वृषशब्दाच्छादेशः। वृषशब्दोस्मादेशो वक्तव्यः। वृषेहितमितिविग्रहे वृष्यमिसेवयथा स्यात्। तथा ब्रह्मन् शब्दोनकारांतो गृह्यते ब्राह्मणशब्दश्चाकारांतोस्तितस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यं ब्रह्मन्शब्दाच्छादेशो वक्तव्यः। ब्राह्मणोऽभ्यो हितमितिविग्रहे ब्रह्मण्य इसेवयथा स्यात्। तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। समानार्थावेतौ वृषशब्दः वृषन्शब्दश्च। ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च ज्ञातश्चसमानार्थावेवं त्वाह। कुतोनुचरसि ब्रह्मन् कुतोनुचरसिब्राह्मणेति। तत्रद्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेनविग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमितिविग्रहे अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एव
[redacted] मिहापिवृषायहितमितिविग्रहेवृष्यइतिभविष्यति। ब्राह्मे
हितमितिविग्रहेवाक्यमेवं तथा ब्रह्मणोहितमितिविग्रहे ब्रह्मण्यमितिभविष्यति ब्रह्मशब्दश्चेहसाध्यं। तच्चैवंसति सिद्धं भवति॥ ॥

एकेनविग्रहइति॰ ×ब्राह्मणेभ्योहितमितिविग्रहे वाक्यमेव॰×१

शब्दपर्यायत्वंनातिप्रसिद्धमितिस्पष्टयति। एकेनविग्रहइव समर्थः। विग्रहस्तु द्वाभ्यामपिभवतीति नासौनियम्यते। विग्रहेति। भिन्नकर्त्तृकत्वात्क्त्वानुपपत्तिः नैषदोषः। उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यते ऽन्तर्भावितण्यर्थत्वात् परे: पराविरयोगेचेतिवाक्त्वाप्रत्ययः॥ वृषन्ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानाच्छप्रत्ययोनभवतीत्यर्थः॥ एम॰
४

=एवंचवृषन्शब्देयुक्तमुक्तिदर्शनंसंगच्छते॰२=विग्रहएवेति॰ननुप्रत्ययस्तस्मादन्यस्मात्तुविग्रहः प्रत्ययश्चेतिभावः। नासाविति॰ एकेनैवविग्रहस्तेनैवनित्यर्थः॥२=भिन्नेति॰ विग्रहस्याकुतस्त्वोपसर्पसमत्वे

आत्मन् अनिर्देश इति। योयं हितमिति प्रत्ययार्थनिर्देशः स भोगोत्तरपदात्खविधाने विवक्षितार्थप्रसाधनासामर्थ्यादनिर्देशः। तत्कार्याकरणात्तथा हि लोके पितृ
भोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः पित्रादिभोगहितस्य तु प्रतिपत्तिप्रसंगः। शब्दवचनमिति॥ अन्यथा भोगीन राज्ञो वा ध्येत भोगोत्तरपदात्खविधाने

आत्मन्विश्वजनभोग। भोगोत्तरपदात्खविधाने। निर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात्। भोगोत्तरपदात्खविधाने। निर्देशः अगमको निर्देश। निर्देशः।
किंकारणं पूर्वपदार्थहितत्वात्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। सर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते पितृभोगाय हिते प्राप्नोति पित्रे चैव हित इष्यते। एवं तर्
हि भोगीनरूप्रत्यययोर्विधानस्य तु भोगीनरिति चेद्वावचनं॥ भोगीनरिति चेद्वावचनं कर्त्तव्यं। मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा स्यात्। राजाचार्याभ्यां नि
त्यं। राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं। राजभोगीनः। आचार्यादणत्वं च। आचार्यभोगीनः। किं भोगीनरूप्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजाचार्या
१भ्यां नित्यमिति वक्तव्यं। नैष दोषः। सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

१ =सामर्थ्यमिति। सामर्थ्यं सर्वभावानां लिंगमित्यभिधीयते इति वचनात्सामर्थ्यं लिंगमित्यनर्थान्तरं। श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पूर्वपूर्वप्रमाणेषु उत्तरस्य उत्तरं प्रति दौर्बल्यमिति निर्णयात्=

केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिध्यति। किं भोगीनरिति प्रत्ययस्य सामर्थ्येन प्रश्नः। सर्वथेति॥ सामर्थ्यं बलवदिति उत्तरं ननु भोगोत्तरपदात्खविधाने क्रियमाणेपि
नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्न सिध्यति। एवं तर्हि तथा पाठः कर्तव्यः यथेष्टं सिध्यति। राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्यय इति॥ ॥

=नित्यमिति। नित्यमित्यस्य प्रत्ययेन संबंधात् ... राजेति। राजाचार्याभ्यां ... भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति। नित्यमित्यस्यैव विवरणं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति। ९=

=सुमतिरिति भोगइति सुखस्थानं ॥ २८ धनेति । अनेनधनवाचिनो नतयुक्ता नि सुच्यते ॥ २८

भा०कै०५ ग्रामणिभोगीनइति ग्रामण्यो भोगइति षष्ठीसमासः इको ह्रस्वो ङ्योगालवस्येति ह्रस्वः । नत्वं प्राप्नोतीति । मकारादौ प्रत्ययेंगस्य विधीयमानमिति भावः । द्रव्यपदार्थक
५ इति । भोगेधनमुच्यते भोगवानयं ब्राह्मण इति धनवान पिहूप्यतोनि भोगउच्यते तस्मादत्र क्रियाभोगशब्दवाच्या । संबंधादिति । यस्त्वपित धनायहितो नासावबु

इहच ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीनइति उत्तरपदइति ह्रस्वत्वं नप्राप्नोति । इहचस्य भोगीनइति स्वपोभीति नत्वं प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ।
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्तव विधाने अनिर्देशः पूर्वपदार्थे हितत्वादिति । नैषदोषः । अयं भोगशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदा
र्थकस्तद्यथा भोगवानयंदेशइत्युच्यते । यस्मिन्नावः सस्यानि च वर्त्तते । अस्ति क्रियापदार्थकः । तद्यथा भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते । यः ॥
सम्यक्स्नानादिक्रियाः अनुभवति । तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणं । यश्चपितस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः संबंधात्सोपित्रे हितो भव
ति । यदि संबंधात्तत्र द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणं योपि हि पितद्रव्याय हितः संबंधात्सोपित्रे हितो भवति ॥ अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि
॥ दृश्यते । तद्यथा ॥ ॥ ॥ ॥

=ममैतत् विष्यतीत्युक्तं तद्रूपयति । पस्त्विति । यदि हि ममैतत् विष्यतीत्यर्थो त्रस्यादि राधनस्य विशेषणमयुक्तंस्यात् तद्बलाधः पितुरेतद्धनं मया पितृहितार्थं रक्षणीयमु

घ्नंपितः[redacted] हितो भवति ममैतद्धनं भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः । यो हीतियस्त्वं ममैतद्भविष्यतीति मन्यते ना सोपित्रे तद्धनमिति । स्तुति रा०म०
॥ किं तर्हि ममैतदिति अभिमानेन ॥ ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५

पारक्षति सर्वं वा पितृ

=॥ ॥ ॥ ॥

१=अतएव भोगशब्दः शरीरवाच्यपीति भाष्यसामान्येन आयोक्तिः॥ २=रथकार इति। रथकारेण तहैव किंतु निषादाद्यो अनुलोमाः कृताद्यस्व प्रतिलोमाः सर्वे गृह्यन्ते॥ २=

अहिरिवेति। समुदायेवृत्ता भोगशब्दा एकदेशे षु फणेषु प्रयुज्यते। केचिदाहुः। भुजंगांगमेव भोगशब्देनोच्यते न तु सर्वं शरीरमिति। तदयुक्तं। अनंतरत्वात्संयोगवि
षयस्यावधारणास्य कर्तुं मे शक्यत्वात् पंचजनादिति। मनुष्याः पंचजना उच्यंते चत्वारो वर्णाः रथकारः पंचमाः॥ पंचजनायेति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। स
मुदाये वृत्तस्यावयवेपि वृत्ता एकवचनं यथा सप्तर्षिरिति॥ यो हि पंचानामिति। ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यं। संख्या हि संख्येयविशेषमपेक्षते संख्येवृत्त
यस्ये

अहिरिव भोगैः पर्येति। अहिरिव शरीरैरिति गम्यते। एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीण इति। खविधाने पंचजनादुपसंख्यानं। खविधाने
पंचजनादुपसंख्यानं कर्तव्यं। पंचजनाय हितः पंचजनीनः समानाधिकरणा इति वक्तव्यं यो हि पंचानां जनाय हितः पंचजनीयः स भ
वति। सर्वजनाट्ठञ्च। सर्वजनाट्ठञ्च वक्तव्यः खश्च। सर्वजनाय हितः सार्वजनीनः॥ समानाधिकरणा इति च वक्तव्यं। यो हि सर्वेषां जना
ऽऽय हितः सर्वजनीयः स भवति॥ श्री ॥ ॥

=भेदप्रवर्तकः संबंधः।१= =संख्येयमनपेक्ष्य संबंधाभावात्।१= ×निकः॥ सार्वज ×२

नापेक्षया व्यतिरेकस्तद्वारेणानु संख्याया गुणस्येति साक्षात्संबंधाभावात्समासप्रसंगः। नैष दोषः। प्रकरणादिवशाद्यदा विशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां
तदा जनादिना साक्षात्संबंधा[redacted]त् भवतीति वृत्तिः। सर्वजनायेति। सर्वो जन इति पूर्वकाले कसर्वेति समासः। सर्वेषां जनायेति। सर्वसाधारणायेत्यादि जनाय सर्वः॥

भा०कै०५ ६ महाजनादिति। निसग्रहणं सर्वे जना उक्तः खोमामूदिसेव मध्ये महाजनशब्दस्य समानाधिकरणपदस्य आत्वनिर्देशादेवासीयते सर्वे सर्वोदिति। अनुकरणत्वात् सर्वेना
मकार्याभावः सर्वेनामानी सन्वर्थे संज्ञाविज्ञानात् अनाश्रितार्थस्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वे नामत्वं न भवति। पुरुषाद्वधेति। प्रत्ययार्थस्य म

महाजनान्निसंठ त्र वक्तव्यः महाजनाय हितो माहाजनिकः तत्पुरुष इति वक्तव्यं। बहुव्रीहेर्मा भूदिति महान् जनो अस्य महाजनः महाजनाय
हितो महाजनीयः। यदि तर्ह्यति प्रसंगाः सन्ती उपाधिः क्रियते आद्यन्यासे उपाधिः कर्तव्यः अस्मिन् विश्वजनसमानाधिकरण इति वक्तव्यं।
यो हि विश्वेषां जनाय हितः विश्वजनीयः स भवति। अथ मतमेतदनभिधानादाद्यन्यासे न भवतीति इहापि नार्थे उपाधिग्रहणेन। इहाप्य
नभिधानान्न भविष्यति। सर्वे पुरुषाभ्यां। सर्वोत्तमस्य वाव चनं सर्वात्मस्य वेति वक्तव्यं। सार्वः सर्वीयः। पुरुषात् वध इति वक्तव्यं पौरुषेयो वधः। अस
त्यभिद मुच्यते पुरुषाद्वध इति पुरुषाद्वध विकार समूहतेन कृतेष्विति वक्तव्यं। पौरुषेयो वधः। पौरुषेयो विकारः। पौरुषेयः समूहः तेन कृतं पौरुषेयं। नदैव
तं तदर्थे विकृतेः प्रकृतौ। तदर्थमिति कृसनामप्पष्ठन्। तदर्थमिति कृसनामप्पः षष्ठन्त्र कर्म इदं महार्थे एं द्रुमहितं। गांगामहितं काशेहूपलिकं। न
वा प्रयोजनेन कृतत्वात्। न वा कृकृत्वं किं कारणं प्रयोजनेन कृतत्वात्। यद्धि द्रुमहार्थे इदं द्रुमहस्तस्य प्रयोजनं भवति। तत्र प्रयोजनमित्येव सि
१ द्रु॥ ॥

र्थेन षष्ठी समर्थे विभक्तिर्लभ्यते। कृतेतु तेनेति न तीयोपात्तैव पुरुषस्थलोक प्रसिद्धः पाण्यादिप्युक्त इहगृह्यते। न तु सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धः तत्र प्रसयपसादरशोना एम० ६
दिसादुः। तदं कृसनामप्प इति। अवश्यप कर्तव्यत्वात्कारणार्हत्वात् वांकृसाउत्तवास्तन्नामप्प इत्यर्थः॥ न वेति। प्रयुज्यते अनेनेति प्रयोजनं फलमप्याभिधीयते क्रा

=नरैवेनकृतमित्यर्थः।ा=

=इहफलस्यग्रहणमितिभावः।१=

च्छदिः उपध्यभावादिति उपधिशब्दो विकृतिवाची नास्ति एकस्यैव रथाङ्गविशेषस्योपध्योपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थस्य प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः ।
सिद्धं त्विति । उपधेयशब्दात्कर्मसाधनपदं तात्स्वार्थे ऽण्वक्तव्य इत्यर्थः । तयोर्भावसाधन इति । तत्र हि नादर्थ्ये संभवति । उपधानक्रियार्थत्वाद्रथाङ्गविशेषस्य । एवमपीति । य

=औपधेयपदव्याख्या·२=

छदिरुपधिबलेर्ढञ् । उपध्यर्थमितिप्रत्ययानुपपत्तिः उपध्यभावात् । उपध्यर्थमितिप्रत्ययस्येहानुपपत्तिः । किं कारणम् । उपध्यभावात् । विकृतेः प्रकृतावभि-
धेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च उपधिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यद्धि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते । सिद्धं तु स्वार्थे ऽण्वचनात् । सि-
द्धमेतत् । कथम् । स्वार्थे ऽण्वक्तव्यः । उपधीयते उपधेयं उपधेयमेव औपधेयम् । सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चो-
क्तं उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति नैतदस्ति । अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः उपधीयते उपधिरिति । अस्ति भाव-
साधनः उपधानमुपधिरिति । तयोर्भावसाधनस्येदं ग्रहणम् । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । विकृतेः प्रकृताविति वर्तते । प्रकृतिविकृति-
ग्रहणं निवर्तिष्यते । तच्चावश्यं निवर्त्यम् । इहार्थमुत्तरार्थं च इहार्थं तावत् ॥ ॥ ॥

घपि लोके क्रियाविकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते बहुविकारोऽयं मनुष्यो हसति गायति नृत्यतीति तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्र-
कृत्युच्छेदो यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः ॥ ॥ ॥ ॥

भा० कौ० ५
७

बालेया इति। अत्र तंडुलानां तादर्थ्यमस्ति। न तु प्रकृतिविकारभावो वत्सावस्थायामपि तंडुलानां तदवस्थत्वादिति भावः। आर्षभ्य इति। यथा पक्वमाम्रफले आम्रफलविकार
त्वेन न प्रसिद्धं। अपि तु प्रसिद्धिरेव शालत्वेनैवमृषभोपि न वत्सविकारः। अर्थेति। तदर्थग्रहणाननुवृत्तौ स्वार्थे प्रत्यय उपाधिशब्दात् न सिध्यतीति भावः। ऋषभोपा
नह इत्यत्र ऋषभशब्दात् तादर्थ्यात् वत्सादिषु वर्तमानाः स्वार्थ एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यंति। प्रासाद इति। अत्र संभावनामात्रं गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यते इति
करणप्रमर्षेणेदमुच्यते यदि तर्हि न इष्टकास्वेन तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रसंगः अरणीयं सूक्ष्मकाष्ठमिति अत्रापि बुद्धि

बालेयास्तंडुलाः उत्तरार्थेनावृत्तः ऋषभो पानह्योर्ञ्यः। आर्षभ्यो वत्स इति। अपि तदर्थमित्यनुवर्तते उत्ताहोन। किं चार्थानुवृत्तौ बाढमयः। त
दस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थे यथा स्यात्। इह माभूत् प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति। यदि तदर्थमित्यनुवर्तते। ऋषभोपानह्योर्ञ्यः। ऋ
षभार्थो घासः उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि अनुवर्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणं। ननु चोक्तं वत्सर्षभयोर्न सिध्यतीति। किं पु
नर्भेदान्विकारं मत्वा आह वत्सर्षभयोर्न सिध्यतीति यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः। वैभीतिको यूपः खादिरं चषालमिति न सि
ध्यति अपमतमेतत् नरेवगुणांतरयुक्तं विकार इति। वत्सर्षभयोरपि सिद्धं भवति गुणांतरयुक्ता हि तंडुलाः बालेया गुणांतरयुक्तश्च वत्स

परिकल्पिता रेपि तन्नादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्यादुः। गुणांतरयुक्ता हीति वत्सावस्थायां योगगुणः सन्निवेशलक्षणो लाक्षादिकृतलौहित्यादिलक्ष
णो वा तदपेक्षया प्राकृतनगुणायुक्त इत्यर्थः। गुणांतरयुक्तश्च वत्स इति। स जातावयवस्संहननवान् महाप्राण ऋषभावस्थां प्राप्य यदा परियोक्ष्यते न तु दानवि
क्रियार्थं तदा तादर्थ्यस्य संभवः। आम्रं तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारो गुणभेदात्तथापि तत्त्वबुध्युत्सादनाल्लोके प्रकृतिविकारभावस्याप्रसिद्धत्वात्तत्र प्रत्ययाभावः। एम०
। आमपक्वावस्थयोराम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्तते न तु शब्दांतरं वत्सर्षभशब्दवत्॥ ॥ ७

= वैषम्यांतरमप्याह भोमेति। ९ =

=अस्येति॰ एतेनास्येति षष्ठ्या संबंधसामान्यप्रतिपादनात् संबंधविशेषप्रतिपन्नौ न प्रवर्तत इति तदर्थं कर्तव्यं॥ २

=औपधेयं ल्विति। ससपि क्रियापेक्षे इयमस्मिन्नर्थे प्रकृतिविकारभावाभावात् वचनादिति। कर्मे साधनं क्रियमस्यां ता उपधि शब्दात् स्वार्थे ठ। अयमप्ययं उपधौ धेयशब्दः पोत्लौ
केपर्यायत्वादेकस्मार्थे स्यात् सापेक्षपानाद्दर्थ्ये प्रकृतिविकारभावाभावात्। तदस्य स्यान्नग्रहणमिति क्रियमाणेऽपि स्यान्नग्रहणे नैवातिप्रसंगनिवृत्तिरिति करणादेव चस
र्वातिप्रसंगनिवृत्तिः स्वे स्पतीति प्रभ्रम प्रासादो देवदत्तस्येति। अक्रियमाणे स्यान्नग्रहणे तु स्वामिसंबंधादयमतिप्रसंग उक्तः। अयमेति षष्ठ्या संबंधमात्रस्य प्रतिपादना
त्सामान्ये च सर्वविशेषाणां तदभावात्। ननु तदर्थग्रहणानुवृत्या न भविष्यति तथा च छदिरुपधिबलेर्ढञ् इति सत्र भाष्यं वा ढमर्थ इत्यादि। एवं तर्ह्यसति स्यान्नग्रहणे प्रा
सादार्थोयं देवदत्तः उत्पन्नो योग्यो यः प्रासादलाभे इति तादर्थ्यसंभवात् प्रत्ययप्रसंगः। अयमेति। यदा देवदत्तनाम्ना केनचिदिष्टको दृष्टः। ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वा सो

=दिस्त्वदृष्टणं अजनेकस्मिन्प्रत्ययार्थे अस्येकं समर्थविभक्तिः संबंधनीये तिन्यायसत्र्वनार्थः। यदीदं नस्कृत्येतत दासमर्थविभक्तिसंबंधस्तदस्यास्मिन्निति समुदायेन विज्ञायेत। न तस्य प्राकारीयाद्युदाहरणे स्यात् पञ्च वाच्यं प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः संबंधः संभवति न त्रैव स्यात् एवं तन्यतरेण संबंधः

ऽयमौपधेयं तु न सिध्यति। वचनात्स्वार्थिको भविष्यति। तदस्य तदस्मिन्स्यादिति। स्यान्नग्रहणं किमर्थं। इह माभूत्प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति
अक्रियमाणेऽपि स्यान्नग्रहणे इह कस्मान्न भवति। प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति शक्यार्थे लिङ्-इति वक्तव्यं। नैवं शक्यं॥

संभावयति नायं प्रासादोऽन्यस्य संभवति देवदत्तस्यायं प्रासादः स्यादिति तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति। एवं तर्हि प्रासाद
लाभयोग्योसौ देवदत्तः प्रासादार्थ इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणं। अथवा तदर्थग्रहणमत्र नानुवर्तते इति कारणेनातिप्रसंगनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् सर्वं सूत्रेऽनुभा
ष्यकारेणेति करणापरामर्शेन प्रसंगं तरेणात तदर्थग्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दर्शितानलसौ सिद्धांतस्तथा चान्यार्थमपि दारुयोग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते न च
तत्र तादर्थ्यबले शोऽप्युत्पत्तिश्च प्रतीयते ये नासदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत शक्यार्थे इति। स्यात् शक्यार्थे इति पठितव्यमित्यर्थः॥ ॥

=औपधेयेत तदर्थग्रहणानुवृत्तावपि प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वमुत्पादनप्रसंगे नेत्यर्थः॥ २=

=यथाश्रुतलभ्य कि लिङ इति सूत्रेणैव शक्यार्थे लिङः सिद्धवाक्य भवतायोगात् २ १=

=तदंत्तवाच्यः प्रत्ययान्तवाच्यः। अतएव समानशब्दः समानाधिकरणशब्दः। यथा दिनिकृद्भिः प्रभुरिति कर्तुः प्रत्ययेनाभिधानात्तद्योऽपाधितं। अतोऽन्यः प्रत्ययावाच्यः अतएव व्यधिकरणशब्दः। यथा गार्गिकया श्लाघते इति श्लाघा वुञ्ना नाभिधीयत इति विशेषणं। ४=अयोग्यमिति। तथा हि। प्रथमासम=
=र्थोऽस्येति यथार्थेऽस्मिन्निति समर्थं च यथा विहितः प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यं। यत्तत्प्रथमासमर्थं च तत्स्यादिति द्वितीयं। तत्र द्वितीये प्रकृत्यर्थः प्रधानं विशेष्यत्वात्स्यादेर्येन द्विशेषणत्वादप्रधानमिति तस्य विशेषणांतरेण योगो न संभवतीति भावः। नन्विति। गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायात्। ६=

भा० कै० ५

८

=यथा प्रत्ययमिति वचनेऽभ
=विकारे लोपं प्रत्ययसंज्ञा
=क्रियते भाष्यकृत्तु पपत्तेषा
=धीनामभिप्रायेनीत्यर्थः

इदानीमेवेति। चिरवृत्तम[redacted]पि वस्तु बुध्यामाविततत्त्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते। उपदेशे जनुनासिक इदिति सूत्रे स्मृतं प्रायग्रहणादसंज्ञायामपि घञ्भवति
प्रायवचनात्संज्ञायामेव घञ्प्रसिद्धानवानह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति तत्र हि घञ्विधेयत्वात्प्रधानेन तस्यैव प्रायग्रहणं संज्ञायह
णं च विशेषणं स्यात्प्रत्ययं न तु संज्ञायां प्रायग्रहणं विशेषणं परार्थस्य स्वसंस्कार प्रतिपत्त्यावयोग्यत्वाच्छ्रुतेन पारार्थ्यापन्नस्यैव प्रसाधनादेकवाक्यत्वाच्चोपा
धिविशेषणशब्दयोश्च क्वचित्सर्यायत्वं क्रियाभावशब्दयोरिव। क्वचित्तु भेदेन व्यवहारः। तदुक्तं। अप्रधानविशेषणमुपाधिस्तद्वदनवाच्यः समानशब्दोऽयः। अ
नुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छुक्लाद्याद्विविशेषणतां यद्दिति तत्र स्यादिसेनतत्प्रकृत्यर्थविशेषणायोपानं परतंत्रस्य योग्यं प्राक्यार्थे इत्यनेन विशेषणेन संबंधानुभ
वे। ननु विशेषणसंबंधमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति। नेतरदिति विशेषणसंबंधानुभवे प्रधानत्वेन तस्य स्यान्न तूपाधित्वं प्रतीतिकाल एव चु तस्य पारार्थ्य

इदानीमेवस्तुकृत्तं न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति एवं तर्हि इति करणः क्रियते। तत्र च द्विविक्षा भवति विवक्षा च हृदयी अस्ये वप्रायोक्ती
विवक्षा अस्ति लौकिकी। प्रायोक्ती विवक्षा प्रयोक्ता हि मृद्यति निग्धया श्लक्ष्णयाजिह्वया मृदून्नितिग्धान्श्लक्ष्णान्शब्दान् प्रयुंक्ते लौकिकी विवक्षाप्रत्या
पत्ति संप्रत्ययः॥ प्राय इति लोको व्यपदिश्यते॥ न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारेण नगरस्य स्यादित्यो लब्धमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्।
यद्येवं नार्थः स्यादूहणेन नत्वाहि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारेण नगरस्येत्यो लब्धमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्॥ ॥ ॥ ॥

यव गतमिति कुतो विशेषणसंबंधः। अप्रधानोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्येत न देहापि प्रसज्येत शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। न च ज्ञानुमुपमोन्कुवाश इति प्रकृत्यर्थस्य
शक्यार्थत्व विशेषणसंबंधसंभवः॥ मृदूनिति। अपभ्रंशानित्यर्थः॥ तस्मात्प्रयोक्तृविवक्षानाश्रीयते प्रयोक्तुः स्वातंत्र्यान्नियमाभावात्॥ प्रायस्येति। समग्रकृत्यस्येत्यर्थः
॥ तस्मात्प्रत्याख्येलोकाः शब्दान्[redacted]प्रयुंजते तदर्थाभिधायिनः स्त एव शास्त्रेणानुविधीयंते प्रयोगमूलत्वात्व्याकरणस्य तेः अयमेव न्यायः क्वचिदितिक
रणो नोपसंगरस्य तेन तत्रेति शब्दो हेत्वर्थः सन्विवक्षामनुसार प्रतिपाद्यमर्थस्तत्र स्यादिति तदर्थप्रसायनायथदा विवक्षा भवति तत्तदोहे तोरयमर्थः प्रत्ययोत्प
त्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इति। अथवा एवमर्थं तन्निमित्ताशब्दो विवक्षामनुसारयति एवं च सति लोकस्य विवक्षाभवति तत्र प्रत्ययः इत्यर्थः। न च लोके कस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यर्थे

स्य मतिपादनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगे भवति मत्वा यद्येष =
॥ निपादनाये वदत्त शब्दप्रयोगात्॥

रामं० ८

=दित्यप्रतीत्यर्थं। न तत्पूर्वः कश्चिदर्थः प्रतिपाद्यते। २= योयमिति। तदस्मात्तदस्मिन्स्यादिति योग्यमर्थत्वादर्थप्रत्ययनायप्रतिपादितः स्यादिति भावो विवक्षायाहेतोः। २= =तनुकृतं प्रासादस्य शक्यार्थरूपविशेषणासंबंधः स्वरूपेणाशक्यत्वादत आह नचेति। ५=

आह। किमर्थमिति। परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात् परिमाणशब्दस्य संख्यायामपि परिच्छेदहेतुत्वात् पृथक्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। एवं तर्ही
ति। आचार्यदेशीयः परिहरति। यथा प्राच्यत्वात् भरतानां ग्रहणे सिद्धे बह्वच इञः इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थं तेनेह न प्राचामिति
भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् न भवति। औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति। एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थं तेनेह द्वा

=ऽङ्किदेशस्य यः पर्युदासः स न भवति ऽङ्किदेश एव न भवतीत्यर्थः।२=

आह। दृगोपुच्छ। किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। न संख्यापि परिमाणमेव। तत्र परिमाणपर्युदासो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः
पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धि
तलुकि इति द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतो द्विशतः त्रिशतः परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवतीति। यद्येतत्ज्ञाप्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संघसूत्रा
ध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति। इह च क्रीतवत्परिमाणादिति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते शतस्य
विकारः शात्यः शतिकः साहस्र इति॥ ॥ ॥

भ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशती। अत्र द्विगुलक्षणस्य ङीपो परिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः स्याद्विधास्यति। यथा पञ्चाश्वेति॥ पणपादेति निर्देशयति प्राप्ते शणाद्देशत्र शत शाणाभ्यां
वेति वचनाद्यत्प्रत्ययाभावात्पक्षे शताच्च ठन्यतावशत इत्यत्र समासग्रहणानुवृत्तस्यासंख्यालक्षणस्य कनो अध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते द्विशतेति भवति। यद्येतर्हि
शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्ते दूषणमुद्भावयति इदानीमाचार्य आह॥ ॥ ॥ ॥

=शताच्च ठन्यतावशत इत्येतावपि प्रपक्षे न संभवइत्याह शताच्चेति। असमासे निं एवं च समासे लक्ष्यादिनिर्देशे इति भावः।२=

भा०कै०५ यत्तावदिति। परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढोन संख्यामभिधेयत्वेन गृह्णातियथा पंकजशब्दः पद्ममेवाभिदधाति ननु कुमुदादिकम
१९ पीत्यर्थः॥भेदमात्रमिति। भेदः पदार्थानां वै लक्षण्यं तन्मात्रं संख्या शब्दः प्रतिपादयति। मूर्त्तामूर्त्तेगणनात्मकत्वात्संख्यायाः॥ एको घट इत्यत्रापि घटादिनिरासाद्भेदावगति
रस्त्येवा। यच्चेषीकांतमिति। उपचितपरिमाणोपलक्षणमिषीकांत [redacted] ग्रहणं तेनायमर्थः। हिमवदादिमहापरिमाणमपि
संख्ययागण्यते सप्तकुलाचला इति उपचितपरिमाणमपि त्रयः परमाणव इति। यच्चापरिमाणमिति। अमूर्त्तमप्याकाशादिगण्यत इत्यर्थः। उन्मानप्रमाणपरिमा

यत्तावदुच्यते एतत्तात्पर्यमाचार्यः अन्यासंख्या अन्यत्परिमाणमिति नैतत्तात्पर्यसाध्यं अन्यासंख्या अन्यत्परिमाणमिति न्यायप्रसिद्धमेवैतत
त्। भेदमात्रं संख्या आह। यच्चेषीकांतं यच्चापरिमाणं सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ब्रवीति॥ परिमाणं तु सर्वतः सर्वतोमानमिति चातः परिमाणमिति।
प्रस्थस्य च समानार्थत्वेनेकुतश्चिद्विशेषोगम्यते तेन चोन्मानतोन परिमाणतो न प्रमाणतः॥ ॥ ॥ ॥

=इत्यस्यपरिमाणत्वनियमोपि [illegible] ...परिमाणं ... ॥ ९= अमरवंशगतइत्यपरिमाणंमूर्त्तिः १=

णानि तु मूर्त्तद्रव्यविषयाणेवं कश्चित्सशठः यच्च परिमाणमिति। तत्रायमर्थः द्रोणादि परिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते द्वौ द्रोणाविति परिमाणग्रहणं चोपलक्षणं
सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात् न दुष्टं। दिक्षित्र प्रस्थस्य वर्णादिमूर्त्तिभेदाय कृत्वते क्रियाभेदाय कालस्य संख्या सर्वस्य मेदिके ति। सर्वत इति। आरोहपरिणाहाभ्यां स्वाताभ्यां
धान्यादि येन मीयते काष्ठादिमयेन तत्परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते। प्रस्थस्य चेति संख्ययैव विशेषो गण्यते द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्रस्था इति न तत्वन्यत इत्यर्थः॥ भिन्नसन्निवे रामं०
शस्य हस्तादिनापि परिच्छेदो भवतीति समानार्थत्वग्रहणं समानसन्निवेश प्रतिपादनार्थं प्रसंगेन उन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनं प्रश्नपूर्वकं करोति॥ ॥ १९

=प्रसंगात [illegible] नसन्निवेशस्यप्रस्थस्येत्यर्थः ॥ ९=

=अथारुविनीतं तेवं मतिपुरुषपसमिस त्रमाणोलहृतिकिसंलगाफलिः॥१८=

किंपुनरिति। उद्दमिति॥ ऊर्ध्वदिग्व्यवस्थितं परिच्छेदकमुन्मा नमुच्यते। यथा हास्तिनपुरके पि सप्तहस्ती गिरेकेविंशाङ्गुः आरभ्य तु हस्तादेः प्रमाणम् एवं तर्भावाच्चुल्लादेरारादाव
रोपयेन द्रव्यं तत् परिच्छिन्नं गुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वं मीयते तदुन्मानं तच्चोर्ध्वारोपणाद् ऊर्ध्वमुच्यत इत्याहुः। आयाम इति। विस्तारो येन मी
यते हारत्वग्घ्रादीनां तत्र मानं हस्तादि तच्छायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते॥ नैषेति। न कुतश्चित् तत्संनिवेशादेः संख्यामानं संनिवेशादिनिरपेक्षं मानमित्य

=दिवादेर्मानाकर्तृदिकृपं ऊर्ध्वसद्व्यानरं परिच्छिनत्तीसर्थः॥१९= × सर्वतः१

किं पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणं। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं। ऊर्ध्वेयन्मीयते तदुन्मानं। परिमाणं तु सर्वतो मानमिति चातः परिमाणं कुत एतत् परि
सर्वतोभावे वर्तते आयामस्तु प्रमाणं स्यात्॥ आयामविवक्षायां प्रमाणमिति द्रवति॥ संख्यावास्थानु सर्वतः। आत स्म सर्वतः संख्या बाध्या भेदमात्रं ब्रवी
ते षामेषामानं कुतस्तु न एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। यदप्युच्यते। तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति विशेष
णं न प्रकल्प्यत इति आह। ये परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादिष्यतीति विवक्षा भविष्यति। यदप्युच्यते। क्रीतवत्परिमा
णादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्प्यत इति। संख्याया इति च तत्र वक्तव्यं किं पुनरस्मिन् ठगादयः प्राग्घितीयेति आहो स्वित्सह
हेणात्कस्मात् विशेषः ठगादयः प्राग्घितीयेत्येहेतद्विधिः ठगादयः प्राग्घितीयेत् अर्हेतद्विधिः अर्हे ठगादयो विधेयाः शतमर्हति शत्यः शतिकः सा हस्तु

=कर्तमिति ...भिलर्थः॥ क्रीतवत्परिमाणात् ... निमत्सर्थः॥ क्रीतवत्परिमाणाभिन्नसंख्या ...

र्थः॥ तथा हि। द्वौ मे स्मरसपापवितस्ति प्रभवतीति यती विवक्षेति हि परिमाणेन परिच्छेदकत्वमात्रमात्रमपि प्राप्त इत्यर्थः। नन्वेवमप्यव्यभिचारात् संख्याया विशेषणमनर्थ
कं। नैष दोषः। प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययोयथा स्यात् पञ्चको गणसंघ इति यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्चगावो ऽस्य संघस्येति तदा मा भूदिति
वमर्थं संख्यापरिमाणग्रहणेन विशेष्यते। संख्याया इतिति त्रैतिलक्षणसिद्धये संख्याग्रहणं तत्राधिकं कं कं त्रयमित्यर्थः॥ किं पुनरिति॥ किं मर्यादायामाङ् उत्थाभिविधाविति प्रश्नः

॥ अर्हेति शब्दे कदेशानुकरणं वा चाहेशब्दः॥ विधा१

=पञ्चपरिमाणमस्य गोसंघस्येत्यर्थः॥ ...संख्यापरिच्छेद ...

=अत्र परिमाणं ... संख्या ... विभागः॥२=

=...निलर्हरारुख्वावजिःप्वादार्दृत्सिनर्थ ... सिद्धत्वात्॥१९=

भा०कै०५ वस्नेवचनादिति। पटादेरर्थस्य शसादिशब्दैरभिधानादिति भावः। मांसौदनिक इति। न हि मांसौदनो ऽस्ति येन सूत्रं इति भावः॥ अस्मिन्दीयत इति अधिकरणत्वे संप्रदान
१० त्वे वाविवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पार्थं प्रश्नोनार्थमुभयोरुपादानं तत्र तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इति योगविभागः क्रियते तदस्मिन्निति सेको
योगः वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा इति द्वितीयः पूर्वयोगस्य सर्वविषयत्वज्ञापनार्थः दीयत इति तृतीयो योगः उभयोर्योगयोः शेषः ततो दीयते तदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठ

वस्नेवचनात्सिद्धं। इहयः शतमर्हति शतं तस्य वस्नो भवति। तत्र सोऽस्य परिमाणमित्यत्र सेव [redacted] सिद्धं [redacted] वस्नेवचनात्सिद्धमिति
चेन्मांसौदनिकादिषु प्राप्तिः मांसौदनिको ऽतिथिः अयं तच्छत्रिकः कालायसशूर्पिकः तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति किमयं ब्राह्मणो ऽर्हति शतमर्हति शातः
शातिकः साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यति संतु तर्हि समर्हार्हणा। आर्हाच्चेद्भोजनादिषु प्रतिप्रसंगः आर्हाच्चेद्भोजनादिषु प्रतिप्रसंगो भवति भोजनम
र्हतीति पानमर्हतीति। किमुच्यते भोजनादिषु प्रतिप्रसंग इति यदा छेदादिभ्य इत्युच्यते। एवं तर्हि मांसौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्तव्यः तदर्हतीति ततः
छेदादिभ्यो नित्यमिति तस्मिन्क्रियमाणे भोजनादिषु प्रतिप्रसंगो भवति। उक्तं वा किमुक्तं० अनभिधानादिति। अनभिधानाद्भोजनादिषु प्रतिप्रसंगो भ
वति अथ वा योगविभागो न करिष्यते कथं मांसौदनिको ऽतिथिः अयं तच्छत्रिकः कालायसशूर्पिकः अस्मिन्दीयते अस्मा इति च एवमेतत्सिद्धं अथवा
पुनः संतु प्रागर्हीयं न तु चोक्तं ठगादयः प्रागर्हाच्चेत्तदर्हं तद्विधिरिति परिहृतमेतत्। वस्नेवचनात्सिद्धमिति ननु चोक्तं वस्नेवचनात्सिद्धमिति चेन्मां
सौदनिकादिषु प्राप्तिरिति। तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति किमयं ब्राह्मणो ऽर्हति शतमर्हति शातः शातिकः साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यतीति नैष दो
॥ षः अस्मिन्दीयते अस्मा इति च एवमेतत्सिद्धं॥ ॥ ॥
गादयः प्रत्यया भवन्तीति तदस्मिन्दीयते तदस्मा इति चोपसंख्यानमिति वचनाच्च तुर्थ्यर्थे ऽपि भवन्तीति सर्वं सुस्थम् यद्यप्यर्हतेनापि न दीयते तथापि योग्यतया संभावि राम०
तदानाश्रयप्रत्ययोत्पादनेन विशिष्टस्वरूपनिसर्गात्तत्रापि सत्तिरविरुद्धेति मन्यते॥ ॥ ॥ ॥ १०
=बो योत्पादनेन। १ =तदस्मिन्दीयत इत्युपकल्प्यत एतस्मा इत्युपसंख्यानमित्यर्थः। २=

=परिमाणवाचित्वादिति। पूर्ववत्तेन परिमाणशब्देन ... निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ... इति भावः ...

असमा । असमासइतिवक्ष्यमाणः प्रकृतिरभिप्रायः परमनैष्किकमिति। ठञेवात्र भवति। निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ नेनठञ्विधीयते निष्कादिभ्य इति। एवं च ग्र

हणंवार्त्तिककारः पठन्नकुर्वतिस्वादिविधिमेव प्रयोजनं मेने भाष्यकारस्तन्यायसुलाद्न्यायएवं च ग्रहणमविवक्षितार्थं मत्वा प्रयोजनान्तरं दर्शयद्भिर्विलाचक्षुस्मति

त्याद्यर्थलमेवज्ञापककस्य स्थापयिष्यति प्राग्वतेष्ठञिसत्रेतितेनपरमनिष्कशब्दात्तुठञ्सिद्धो भवति केवलात्प्रातिपदिकात्ठञ्विधीयमानः समासान्तस्यादिसाभा

समान्ते गौरमुक्तं नचठञ्विधावपि ति। यत्रविशिष्टाप्रकृतिरूपादीयते तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधः ठञ्विधौ तु प्रातिपदिकात्प्रातिपदिकमात्रमहति तेनाश्री

असमासेनिष्कादिभ्यः असमासइति किमर्थं परमनिष्केणक्रीतं परमनैष्किकं नैतदस्ति प्रयोजनं निष्कशब्दात्समयोविधीयते तत्र कः प्रसंगोपसरमनि

ष्कशब्दात्स्यात् नैवप्राप्नोतिनार्थः प्रतिषेधेन तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अतउत्तरं पठति निष्कादिभ्य

समासग्रहणं ज्ञापकं एवं त्र तदन्तप्रतिषेधस्य। निष्कादिभ्यसमासग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यमेतत् ज्ञापयत्याचार्यः एवं त्र तदन्तविधेः प्रतिषे

धोनभवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं प्राग्वतेष्ठञिसत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति

षिध्यते न च ठञ्विधौ कश्चित्प्रकृतिनिर्दिश्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं आर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकं एतदपिनास्ति

१प्रयोजनं॥ ॥

यतेनत्र समासस्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेनेविधिन्नेमप्रतिषेधइतिठञ्सिध्यतीति भावः॥ पारमगोपुच्छिकमितिठक् प्रतिषेधात्ठञ्भवति। यद्येवं केवलस्य प्रतिषेधो

नप्राप्नोति गोपुच्छिकइति नैषदोषः यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति सैव तेनोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि

र्नास्ति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेन नेति द्वयोरप्यत्रानुपस्थानात् तदन्तविधिना तदन्तस्य कार्ये केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन॥ ॥

=व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकेनेतिनिषिद्धत्वादिति भावः। २=

=पूर्वादिनिरिति। यदिग्रहणमनाप्रातिपदिकेन तदन्तविधिः स्यात्पूर्वादिनि इत्येववाच्यं स्यात् ... तथा यदि मपरेऽपि ... पूर्वादिनिरिति पदकं ... =
=तदन्तविधिः तदन्तविध्यभावे तदन्तप्रतिषेधो ... विधावपि ... इति ... = पदं भवति। १ =

भा०कै०५ विधौ प्रतिषेध इति। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति प्रत्ययविधौ ग्रहणं वक्ष्यते तस्याः परिभाषायाः ज्ञापितत्वात् पञ्चैव प्रत्ययो विधीयते तन्त्रेण नयात दंतविधिः प्रतिषिध्यते ऽनुगोपु
११ छत्वं ख्या परिमाणादिति सनेनठञ् प्रतिषिध्यत इति ननु तदन्तविधिप्रतिषेधः नापि अपरे शिवं भावप्रतिषेधः अन्ये तावद् गोपुच्छात्परं ठक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे
विज्ञायमाने गोपुच्छश्रुतेस्य केवलाविशेषाल्लेकेवलात्तदंताच्च ठको साधुत्वं सिध्यतीति नाद्यतदंतविधि नाप्रयोजनमिति तदभावे तत्प्रतिषेधस्याप्रसंग इति ज्ञापनस्यापि न
प्रयोजनं वक्ष्यसे तदिति। तच्चावश्यं वक्तव्यं अस्मिन् ज्ञापके विध्यर्थे सति तु नियमार्थे संख्यापूर्वपदानामेव यथा स्यात् इह माभूत् परमपारायणं वर्तयतीति त

विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायं। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य इतउत्तरं तदंतविधिप्रतिषेधो न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। पारायणतुरायण
चांद्रायणं वर्तयति [redacted]
द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः अत्रतदंतविधिः सिद्धो भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ वक्ष्यसे तत् प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकीति।
पूर्वे त्वेव तर्हि प्रयोजनं खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यं तत्प्रकृतिकलेभ्यो हितः ... ।प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदं
ग्रहणमलुकि। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकि कृत्वेयं। पारायणतुरायणचांद्रायणं वर्तयति द्वैपारायणिकः। अलुकीति किमर्थं। द्वा =लुगंतायाः प्रकृतेर्न तदंतविधि= =रित्यर्थः। २=
१८ भ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पं। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं॥ ॥ ॥

यां लुगंतायाः प्रकृतेर्मा भूत् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति। राजमाष्यमिति। ननु राजमाषशब्दस्य जातं तरवाचित्वान्माषशब्दस्यानर्थकत्वादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः
पथेकं विंशतिनेरसिंहो गौर खरोलोहितशालिरिसाहीनां समुदाया नामर्थवत्ता एवं मिथ्या प्रत्येपिना ... समानार्थे ... सापि शब्दसंख्या ... सर्वेत्र परिकल्पितार्थे
वत्ता श्रीपते त्वालिकी तु वाक्यस्यैवार्थस्य प्रत्यायनाय प्रयोगात्। द्वाभ्यामिति। तद्धितार्थे इति समासे कृते शूर्पाद् अन्यतरस्यामिति ठञ्। तस्याध्यर्द्धेति लुक् तनो द्विशूर्पेण एम०
क्रीतमिति संज्ञाभावे सामान्यविहितष्ठन् भवति तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः॥ ॥ त्य०१ ॥ ॥ ११

=शूर्पात् अन्यतरस्यामिति ... लुगंत प्रकृतेर्न तदंतविधिनाप्रत्ययभावात्=
=... समासेऽकृते इति। ३=

=प्रसज्यार्थस्यैकत्वात्कथं शतत्वमत आह॥ अत्रहीति॥ आरोपितभेदमादायैव प्रसज्योत्पत्तिरिति भावः॥१८॥ अरोप्यमिति॥ शतं शाटकद्वयमित्यस्यापि संभवात्तस्मेयत्वं अत एव संख्यान्तरसाधारणं न दिप्याहुः॥१५॥

शताच्च संख्याया इति कन्निषेधाद्ठन्यतौ विधीयेते। तत्राशत इति प्रसज्यार्थस्य विशेषणं न प्रकृतेः संभवात्। न हि शतशब्दस्याशतेन वृत्तिः संभवति। तत्र प्रसज्यार्थस्य द्वि-
विधं शतत्वं प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं प्रकृत्यर्थविषयं च। तत्र द्वितीयं यथा शतेन क्रीतं शतं शाटकशतमिति। अपरं तु शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य श-
तकः इति। आद्यं च हि केवलं प्रसज्योसारं नापप्रकृतिप्रसज्यार्थयोर्भेदविवक्षा तात्त्विकस्तु भेद इति प्रसज्यार्थस्यैकत्वेपि शतत्वमस्त्येव यथा शतमिसे कृत्वे विभक्तिवा-
च्येमस्यापि शतत्वं न निवर्त्तते तेनाद्यस्य निषेधो मा भूदित्याह। शतप्रतिषेध इति। तत्र केचिदाहुः। न्यायसिद्ध एवार्थो वार्त्तिककारेण प्रतिपादितः। प्रकृत्यर्थस्य श-
तस्य तत्र प्रसज्यार्थत्वं नान्तरीयकमहेयं संख्यान्तरसाधारणं च शतत्वमन्यत्र तु शतसंख्या टक शतमित्यादौ शाटकान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद्बहिरंगमिति तत्र प्रतिषे-

शताच्च ठन्यतावशते॥ ॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः। शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यमिह मा भू-
त्॥ शतेन क्रीतं शतं शाटकशतमिति। अन्यशतत्व इति किं। शतकं निदानमिति॥ ॥ ॥ ॥

=एकसंख्यत्वादिति॥ एवं चैकत्वं प्रसज्यार्थः शब्दप्रतीतेर्विषय इत्युक्तं॥ नैवं शतत्वमित्याह॥ अनुमीयत इति॥ अवयवगतं तद्द्वारेण्यप्रशब्दबोधोत्तरं प्रतीतिविषयीक्रियत इत्यर्थः॥ न भवतीति॥ बहुत्वस्य शब्दजप्रतीतिविषयत्वाभावादिति भावः॥१९॥
धाप्रसंगः। अन्ये त्वाहुः। शतकोग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते न त्वयथा वृक्षा इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं बहुवचनं भवत्येवम
शत इति प्रतिषेधो यथा न प्राप्नोत्यन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्त्तिकारंभः। ततोन्यशतत्वे प्रतिषेधाभावात्साम र्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः संपद्यते एवं
च सति शतं गावः परिमाणमस्य गोसंघस्य शतकोगोसंघ इति। अत्रापि प्रतिषेधो भवति। अपि शल्यकाशास्त्रयोस्तु यथ इति वचनाद्रन्यत्र प्रतिषेधाभावो नि
यतकालाश्रुस्यन्तयोरव्यवस्याहेतव इति मुनित्रयमते नाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः॥ ॥ ॥

=यथा कलोपाराशरी स्मृतिरिति॥१॥ =अन्यशतत्वस्य प्रसज्यार्थत्वे नितयाशब्देनाप्रतीतेरिति भावः॥२॥

=उतेरस्पंतत्वादप्राप्तैव चतुर्णेचैति एवमपि विंशतिशद्वान्स्यादतआह विंशतीति ॥ १ ॥ तिशब्दस्यार्थवत्त्वादिनोर्विंशतिः शतिप्रत्ययस्यानर्थकत्वात्तदन्तविंशत्यादेरप्राप्तौ ज्ञापकमेवाश्रयणीयम् ॥ १ ॥

भा० कै० ५ संख्या इते श्चेति । विंशति शब्दानुविंशतिका न स्युरिति ज्ञापकात कन्न भवति । न च इतेरिति । समुदायस्यार्थवत्त्वात् तदवयवस्ति शब्दो नर्थकः अत एव विंशति शब्दे शतिचः

१२ प्रत्ययत्वाति शब्दस्यानर्थक्यात् ज्ञापकमंतरेणापि कन् सिद्धः नैषेति । लौकिकार्थवत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां च नास्ति केवलानामप्रयोगादिति भावः । यान्येतानीति । यद्यपि प्रत्यया अपि शब्द संघातास्तथापि तेषामानर्थक्यादर्थवं ॥ तः शब्द संघाता इह विवक्षिताः यथोक्तं संग्रहणोपाय संकरोतीति स्यान्न भवति उ ऊह

संख्याया अति शद इते श्च इते श्चेति वक्तव्यं । इहापि यथा स्यात् । कतिभिः क्रीतं कतिकं किं पुनः कारणं न सिध्यतिसंतायानेतिप्रतिषेधः प्राप्नोतीति प्रतिषेधा इति ग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धं अर्थवतः तिशब्दस्य ग्रहणं । न च इतेः ति शब्दोर्थवान् नैषा परिभाषा इह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केनतर्हि सप्रकृतिकेन तर्हि नैषा परिभाषा कर्तव्या भवति यान्येतानि शब्द संघातग्रहणा नि तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धं ननु चोक्तं नैषा परिभाषा इह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केनतर्हि सप्रकृतिकेनेति । केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते । कथं उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां । वतोरिड्वा कस्मा यमिड्विधीयते ॥ ० ॥

णेगम्युग्रहणं न भवति गम्युत स्थास्यतीति हन्त्यग्रहणे ली हन्त्यग्रहणं न भवति ली हा नाविति केवलेनापी ति शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेकगम्या र्थवत्ता आश्रीयत इत्यर्थः । अत एव शेषेर्थवत् ग्रहणात्का शो कुशे इत्यादौ शे शब्दस्य ग्रहाभावः उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयोगाभावाल्लौकिक्यार्थ

वत्ताया अभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थापितैवासावाश्रीयते । वतोरिकस्मायमिति इत्वादस्यागमत्वं निश्चितं आगामीत न निर्दिष्ट इति तद्रूपप्रश्नः व राम०

१ तोरिति पंचमीनिर्देशाद्वत्तस्यागमित्वमयुक्तं ॥ ॥ ॥ १२

कन इति। वृत्तं तस्य संख्यात्वात् तदर्थे वैणविहितस्येति भावः। आनन्तर्याच्च कृन्नमागमिनं मन्यते। तदिति। संख्यायास्तावदनेकस्य प्रत्ययस्य विधानाद्यागमिविशेषो दुर्लभः प्रत्य
याधिकाराच्च चरेष्ट इत्यादिवदिटः प्रत्ययत्वप्रसंगः। अनकारान्तादिति। यथा दि समस्यावितिलोपः। अयं प्रयोजनाभावात्। टकारस्येत्संज्ञा न भवतीति कस्मान्नोक्तं कल्प्यते। नै
तदस्ति। हलन्त्यमिति। श्रुतेर्वलीयस्त्वादित इति प्रकरणस्य डुवेलस्यवापोपपत्तौ प्रयोजनत्वाभावान्न चेति। पंचमी हि प्रत्ययस्य रूपमुत्पादयति यथा गुप्तिकिद्भ्यः सन्नि

कन इत्याह। तत्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यं। अक्रियमाणे हि प्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययोयं विज्ञायेत। टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति। अस्यान्यदपि करणस्य
प्रयोजनं। टित इति ईकारो यथा स्यात्। अकारान्तप्रकरणे ईकारः। न चैषोकारान्तः एवमपि कृत एतत् टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनः अ
कारान्तप्रकरणे अनकारान्तादपि ईकारः स्यात्। तस्मात्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क प्रकृतं। संख्याया अतिशदन्तायाः
कन्निति तद्वै प्रथमा निर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। वतोरिसेषा पंचमी कन्निति प्रथमायाः षष्ठीकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधि
रयं न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवंति नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते॥ ॥ ॥

ति न तु षष्ठी प्रकल्पयतीत्यर्थः षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः। प्रकृतश्चेति स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। ननु विधानार्थोपि कनोनुवृत्तिस्संभवति इष्टाभावाधीतित्तत्र इट्कनौ वा
भवतः पक्षे टन्निति प्रत्ययत्रयं स्यात्॥ नैष दोषः इष्टं वेलक्षणेनावतः कन्विहित इति तस्येहानुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरूपजायते। तस्मादित्युत्तरस्येत्येषा च परिभाषा
वतिष्ठते तत्र किमनिष्टप्रकल्पनया नेकवाधोत्त अपेक्षप्रकल्पया सर्वानुग्रहोन्यायः लक्ष्यस्य तथा व्याख्यानाच्च॥ ॥ ॥

=अनेकेति विधानार्थता भाव [redacted] प्रतीतेस्तस्मादितिपरिभाषायामर्थः।१=तयोरिति तावतिकस्तावत्कइत्येव मेवादस्यानादित्यर्थः। एवं चत्वस्यानुसारिव्याख्यानमेवात्रशरणमिति भावः।१=

भा०कौ०५ १२ विंशतिप्रत्ययान्तनिपातनमिति। कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः। ननु विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वात् त्रिंशत्स्यानर्थकत्वात् प्रतिषेधप्रसंगाभावात् किं ज्ञापकाश्र
यणेन उच्यते। द्विशब्दस्य विंशादेशः ति प्रत्ययः इत्येषा प्रक्रिया श्रीपतेः एवं हि ज्ञापकाश्रयणेन त्रिंशत्कशब्दोऽपि सिध्यति अन्यथा त्रिंशत्शब्दे शतोऽर्थवत्त्वाद् शदन्
ताया इति षेधः स्यात्। ननु विंशतिशब्दाद् ज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विंशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकेनेतरत्ति स्वार्थिके कन्प्रत्यये विंशतिका

ति॰

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायामिति किमर्थं त्रिंशत्को विंशतिकः कथं चात्र कन् भवति संख्यायाः कन् भवतीति अतिशदन्ताया इति प्र
तिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र कन्निति यदयं विंशतिकात् इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति विंशतेरेनत् ज्ञा
पकं स्यात् नेत्याह योगापेक्षं ज्ञापकं अथवा योगविभागः करिष्यते विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् भवतीति। ततो ड्वुन् असंज्ञायामिति। कंसादि
ठन्। टिठन्नर्धाच्चादिठन्नर्धाच्चेति वक्तव्यं। आर्द्धिकः आर्द्धिकी। कार्षापणाद्वा प्रतिश्च। कार्षापणादिति ष्ठञ्वक्तव्यः वा च प्रतिरादेशो व
१ क्तव्यः। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिकः। प्रतिकी॥ ॥ ॥

या इति निर्देशः स्यात् असंज्ञायां ड्वुनो विधानात् संज्ञाविषय एव ज्ञापकमाश्रयणीयं। योगापेक्षमिति। यथा पुंवदिति योगापेक्षत्वात् ज्ञापकस्य वस्तुतो नत्र
स्त्रेणोरप्रवृत्तेर्ग्रहिवदिस्यपि भवति एवमेतद्योगापेक्षं विंशतिकादिति ज्ञापकमिति त्रिंशतः कशब्दोऽपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः। कंसात् आर्द्धिक इति॥ अर्द्धशब्दः
कार्षापणस्यार्द्धरूढ इति भागवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशंकनीयमिति केचित्। अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवद्विशेषो भवति तदानासाम राम० १२
=अर्द्धशब्दस्य भागवाचित्वात् १=
१ र्थ्यमिति सर्वस्यैवार्द्धस्य ग्रहणे न भाव्यमित्यस्मत्सारः ॥ ॥

अध्यर्द्ध॥ द्विगोर्लुकमिति। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत एव बोद्धव्यं। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति। इहहि निकाराः संज्ञाग्रहणं प्रत्ययांतविशेषणं याचक्ष्महे तेन

=यत्यमिति। द्विशूर्प्याक्रीतमित्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्त्तिकारंभेण।६= =तद्धितस्य।७ =सताद्धेतोर्द्वारेण निमित्तमित्यर्थः।८

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां। द्विगोर्लुकमुक्तं। क्किमुक्तं। तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुक्प्रवृत्तीति वक्तं। इह माभूत् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि। अर्थविशेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येवं यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति आहोस्वित्स निमित्तं यस्य सोयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्प्यं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं। अथ विज्ञायते स निमित्तमस्यासोयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तमस्यासोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत्। यदयमाह। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। तत्र हि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं। द्विगोरिति। नैषा पंचमी। का तर्हि। संबंधषष्ठी। द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। द्विगोर्यस्तद्धितः किं च द्विगोस्तद्धितः निमित्तं यस्मिन्द्विगौ स तद्वृत्तिकस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यं अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यं। इहास्माभिर्द्वौ शब्दौ साध्यौ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्प्याक्रीतं द्विशूर्पमिति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोः एकेन विग्रहं करिष्यते अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अथवा विकल्पायेन तघ्या। अथवेमं समिति विगृह्य अविकृतशब्दादुत्पत्तिर्भविष्यति। आविकमिति। एवमिहापि द्वाभ्यां (शूर्पाभ्यां) क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहवाक्यमेव भविष्यति। असंज्ञायामिति किमर्थं।

चेत्। प्रत्ययांतसंज्ञे ति पांचलोहितिकं पांचकलापिकं प्राह्वेव परिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुङ् न भवति। वार्त्तिककारस्तु द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं सन्निधानादवगम्य प्रत्याचष्टे॥

=विषयत्वं सप्तम्यर्थः। संज्ञाविषयो द्विगुर्न चेदित्यर्थः।९=

भा०कै०५ तन्निमित्तत्वादिति तस्याः संज्ञा यास्तो पए उनिमित्तमिति स्यर्थः पंचलोहितपंचकलायशब्दौ हि शुक्लतत्तद्धितलुकावेव संज्ञेन तो नार्थेः प्रतिषेधे नेत्यर्थः। पंचलोहितीति। समा
१४ हारद्विगुसंज्ञामन्यते तत एव तत्लोपनिमित्तैव संज्ञा। अत्रापीति। अन्यविकल्पाये नवाक्यविषय एव समाहारद्विगुरित्यर्थः॥ अध्यर्धग्रहणं चेति बहुगणादिसूत्र इदमु
क्तं न च संख्याकार्याभावत्वात्पनमध्यर्धग्रहणस्येह प्रयोजनं कल्पसमासाभावप्रसंगात्। तस्मान्न च संज्ञा किं कृमेव कृत्ये यं तस्मिं च सति इहाध्यर्धग्रहणमनर्थकं हि

=नतावितिः एवं च तन्निमित्तत्वादेव तत्स्यन्तलुक् एते ते तदुक्तं पंचलोहित्यः परिमाणमस्येत्यर्थे पंचलोहितइत्येव जयति पंचलोहितेनक्रीतइत्याद्यर्थे तु यां चलोहितिकइति। २=अर्थविशेषे तिः असंज्ञायामिसम्पृक्तनतावाद्यर १ =इन्नादिः =ह समाहारद्व

तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य संज्ञाप्रतिषेधस्यानर्थक्यः किं कारणं तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य नो तरेण तद्धितं तद्धितस्य च लुकं द्विगुः संज्ञास्ति यस्तस्मादुत्पद्यते
नौ तन्निमित्तः स्यात्। एवं तर्हीदं स्यात् संचानां लोहितानां समाहारः पंचलोहिती पंचलोहितैः क्रीतमिति। अत्रापि पंचलोहितमित्येवं भवितव्यं क
र्थं उक्तं स्येत तत्। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति उक्तं संख्यालेप्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्धग्रहणानर्थक्यं। उक्तं संख्याले अध्यर्द्ध
ग्रहणस्य प्रयोजनं किमुक्तं। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यं॥ तस्मादिहाध्यर्द्ध
ग्रहणमनर्थकं द्विगोरिसेवलुकसिद्धः॥ विभाषाकार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयो रूपसंख्यानं। कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयो रूपसं
ख्यानं कर्तव्यं। अध्यर्द्धसुवर्णं अध्यर्द्धसौवर्णिकं॥ अध्यर्द्धमानं अध्यर्द्धशातमानं द्विशतमानं द्विशातमानम्॥ ॥ ॥

गुत्वाल्लुकःसिद्धत्वात्। विभाषाकर्षापणाः अध्यर्द्धसुवर्णमिति। अध्यर्द्धेन सुवर्णेन क्रीतमिति द्विगोष्ठन्तेठञो लुक्। अलुक्पक्षे परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः उच्चात्वं राम०
स्यापि वृद्धौ शाणप्रतिषेधात् ग्रहणात् द्विशतमानमिति शतमानादिसूत्रेणाण॥ ॥ ॥ ॥ १४

=तेन चस्यान्वयो लभ्यत इति एतद्द्वैयोग्यमिति सामानाधिकरण्योपपत्तिः। तद्धितप्रयोगस्तु प्रियत द्धिताद्यक्षिणलाद्वा इत्यायेन। २

द्विगुः। द्व्योर्योगयोरिति। तद्धितार्थे द्विगौ कृते वक्ष्यमाणोत्पत्तिरनाद्यं द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। अथ द्विगुरन्येषामाख्यातम नामत्वात्। एवं तु कृते द्वैयोग्यशब्दे न चाधाराधेय भाव उच्यते। समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमिति वचनात्। खार्या। केवलायाश्चेति। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात् केवलायाः न प्राप्नोतीति वचनं शाणाच्छत

=द्वित्रिभ्यामित्येतदधुच्यते। १=

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥ बिस्ताच्च। द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यं द्वित्रिभ्यां य उच्यते तद्वैयोग्यमिति दृष्टं स्यात्। किमिदं द्वैयोग्यमिति। द्व्योर्योगयोर्मध्यं द्वियोगं द्वियोगस्य भावः द्वैयोग्यमिति द्वैध्यं विजानीयात्। अविशेषेणोत उत्तरं द्वित्रिभ्यामिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति। तत्र च बहु ग्रहणं कर्त्तव्यं बहुनिष्कं बहुनैष्किकं। बहुबिस्तं बहुबैस्तिकं। खार्या ईकन्। खार्या ईकन् केवलायाश्च। खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्त व्यं। खारीकं। काकिण्याश्चोपसंख्यानं। काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अध्यर्द्धकाकिणीकं द्विकाकिणीकं केवलायाश्च केवलायाश्चेति वक्त व्यं। काकिणीकं। शाणाद्वा। शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यं। अध्यर्द्धशतं अध्यर्द्धशत्यं पंचशतं पंचशत्यं। अध्यर्द्धशाणं। अध्यर्द्धशाण्यं पं चशाणं पंचशाण्यं। द्वित्रिपूर्वादण् चेति वक्तव्यं। द्विशाणं त्रिशाणं [redacted]। द्वैशाणं त्रैशाणं द्विशाण्यं त्रिशाण्यं तेन क्रीतं तेन क्रीतमिति करणात् तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यं। इह मा भूत् देवदत्तेन क्रीतं यज्ञदत्तेन क्रीतमिति। अकर्त्तृकोतात्। अकर्त्तृकोतादिति वक्तव्ये इ

॥ इह मा भूद्देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति॥ =कर्त्तव्यवयवादिसर्गः। १=   ॥   ॥

णा
शाणाभ्यामिति शतान्तात् पूर्वेणानिसेयति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं यदभावपक्षे कनो लुक् द्वित्रिपूर्वादण् चेति सूत्रे घ्ननार्थः पाठ इति वार्त्तिकारंभः ॥ तेन क्रीतम् ॥

॥   ॥   ॥   ॥७॥   ॥

संख्यैकवचनादिति। समाहारे द्वन्द्वः। परिमाणस्येति परिमाणस्य या संख्या तस्याः यद्वाचकं द्योतकं वैकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति वचनात् मुद्गादीनां माषादीनां चाप्रति
षेधः। अनभिधानादिति। यतो संख्याविशेषानवगमात् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययाभावः। एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थे तेषां स्वभावतो वा सैकवच
नान्तेभ्य एव प्रत्ययः। माषस्य सः शब्दानुप्रायामपि विभक्तौ स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतां संख्यामवगमयन्तीति तेभ्यः प्रत्ययो भवत्येव। एकया च मुद्गादिभिन्नया क्रयासंभवा

=अयमप्येकवचनान्तादिरस्यापकर्षः।२= =अपवादः।१=

संख्यैकवचनात् द्विगोश्चोपसंख्यानं संख्याया इति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात् पंचभिः क्रीतं पंचकं। किं पुनः कारणं न सिध्यति। एकवचनां
तादिति वक्ष्यति तेनास्यायं पुरस्तादपकर्षः। एकवचनात्। एकवचनान्तादिति वक्तव्यमिह मा भूत् शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति। द्विगोश्चेति व
क्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पमिति। यद्येकवचनान्तादित्युच्यते। मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकं माषैः क्रीतं माषिक
मिति न सिध्यति। परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यं। तत्र त्वेकवचनान्तादिति वक्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे बहुवक्त
व्यं भवति। न वक्तव्यं॥ कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति। उक्तं वा किमुक्तं। अनभिधानादिति यद्येवं कर्णादेकत्रैकान्ता
दिरपि न वक्तव्यं। कर्त्रैकान्ताद्वा कस्मान्न भवति। अनभिधानात्। तस्य निमित्तं। संयोगोत्पातयोः को विशेषः। संयोगो नाम स भवति इदं
कर्त्रैः१ कृत्वा इदमवाप्यत इति उत्पातो नाम स भवति॥ ॥ ॥

तद्बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः यदा तु जातिशब्दत्वं मुद्गादीनामभ्युपेयते तदैकवचनान्तेभ्योपि प्रत्ययः। ननु यत्निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्नो भवतीति सोस्यांशवस्नभृतय
इतीयनेन प्रत्ययासिद्धा इति नार्थोनेन योगेन। अत्रोच्यते। कुप्यस्य प्रशतं मूल्यं न भवति अपि च तेन क्रीतं कार्यवशात् तदर्थमिदम्। तस्य संयोगोत्पातयोरिति। कोऽनयोः शब्द
योरर्थ इति प्रश्नः। न तत्कार्यत्वं मन्यमानस्य प्रश्नः को सौ विशेषः येन संयोगोत्पातौ प्रतिपद्यामहे। इदं कृत्वेति। यथा कामेष्ट्यादियोगैः पुत्रादयो वा अंगेनेतत्रसंयुज्यते फल

कश्चिच्छमनं प्रतीयते २

याद्दच्छिक इति। अन्तर्भावितोऽयन्न ततः भेद इति। वस्नादेः छेद इति। उपानद्वारे भविनः शुभस्याशुभस्य वा सूचकोऽर्थ उत्पात इत्यर्थः तस्य च निमित्तत्वं [redacted] फलविशेषविषयबुभु-
त्सितिहेतुत्वात् न तु फलं प्रति कारणत्वात् वातिकमिति शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थः। न तु निमित्तं ठगत्र प्रत्ययः प्रकरणादिव शाट्ठ्यं कश्चित्कोपनं॥ गोद्वया। ब्रह्मवर्चस-
इति ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं रत्नस्वाध्यायसंपद् उच्यते। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच्समासांतः। तदस्मिन्नयत्र नदी। द्वाणौ शुल्कादिरीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमान

पद्दच्छिको भेदो वाच्छेदो वा पद्यं वा पर्णं वा। तस्य निमित्तं प्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमन [redacted] कोपनयोरुपसंख्यानं। तस्य निमित्तं प्रकरणे वा-
तपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं। वातस्य शमनं कोपनं वा। वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकं। सन्निपाताच्च। सन्निपाताच्चेति वक्त-
व्यं सान्निपातिकं। गोद्व्यचोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥ यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चेत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यं ब्रह्मवर्चसस्य नि-
मित्तं संयोगः ब्रह्मवर्चस्यः उत्पातो वा। तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ तदस्मिन्दीयते ऽस्माइति च। तदस्मिन्दीयते स्मा इति चेति वक्तव्यं। पंचकहृद्विवो ऽद्यायो
वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते ऽस्मै। पंचकः सप्तकः ऽष्टकः नवकः दशकः तत्राहि उपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं। पद्विधस्मिन्दीयते त-
ऽस्मिन्नपि तद्दीयते तत्र तदस्मिन्दीयत इत्येव सिद्धं प्रकरणाद्धो ठ न ठ प्रकरणे ऽन्नेना उपसंख्यानं कर्तव्यं॥ ॥

संप्रदानेन प्राप्नोतीत्याह तदस्मिन्निति तस्मिन्नपीति। संप्रदानमेवदानक्रियापेक्षयाधिकरणत्वेन विवक्षते। यथा समम ब्राह्मणे दानमिति। प्रकरणाच्छन्नतादिति
यथा गोस्त्रियोरिसे ऽन्तरा हेन स्त्र्यधिकारविहितानां टावादीनां ग्रहणं एवमिहापि प्रकरणाधिकारविहिताए वठ्ठादयो गृह्यन्ते रन्निति वचनं॥ ॥ ॥

द्वितीयिक इति द्वयोः पूरणो भाग इति द्वेस्तीयस्तदंतात्पूरणात्भागेतीयादन्यतिस्वार्थे अन्प्रत्ययः ततो द्वितीयो वृद्ध्यादिः स्मिन्नीयत इतिठन्प्रत्ययः पर्यवपन्नमिति व्यव
हितमित्यर्थः। पूरणं नामेति। अर्थग्रहणमिह ननु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः स्वार्थ इति स्वस्याः प्रकृतेरर्थः साहि प्रत्ययस्यात्मीयात दर्थेचान्विधीय
मानः पूरणाभिधायित्वात्पूरणाप्रपदेश मासादपतीत्यर्थः। संभद्रोणादिति। द्रोणप्रमितेत्रीह्यादौ वर्तमानात् द्रोणशब्दात् प्रत्ययस्तस्यैव पाकसंभवात्॥

द्वितीयिकः ततीयिकः किंपुनः कारणं न सिध्यति। पूरणादित्युच्यते नचैतत्पूरणं तदर्थे नैतत्पर्यवपन्नं पूरणं नामार्थः। तमर्थे माहतीय
शब्दं पूरणं सो सौ भवति पूरणान्तात् स्वार्थे भागे अन्सोपि पूरणं भवत्येवासंभवत्यव्द्दर। ति। तत्प्रचुरी ति द्रोणादाचेति वक्तव्यं। द्रोणंप
चतिद्रौणी द्रौणिकी। कुलिजाल्लुक्। खञ्ग्रहणानर्थकं पूर्वस्मिन्नविकभावात्॥ कुलिजाल्लुकौ खञ्च वक्तव्यं। नार्थो लुक्खग्रहणे
न। किंकारणं। पूर्वस्मिन्नत्रिकभावात् पूर्वस्मिन्योगे सर्वएव त्रिको निर्दिश्यते ष्ठन्ठञ्कीष्ठाठकिकीष्ठाठकाना॥ ॥

×कुलिजाद्येति सिद्धेलुक्र×

कुलि कुलिजाच्चेति सिद्ध इति। कुलिजाच्चेत्येव सूत्रमस्तु तत्र द्विगोष्ठंश्चेत्यनुवर्त्तते खोन्यतरस्यामिति चनत्रस्य नखाभ्यांमुक्ते पक्षे ठन्नतस्माद्द्वयं सिद्धं न चैवं सति लु
क् एवं रूपत्रयं सिद्धं न चठंत्रं पक्षे लुगभावेन चतुर्थरूपमिष्यत इति। लुक्खग्रहणं वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातं॥ [redacted] ॥ ॥

=अत्रसन्नेः न्यतरस्यां ग्रहणानुवर्त्तते इति भावः।१

तदस्य। संज्ञायां स्वार्थे इति। इहादशान्प्रसंख्या संख्येये वर्त्तते न तु संख्यानमात्रे ततः परा तु संख्या संख्याने संख्येये च तत्रय एव शकुनयः पंचत्वसंख्यायुक्ताः पंचशब्दस्यवा
च्याः तएव पंचकशब्दस्यापि तत्र च परिमाणं परिमाणिभावाभावात्स्वार्थे एवमसयोवक्तव्यः यदा तु इत्तिविषये संख्यामात्रवृत्तित्वे पंचादीनामाश्रीयते यथा द्वेकयोरि
तिस्तत्र कारेणाद्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दवाच्ये आश्रितनिर्देशः कृतः संख्येयार्थत्वे हि द्व्येकेष्विति स्यात्। तदा परिमाणं जीवितपरिमाणो चेति पूर्वोपेक्षे समुच्चयः संघादिषु

×परिमाणिभावाश्रयेणापि शकाः प्रत्ययउसादमितुं×

=संख्यायाअतिशदंताया ति [redacted] संज्ञायांकनो। मात्रे आर्तदगेषु चेति संख्यापर्युदासात्कस्यायामोमावनेडन्दः॥ अत्रापिपूर्ववत्कोकोदमातोमाग्नेडन्दः संतपर्युदासेसंख्यापर्युदासेचमात्रैः संख्यापूर्वपदानांतपंतादिधितिनिवचनात्जपोनमसंगात्॥५॥

तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु। संज्ञायां स्वार्थे। संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययउसाघः। पंचैव पंचकाः शकुनयः त्रिकाः शालंकाय
नाः सप्तकाश्च रूलवृक्षाः। ततः परिमाणिनि। ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीतिवक्तव्यं। पंचकः संघः दशकः संघः जीवितपरिमाणे चोपसंख्या
नं जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः साप्ततिकः जीवितपरिमाणे चेत्सनर्थकं वचनं कालादितिसिद्धत्वा
त्। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं किंकारणं कालादितिसिद्धत्वात् कालादित्येव सिद्धं इहयस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतोभ
वति। तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धं अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं इह वचने हि लुक्प्रसंगः। इह हि क्रियमाणे लुक्प्रसज्येत द्वैषाष्टिकः अने
नसति लुग्भवतितेन सतिकस्मान्न भवति आर्हादित्युच्यते। न सिध्यति किंकारणं न हीमे कालशब्दाः किं तर्हि संख्याशब्दाः [redacted] इमेपि कालशब्दाः कथं॥

प्रत्ययो विधीयमानो यत्र प्राप्नोतीति वचनात् द्विषाष्टिक इति संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। आर्हादिति। अर्द्धोरवेत्यत्राहादित्यनुवर्त्तनादाहीयस्तुलकाभा
वः। तमधीष्ट इत्यनेन प्रत्ययो होत् परइति तस्य लुगभावः न हीम इति मासादय एव कालशब्दा न तु निमित्तांतरेणकालेप्रयोगमात्रेणेति भावः॥ ॥

पा० कै० ५
१७

संख्या संख्येय इति। कालेसंख्येये वर्त्तमानस्य संख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमितिभावः। वार्षशतिक इति। संख्यायां प्रत्ययो विधीयमान स्तदंतान्न प्राप्नोतिसंख्या पूर्वपदानामेव प्राग्वतेस्तदंतविधिरिष्यते॥ खारशताद्यर्थमिति। खारिशब्दोऽकारांतो वा निर्दिष्टः कारवचनात्साधुः तदस्य परिमाणमिति योग विभागः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति। अनभिधानादिति। नहिरमणीयादयो वृत्ति विषये कालेवर्त्तंते वृष्टास्यस्त वर्त्तौसंख्येये वृत्तं वत्सरे खुसभाव तोवर्त्ते

संख्यासंख्येयेवर्त्तते यदितर्हियोयः कालेवर्त्तते सकालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसंगो भवति। रमणीयं कालं भूतः। शोभनंकालं भूतः अयमत मेतत्कालेदृष्टः शब्दः कालंयोनव्यभिचरतीति। नरमणीयादिषु अतिप्रसंगोभवति जीवितपरिमाणेतु उपसंख्यानंकर्त्तव्यं इहच उपसंख्यानं कर्त्तव्यं वार्षशतिको वार्षसहस्रिक इति। किंपुनः कारणं न सिध्यति। नहिवर्षशतशब्दः संख्या किंतर्हि संख्येये वर्त्तते वर्षशत शब्दः एवंतर्हि अन्येभ्योऽपि दृश्यत इतिवक्ष्यति किंप्रयोजनं। खारशताद्यर्थं। खारशतिकोराशिः खारसहस्रिकोराशिः॥ अयं तर्हि दोषः। इहवचने हि लुक्प्रसंगइति। नब्रूमोयत्नक्रियमाणे दोषः तत्रकर्त्तव्यमिति किं तर्हियत्नक्रियमाणेनदोषः तत्रकर्त्तव्यं। किंच क्रियमाणेनदोषः। शमाहोत। नतर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। नकर्त्तव्यं कालादिस्ववृत्तिदुं ननुचोक्तं नेमेकालशब्दाः किं तर्हिसंख्याशब्दाइति ननुचोक्तं इमेपिकालशब्दाः कथं संख्यासंख्येयेवर्त्तते। ननुचोक्तं। यदितर्हियोयः शब्दः कालेवर्त्तते स कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसंगो भवतीति। उक्तं वा किमुक्तं अनभिधानादिति। अनभिधानाद्रमणीयादिषु सप्तिनेभविष्यति स्तोमेडविधिः पंचदशाद्यर्थः स्तोमेडोविधेयः। किंप्रयोजनं पंचदशः स्तोमः सप्तदशः स्तोमइति॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्ये पंचमाध्यायस्य प्रथमेपादे प्रथममाह्निकं॥

तइतियुक्तं तेषां कालवाचित्वं लोकेच संवत्सरसंख्ययाजीवितंप्रायेणपरिच्छिद्यत इति संवत्सरवृत्तित्वंषष्टयारीनामुच्यते स्तोमेडविधिरिति डित्करणंविंशंस्तोमइत्यादौ तिविलोपार्थं पंचदशइत्यत्र तुनस्तद्धितइतिटिलोपस्सिध्यतिस्तोमोमंत्रसमूहः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमस्यप्रथमपादेप्रथममाह्निकं॥ एम
१७

मे२

त्रिंशः स्तोमः २

=बीजांतरमप्याह-वक्ष्यमाणे किं तद्धविंशत्यादिविषयमेवेतिभावः।२= ननु प्रकृतिप्रत्ययातिरिक्तनिपातभावात्केनशास्त्रेणमत आह- महत्वचैत्रेति-२= आलक्ष्यपंक्तिरित्यादौ-१

पंक्तिरूमेविंशत्यादय इति। सूत्रे पठितानां प्रत्ययस्त्वादिसमापरामर्शः। पंक्तिशब्दः छन्दोविशेषसंज्ञित्वे दशविशेषेच रूढो नैवावयवार्थानुसारेण प्रवर्तत इति तत्सारिसागेन विंशत्यादय एव विचार्यते। वेत्स्यमाणवार्त्तिकावतारणार्थं चायं भाष्य उपक्षेपः। सप्रकृतिका इति प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणउच्चारणादिति भावः। सह शब्दो विद्यमानार्थः न तुल्ययोगार्थः तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः। निपात्यन्त इति। प्रकृतिलमेषां कस्मान्न विज्ञायते चेत्तस्मात् प्रत्ययस्यचानुपादानात् निष्पन्नस्य च प्रकृतित्वाभावात्। प्रत्ययत्वं तर्हि कस्मादेषां न भवति लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात् शतादिवन्न त्रोक्वशते विंशत्यादिस्य इति शास्त्रे च केवलानामुच्चारणात्॥ विधिनिपातन्न

सप्रकृतिकाः१

पंक्तिविंशति॥ इमे विंशत्यादयः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्य
यः कः प्रत्ययार्थ इति तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययः अयं प्रत्ययार्थ इति इमे ब्रूमः॥

=ननु प्रकृताबुक्तायां तदर्थेवगते विशिष्टः प्रत्ययार्थ इति ज्ञातुं शक्यत एवेति किं तत्प्रश्नेनेत्यत आह- लोकेइति-२=

=प्रकृतिसामान्यस्य प्रकरणादेवज्ञातत्वात्-१= रिति-प्रकृति-१

योऽयं पंभेदो यत्रावयवा निर्दिश्यन्ते समुदायो नुमीयते सविधियंत्रतु समुदायः श्रूयते अवयवा अनुमीयन्ते तन्निपातनं। का प्रकृतिं प्रत्ययविशेषविषयः प्रश्नः प्रकृत्य र्थेनन इच्छति प्रकृतौ विज्ञातायां तदर्थस्यापि विज्ञानात् का। कः प्रत्ययार्थ इति लोके विंशत्यादीनां संख्यायां संख्येये च प्रयोगो दृश्यते तत्र लौकिकार्थानुगुणं कः प्रत्ययार्थे माश्रित्य साधुत्वमेषामन्वाख्यानं क्रियत इत्यर्थः इमे ब्रूम इति। वचनक्रियायामाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं प्रश्नस्य सर्वनाम्नोपादानं वचनमात्रं चेह विवक्षितं न तु
१ कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं इत्यात्मनेपदं न कृतं॥ ॥ ॥ ॥

=अभिवचनस्य सुखफलत्वाद्धं तत्राभिमुख्यं एवावस्थितान्त्यमध्यकालक्षणत्वाच्चित्रिकाद्याः इति तात्पर्यार्थः।२=

भा०कै०५ द्विदशत्वादिति। दशद्गुर्णलक्षणा संख्येयवाचिन इत्यर्थः॥ समुदाये च निपातः समानेनांनतीयक्रमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण शतिच् प्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते॥ स्वार्थे इति।
१८ प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिस्तस्या अर्थः। अथवायं प्रकृतेरर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थे पितृधनमिव पुत्रस्य तत्र वार्थप्रत्ययस्तत्र अनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्पोसन्नेर्थाप्यत्वात्
समासवचनानुपपत्तिरिति। इष्टयोः समासवचनयोरनुपपत्तिरित्ययमर्थोऽभिमतः न हि समासमासत्वं वचनमात्रं वा न सिध्यति॥ विंशतिगवमिति। विंशतिशब्देन द्व
योर्दशतोरभिधानं न तु दशत्संबंधिनां द्रव्याणां तत्र च दशदपेक्षया गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्यभावे गवां विंशतिरिति ततः समानाधिकरणपदनिबंधनद्विगु

द्विदशद्वादयं दशद्दर्थोऽभिधायिनः स्वार्थे शतिच्प्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च द्वौ दशतौ विंशतिः। विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानु
पपत्तिः विंशत्यादयोर्दशदर्थे चेत् समासो नोपपद्यते विंशतिगवमिति किं कारणं द्रव्यमनभिहितं तत्र सा न अभिहितत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यं
ते च समासे पूर्वं निपतति। तत्र गो विंशतिरिति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यं। भवितव्यं च विंशतिगवं तु न सिध्यति। इह च त्रिंशत्पूली च
त्वारिंशत्पूली समानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचनं च विधेयं। विंशतिः द्विलादृश्यतोऽद्वयोर्द्विवचनं प्राप्नोति। एवं तर्हि प
रिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यंति॥ ॥ ॥

समासाप्रसंगः षष्ठ्यंतं चेति। उपसर्जनं पूर्वमिति लक्षणेन। गुणेन षष्ठी न समस्यत इति प्रतिषेधः संख्यायां न भवति शतसहस्रांतात्त्व निष्कादिति प्रत्ययविधानात्
ज्ञापकात् कोशशतयोजनशतयोरिति वार्त्तिककारवचनाच्च। द्विवचनं प्राप्नोतीति। स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगमेवके चिदिति वचनेनैतेन तु संख्यामपि संख्यांतरयुक्तसं
संख्यांतरविरोधात् लिंगानां तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः। एवं तर्हीति तदस्य परिमाणमित्यधिकारात्॥ परिमाणे या धेसंख्या अस्येति परिमाणिनि प्रत्य एम०
यं परिमाणी च द्विविधः द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा द्रव्याणि तत्र संघस्यैकत्वात् विंशतिरित्येकवचनं सिद्ध्यति द्रव्याणां परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समाना १८

=द्वे दशतौ परिमाणमस्येत्यधिकापिति वा विग्रहः। १८=

परिमाणिनि चेरिति। द्वौ पातौ परिमाणं यस्य संघस्य संघो विंशतिरित्यभिधीयते। तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संघो न रस्य परिमाणिनो संभवाद्विंशकः संघ इति सि
द्धये विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् संज्ञायामिति ड्वुन् प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः ननु यदा द्रव्याणि परिमाणानि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परिमाणिनि प्रत्ययस्सि
द्धस्तेन [redacted] व विंशतिर्गावः परिमाणमस्या विंशकः संघ इति एवं तर्हि विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति न चेष्यते विंशतिर्गो संघ इति तस्मा
=किंतु विंशको गो संघ इत्येवेष्यते इति भावः।३=

परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः विंशकः
संघः॥ षष्ठीवचनविधिश्चा षष्ठी च विधेया गवां विंशतिः द्रव्यमभिहितं तत्स्याभिहितत्वात्षष्ठी
न प्राप्नोति एकवचनं च विधेयं विंशतिर्गावः गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुवद्बहुवचनं
प्राप्नोति॥ ॥ ॥

=सर्वथेत्यर्थः।२= =विंशतिर्गो संघ इति ड्वुन् मन्तरेणेत्यर्थः।१= =केमिस्त्रियामित्यादावित्युक्तं तस्यैव प्रयोगो यथास्यादित्येवमर्थः।१=

घटासंघे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपात्यंते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति पुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः। षष्ठीवचनविधिश्चेति। संघे परिमाणिनि विंश
त्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्त्या वाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानात् व्यतिरेकाभावात् गवां
विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्यात् बहुवचनप्रसंगश्च तदेवं युक्तिपक्षे दूषणान्यभिधायायुक्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारंभं प्रत्याख्यातुमाह॥

भा०कै०५
१९

अनारंभो वेति। वाशब्दस्तर्ह्यर्थे सहस्रादिवदमुसन्ना एवंविंशत्यादयोप्यर्थवद्धातुरिति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्त्वेनानुज्ञातसाधिमानं संख्यायां संख्येये
च प्रयोगभेदेनाक्षादिवद्[redacted]नेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना रूढिशब्दत्वाच्च नियतलिंगसंख्याः यथा आपो दारा इति भावः इदानीं भाष्यकार आरंभं सम
र्थयमान आह यथेति। अयमत्रार्थः॥ अक्षादयः परस्परानन्विताऽनेकार्थाभिधायिनो भिन्ना अक्षजातिषु रूढिशब्दा एव न तु योगिकाः विंशत्यादयः सहस्राद
यश्च मुसलादिवत् गुणिनि योगिका एव न हि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्तीत्ययं नैषां रूढिशब्दत्वमुच्यते। अत्रापि संदेह इति। कए

अनारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु अनारंभो वा पुनर्विंशत्यादीनां न्याय्यः कथमिति धातिप्रातिपदिकविज्ञानं विं
शत्यादयः अमुसन्नानि प्रातिपदिकानि यथा सहस्रादिषु। तद्यथा सहस्रमयुतमर्बुदमिति। न चानुगमः क्रियते भवति चा
भिधानं। यथा सहस्रादिष्विति उच्यते। अथ सहस्रेपि कथं भवितव्यं सहस्रं गावः सहस्रं गावः सहस्रं गावो गोसहस्रमिति। यावत्त्रापि [redacted]
संदेहः नास्त्याकृतेर्न्याय्य त्वानुगमः क्रियते न न्वनुचोक्तं विंशत्यादयो द्दश्यर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्र
त्ययविधानं षष्ठीवचनविधिश्चेतिनैष दोषः॥ समुदाये विंशत्यादयो भवन्तीति॥ किं वक्तव्यमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते॥

षांमुख्योर्थः को वा सोयमिति संबंधारोपचारिक इति संदेहः नास्त्येति। अननुगमो हि दोषाय अनवस्थानं स्यात्सर्वशब्दानुगमो न त्वननुगम एव सम्प्रज्ञापरा
धाद शब्दार्थविशेषनिश्चत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थः॥ समुदाय इति अस्येति प्रत्ययार्थस्यानुवर्तनात्समुदायः परिमाणी प्रत्ययार्थे त्वे नाश्रीयते
न तु भिन्नानि द्रव्याणीत्यर्थः॥ किं वक्तव्यमिति। अस्यस्यानुवर्तने नास्य परिमाणे प्रत्ययो लभ्यते न तु तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः॥ ॥ ॥ रामः०
१९

= ननु चोक्तमिति। अन्यथा विंशतिर्गोसंघ इति प्राप्नोति विंशकः इति चेत्यनेन इति भावः। द्रव्यसंघयोरिति। दशत्वादेरपि संख्यापरिच्छिन्नद्रव्यसंघ एव इति भावः। ननु द्रव्यसंघ इति। ननु दशतो संघस्य विंशतिनामाभिधानात्संघे विवक्षिते दशतः संघस्यालिकाविंशतिः प =
= रिमाणमस्येत्यर्थे विंशकोगोसंघ इति न विध्यति विंशतिर्गोसंघ इति च न। गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च सिध्यतीति भावः। १८ ननु दशतोः संघस्य गुणिनो दशतो नगा एव इति दशतो विंशतिरिति प्राप्नोति गवां विंशतिरिति न सिध्यतीत आह इत्येति।

संघ इति वर्त्तते न इति। पूर्वसूत्रे द्वंद्व निर्दिष्टस्यापि संघशब्दस्यैव स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः। ननु प्राणिसमूहः संघः तत्र च वृक्षाणां विंशतिरिति न प्राप्नोतीत्याह। संघः समूह इति। [redacted] सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां च समुदाय संघ इत्यर्थः। ननु चोक्तं परिमाणिनि चेत्युनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति नैष दोषः। द्रव्यसंघयो द्दशतोः संघे प्रत्ययो निपात्यते ननु द्रव्यसंघे इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशत्वे संघस्य च परमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते बुद्धिव्यवस्थापितार्थ निबंधनाश्च शब्दा बुद्धिभेदाद्याकारामुपजनयन्तो सत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्तीति। त एत इति निपातनसामर्थ्याद्विंशत्यादिशब्देन संघे वर्त्तमानाभाववचनाभवं
=दशद्वयात्मके १८

संघ इति वर्त्तते संघः समूहं समुदाय इत्यनर्थांतरं त एते विंशत्यादयः समुदाये संतः भाववचना भवंति। भाववचनाः संतो गुणवचना इति। गुणवचनाः संतो विशिष्टा भवंत्यन्ये गुणवचनेः। अन्येषु च गुणवचनेषु कदाचिद्गुणः गुणिविशेषको भवति। तद्यथा शुक्लः पट इति। कदाचिद्गुणिना गुणो व्यपदिश्यते

भवंः ॥ तद्यथा पटस्य शुक्ल इति॥ ॥ ॥ ॥

ति। भावशब्देनात्र धर्ममात्रमुच्यते भाव इव भावः यथा पाकादिभावः परप्रत्ययः एवमन्योपि धर्मः पराश्रयत्वात् भावः गुणवचना इति। गुणमुक्त्वं तो गुणवचना गुणमुक्ताद्द्रव्यमभिधतीत्यर्थः। अन्यैरिति शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्या इत्यर्थः गुणिविशेषक इति। भाष्यकारवचनात् कर्त्तरि चेति अनिसः षष्ठीसमास निषेधः शेषषष्ठ्या वा समासः अथ वा गुणानं विशिनष्टीति कर्म्मण्यणतः स्वार्थे कप्रत्ययः पट इत्येव शुक्ल इति। गुणगुणिनो रव्यतिरेक विवक्षया मतुब्लोपा द्वा समानाधिकरण्यं एवं विंशत्यादीनामपि द्व्येन सामानाधिकरण्यं कदाचिदिति। आधाराधेयभावच्छेदयोपजातव्यतिरेके गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्लः

=अस्मिन्पक्षेहरिः किं संघाभिधानेसमानाधिकरण्यलक्षणदिगुसमासप्रसंगरूपंदोषमुक्ंमयांतरेणापिपरिहारंअवदंतीतिमुक्तादिव[redacted]त्संख्यासंख्येययोः सामानाधिकरण्यमभिलपरिहरतीत्यर्थः।१ =पक्षेकिं अनेनविंशत्यादीनांसंख्यायामवतीत्युक्तं।२=

भा०कै०५ दशदर्थेचेदितिं।त्र्यस्मिन्पक्षेयोदोषः सपक्षांतरात्रयेणापरिहृयितइत्यर्थः।वचनपरिहारइतिसमुदायाभिधानेच नदोषोनावतरतिसामानाधिकरण्यपेक्ष

२० वतरति।सचपरतः परिहरिष्यते।तिष्ठत्विति।परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्संहननइति।संघः संहननं तत्रदशातोः संघेवर्त्तनोविंशतिशब्दोगवादिद्रव्यसंघेपरिमा

णे निप्रसयमुत्सादयिष्यतीत्यर्थः।विंश[redacted]तिःपरिमाणमस्यगोसंघविंशकोगोसंघइतिवर्तिष्यतइतिपूर्वार्थाभिधानं।वर्त्तिविव

क्षितानतुविंशतिशब्दः।कदाचिदपिगोसंघेवर्त्तते।गुणिनेति।गवादिनेत्यर्थः।ननुदशत्वसंघस्यगवादिगुणीनभवतिदशतोहिनतस्यगुणिनौनै

=एवंचदशतोविंशतिरितिप्रयोगोनिभावः।१=

तद्युदाताववुउच्यतेविंशत्यादयोदशदर्थेचेत्समासवचनानुपपत्तिरिति।सामानाधिकरण्यंतदागुणगुणिनोः।वचनपरिहारस्तिष्ठतुतावत्स

रिमाणिचेत्पुनः स्वार्थेप्रत्ययविधानमिति।संहननेवृत्तः संहननेवर्त्तिष्यते।संख्यासंहननेवर्त्तोद्रव्यसंहननेवर्त्तिष्यते।अथषष्ठी

तदागुणिनागुणोविशेष्यतेवचनपरिहारः उभयोरेवं उभयोरपिपक्षयोरेवंकृत्वावचनपरिहारः यदितर्हिइमेविंशत्यादयोगुण

वचनाः स्युः सधर्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यं।अन्येचगुणवचनाः द्रव्यस्यलिंगसंख्येअनुवर्त्तन्ते।तद्यथाशुक्लंवस्त्रंशुक्लाशाटीशु

क्लः कंबलः शुक्लौकंबलौशुक्लाः कंबलाइति।यदसौद्रव्यंश्रितोगुणः तस्ययल्लिंगंवचनंचतद्गुणस्यापिभवति॥ ॥

षष्ठीपक्षः गवांदशतोऽस्मृताखिकमेदाभावात् गवामपिगुणित्वात्।नत्वत्रावयमि चारात्दशताविंशतिनेविशेष्यतेदशतोविंशतिरितिगोभिस्तुव्याहियावनये

विशेष्यतेगवांविंशतिरिति।यथापटस्यशौक्ल्यमितिपटेनशौक्ल्याव्याहृतयेशौक्ल्यंविशेष्यते।ननुशुक्लेनगुणेनसमवेतंगुणसामान्यंशुक्लस्यशौक्ल्य

मितिव्यभिचाराभावात्वचनपरिहारः उभयोरितिसमुदायाभिधानेगुणाभिधानेचेत्यर्थः।तत्रसमुदायाभिधानेतस्यैकत्वात्तिद्दमेकवचनमितिसामा राम०

र्थ्यात्परिहृतएववचनेनदोषः।सामानाधिकरण्येनुपरिहारउच्यतइतिभावः।तंवचनदोषंयदितर्हीत्यनुभाष्यपरिहरति॥ ॥ ॥ २०

विंशत्याद्यः पुनरिति प्राक्कृतानेषां स्त्रीलिंगत्वादेकत्वं च नान्तत्वाच्च शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः। विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयविवक्षायामेव। शोभवति। गावो धनमिति। धनादीनां साकांक्षत्वात् भेदकत्वात् क्रियायां पारतंत्र्याच्च गुणत्वं। यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति निरस्तं द्रव्यमाकांक्षति शुक्लं च वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेदकं शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतंत्रं द्रव्यानयनमंतरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः एवं धनमित्युक्ते किं तदिति गवाद्याकांक्षति गावो धन[redacted]मिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमात् भेदकं धनमानयेत्युक्ते गवादि द्रव्यानयनात् क्रियायां पारतंत्र्यमिति धनं गुणः। उडुपशतानीति। अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्यतरणे

साकांक्षत्वादिति। आणमदधर्मावछिन्नद्रव्यसाकांक्षत्वादित्यर्थः। एवं भेदकत्वान्ततंत्र्यादिस्तनयोरूत्तं। आणमदत्वं तु यावत्तिमिति संबंधितं। अतिनगोनादेत्रयातं। शुक्लादेस्तु न तस्योत्तसादिमत्तेनानिसत्वाभ्युपगमाद्। निसत्वेयानतसंबंधस्यानिसत्वात्। तथा धनत्वादेर्द्रयाणि गुणत्वं

विंशत्यादयः पुनर्नोनुवर्त्तंते अन्ये पि वै गुणवचना नाव श्यं द्रव्यस्य लिंगसंख्ये अनुवर्त्तंते गावो धनं पुत्रा अपत्यं इंद्राग्नी [redacted] देवता विश्वेदेवता यावंतस्ते तावाशिता मनुष्यं तिस्रै वै ते दक्षिणा समृद्धा इति अथात्रानुवृत्तौ हेतुः शक्योवक्तुं वा शक्यो वक्तुं कामंतद्धेच्च तां। इह कदाचिद् गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति। तद्यथा पंचोडुपशतानिती र्णानि पंचवध्रीशतानिती र्णानि अश्वै युद्धमसिभि युद्धमिति न चासयोर्युध्यंते असिर्गुणः पुरुषा युध्यंते। गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति॥ ॥ ॥ ॥

प्राधान्यं विवक्षितं तीर्णानीति कर्त्तरि निष्ठाभिधानात् न त्वतत्संख्येयानामुडुपानां प्लवनेकर्त्तृत्वं अथवा उडुपानां करणानामेव कर्त्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणं। अश्वैरिति। अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात् करणत्वाच्चोपकारित्वात् गुणा अपि संतः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः कर्त्तरि तृतीयाविधानात्॥ ॥ ॥

=नैरवादिरेषो वहुलकृ[illegible]:।१= नपुंसकलिंगत्वेऽपि न वचनस्य हेयमेतत्तुल्यमिति तत्रैव बहुतोऽनेकमिति तात्पर्यं। गावः इत्यस्यापि पुंसाधारणत्वात् संतत्र गम्यस्य लिंगविशेषस्य धनमिति लिंगस्य सर्वनामनपुंसकत्वस्य च कुंशात्पदे पितुर्वाद्यस्य विशेषलिंगबोधकत्वं तदभावस्तिविशेषात्।२= [illegible]:।२=

क्षिणोते धेनमिति। समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वाच्च न त्वं न त्वेकैकस्य गोपिंडस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते। आश्रितसंख्याविशेषाच्च गोपिंडा धनं विशिंषंतः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रसा-
ययंतीति गावोऽपि धनसंख्यां नानुवर्तंते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात्। अपतनादिति। बहूनां चापतनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोच्यते। वरमपुत्रत्वं न त्वेकपु-
त्रेतेति लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिंगः एवमप्युच्यते। प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव। इंद्राग्नी देवतेति। सं-
घस्य देवतात्वमेकं हविष्यग्नीति द्विवचनाभावः। देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वप्रतीयेत तत्र च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात् यथा खादिरे वध्नाति पालाशे वध्नातीति वध्ना-
तावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः सर्वैर्ते दक्षिणेति। अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमिति प्रत्येकवचनं दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात्। विंशसादिष्विति। विं-

=ननु देवतापदार्थे [illegible] धर्मसंघस्यैव।२= प्राधान्यं चतुर्थीत संख्या वत्वेनैव लः सराश्रयमीति:।१=

इह नाव द्वावो धनमिति क्षिणोते इत्येनं एकोगुणः सच प्राधान्येन विवक्षितः। पुत्रा अपत्यमिति अपतनादपत्यमेकोगुणः सप्राधान्येन विवक्षितः। इंद्राग्नी देव-
ताविष्वे देवा देवता इति। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल्। एकोगुणः सप्राधान्येन विवक्षितः यावंतस्ते तावंतस्तान् अनुयंति सर्वैर्ते दक्षिणास-
मृद्ध्या इति। दक्षे दक्षिणा एकोगुणः सप्राधान्येन विवक्षितः विंशसादिषु चाप्येकोगुणः सप्राधान्येन विवक्षितः। अयं तर्हि विंशत्यादिषु भावबहुवचनेषु दो-
षः गोविंशतिरानीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः इदंतावदयं प्रष्टव्यः अथेह गौरनुबंध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति क्रयमा-

=समवाद्विकर्मणः।२= (१कृतौ चोदितायां द्रव्ये आरंभणालंभनविशसनादीनि क्रियंत इति॥ ॥ ॥

शतिसंख्या समुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं प्रमुत्कादिवत्परिसमाप्नोति द्रव्यगते लिंगसंख्ये नानुवर्तेते पंचादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति संख्येयलिंगसंख्यानुवि-
धायिनः भावानयन इति। न ह्यन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यस्यानुष्ठानं युक्तं न हि दंडं छिंधीत्युक्ते कश्चिद्देवदत्तं छिनत्तीति भावः। इदं तावदिति। अन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यत्रापि त-
दव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यत इति प्रत्याप्रश्नः॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥

पर्यवसानेन

=समुदितेति अयंभावः यथैकेनैव धर्मेणासज्य रक्तिता सहधर्मिणोनेकस्य जेतृ भावो प्रतिपाद्यते [illegible] बोधकत्वादिति द्रव्यलिंगसंख्यान वर्तते यथापि धनादिभावानामपि धर्मिबोधकारकत्वात्तथापि नतेनि संख्यान्वयप्रतिधर्मानुविधान=

असंभवादिति। आकृतौसा क्षात्कार्याणामसंभवाद्द्रव्येषुकार्याणि क्रियंत इत्यर्थः॥ ये पुनस्तावद्व्यतिरिक्ता जातिः ते षामेतदेव ज्ञातौ कार्यं [redacted] चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते यथा चाग्निमानयेति चोदिते नातरीयकत्वाद्चोदितमपि यात्रमानीयते। तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः अव्यतिरेका दिति। जातिद्वतो गुणगुणिनोस्तु नान्तिक भेदाभावौ मेवते न दारेणतास्कृतास्कृ क्रियास्कृचोद्यत इत्यर्थः॥ सहस्रार यस्कुर षोदशादित्वाद्नुज्ञातसाधिमानः। छेदादि ।। छेदादिपथिभ्य इति। निसग्रहणं प्रसयांतरनिरसर्थं तावदिह नभवतितस्या प्राप्तत्वात्। यथैव ऊर्णपूर्वात् ठञ् निसमिस त्र निसग्रहणमनुप निवसर्थं। तथाहि छेदादिभ्य इति ठ ग्विधीयते। न चतेभ्यः प्रसयांतरप्रसंगः पथिशब्दात्कन् प्रसयो विधान सामर्थ्यात मेव मेव

असंभवादाकृत्ताधारंभणादीनांसंभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरंभणादयः क्रियंते द्रमप्येवं जातीयकमेव असंभवाद्वावा नयनस्य द्रव्यानयनंभविष्यति अथवा अव्यतिरेकात्। छेदादिभ्यो नित्यं। पथोण नित्यं। छेदादिपथिभ्यो विग्रह दर्शनात् नित्यग्रहण नर्थकं छेदादिपथिभ्यो [redacted] निसग्रहणमर्थकं किं कारणं विग्रहदर्शनात्। विग्रहो दृश्यते छेदमर्हतिपंथानं गच्छतीति वि

॥काणार्थं तर्हीदं निसग्रहणं कर्त्तव्यं निसग्रहणं क्रियते॥ ॥ ॥

प्रसयांतरस्यनुप्रसंगाभावः नापितद्विषयार्थं निसग्रहणं यथाक्रमेन्नित्यमितिमप्रस्ययार्थ्यत्र अंतप्रयोगनिवारणफलं निसग्रहणं छेदादीनामस्यत्रप्रयोगस्येष्ट त्वात्। नापिप्रसयार्थविशेषणं नित्यं छेदमर्हतीति सस्यार्थस्यासंभवात्। नहि कश्चित्सदार्थो नित्यं छेदमर्हतीति योपि वेतसादिरर्थः छिन्नः प्ररोहतिसोपि न नित्यं छेदमर्हति कालांतरेतस्य छेदप्रवर्त्तनात्। नित्यं पंथानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः संभवतितथापि नात्रैवार्थे पांथशब्दस्य प्रयोग इष्यते कदाचिदृच्छस्यपिप्रयोगाद्वाक्यनिरस र्थं निसग्रहणं स्यात्॥ यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्यदर्शनात्॥ ॥ ॥

भा॰कै॰५ २२ विकारेणेति। निःसग्रहणं विकारेण संबध्यते विरंगादेशः पंथ्यादेशश्च निसंप्रसयविषयौ भवतः ननु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमिति सर्वेः अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमिति सा
शं कर्येत प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायेतेति भावः। अकङादिभिरिति। स्कधातुरकङ्च कल्याणादीनामिनङ् परस्त्रीपरमुंचेति प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमाना
नामादेशानां तदभावे प्रसंग एव नास्तीति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन निःसग्रहणेन। सन्नियोगशिष्टानामिति। विशिष्टप्रयोगसिद्धयेययोरेकस्मिन्विषये विधिः
तयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगेपरेपिन प्रयुज्यते। यथा भ्रुवः भृचेति भ्रूसन्नियोगेन विधीयमानस्य भृ भावस्य विषयांतरेप्रयोगाभावो। एवं न्यासिद्धस्यार्थस्य

विकारेण विग्रहो मामूदिति विसर्गविरंगाच पंथ्यो नि सामिति विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यं विकारार्थमिति चेत् अकङादिभिस्तुल्यमेतत् यथाऽ
=अकङादिभिस्तुल्यमितिसेनतकिं=
=मकङादिषु कर्त्तव्यताधास्तेतकिं=
=वानद्दिराकर्त्तव्यतोच्यतइ=
=तिप्रच्छ्यति॰ किंपुनरिति॰२=
कङादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति। एवमाभ्यामपि न भविष्यति किं पुनरिहाकर्त्तव्यं निःसग्रहणं क्रियते आहोस्विद्न्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते इहाकर्त्तव्यं क्रियते
[redacted] एष एवन्यायो यदुत सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावस्तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न
करोति। यज्ञलिंग्यां घात्वनौ यज्ञलिंग्यां तत्कर्माहेतौ रूपसंख्यानं यज्ञलिंग्यां तत्कर्माहेतौ रूपसंख्यानं [redacted] कर्त्तव्यं यज्ञकर्माहेतियज्ञियोरे
॥शः ऋत्विक्कर्माहेति। आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति॥ ॥ ॥

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिंगं वक्ष्यतेऽइदं कर्त्तव्यमिति॥ धर्मेनिर्णयादिकं तत्र स्येयस्यसंदेहसंभवादनधिकारः॥ यज्ञर्त्विक्तत्कर्माहेतीति ननु वृत्तिविषयेयज्ञार्थेव्या
पारे यज्ञशब्दस्य वर्त्तमानस्य दुःस्रक्तेणैवप्रत्ययो यथा मृदंगवादनरंजनेमृदंगशब्दाट्ठक्भवति माद्ङ्गिक इतिनेतद्स्ति तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्यएव प्रत्यय इष्यते ननु मुख्यार्थवृत्ति
भ्यस्तत्र गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते इह तु यज्ञयज्ञमर्हतीत्यत्र तत्कर्म तयोरपि प्रत्यय इष्यते तत्र मुख्यार्थे संभवे गौणपरिग्रहस्यान्याय्यत्वात्तेनासिध्यतीति एम॰
वार्त्तिकारंभः ननु योदेशो यज्ञकर्माहेति स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारंभेण नैतदस्ति यस्य यज्ञेधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्मैरर्थिनो विद्वषःशास्त्रेणाप २२

पारायणनिर्देश इति इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः पारस्येति शिष्यस्य करोतीति उच्चारयतीत्यध्यापक इत्यर्थः । शिष्यस्तु केवलं श्रवणेन तु निष्पादयति अध्यापकाधीनत्वात्तन्निष्पत्तेरिति भावः । तुरायणमिति यजमानविशेषमूर्तिविशेषस्य व्यापारत्वान्निष्पादयतीति यजमानस्तु स्वामी मात्रमिति भावः ॥ उ

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः तच्चादर्शनात् तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः अगमकोनिर्देशः अनिर्देशः पारायणं कोवर्त्तयति यः परस्य करोति । तुरायणं कोवर्त्तयति । यजमानः पुरोडाशान्निर्वर्त्तयति । तच्चादर्शनात् । न चैतत्त्रयस्य योर्दृश्यते । इज्याज्योश्चदर्श नात् । इज्याज्योश्च समस्ययोर्दृश्यते यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते । यश्च वा धीते यश्च परस्य करोति । उभौ तौ वर्त्तयतः [redacted] यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्त्तयति उभौ तौ वर्त्तयतः उभयत्र कस्मान्न भवत्यनभिधानात् । योजनं गच्छतियोजनं गच्छतीति क्रोशशतयोरूपसंख्यानं योजनं गच्छतीत्य शतयोजन च
त्र क्रोशशतयोजनशतयोरूपसंख्यानं कर्त्तव्यं क्रौशशतिकः योजनशतं गच्छति योजनशतिक इति । ततोभिगमनमर्हतीति च क्रोशशत योजनशतयोरूपसंख्यानं कर्त्तव्यं । क्रोशशतादभिगमनमर्हति । क्रौशशतिको भिक्षुः योजनशतादभिगमनमर्हति योजनशतिको गुरुः ॥ ॥

भौतावितिः अन्यतरासन्निधौ क्रियायामनुत्पादादुभयोः कर्त्तृत्वं । यश्चेति यजमानो देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्त्तकर्तृत्वं तदेवं भाष्यकारेण यथान्यासं सूत्रं समर्थितं । अनभिधानादिति । अध्यापकेयाजके च प्रयोगाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰५ उत्तरश्चकारः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येनं समुच्चिनोति समर्थविभक्तिस्तत्रापि सन्नोपात्तात् तीयैव तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिः पाठो
२३ युक्तो न द्वितीयांत पाठः द्वितीयापक्षे आक्रांते अनाक्रांते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् संक्रांत एव दृष्यते॥ मधुकमरिचयोरिति। अत्र मुख्यगमनासंभवाद्दा
हृत एव प्रत्ययमिच्छंत्यन्ये तु गौण गमनाश्रयेण गच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाहुः प्रत्ययार्थोपाधिलाघ्वाद्द्वयोरसंदेहार्थो न्यतरप्रयोगं तमधीत्य अधीष्टम् तयो

उत्तरपथेना आहृतमकरणे वारि जंगलस्थलकांतारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यं वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः वारिपथेनाहृतः। वा
रिपथिकः वारिजंगलपथेन गच्छति जांगलपथिकः जंगलपथेनाहृतं जांगलपथिकं॥ जंगलस्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकस्स्थ
लपथेनाहृतं स्थालपथिकं स्थलकांतारकांतारपथेन गच्छति कांतारपथिकः कांतारपथेनाहृतं कांतारपथिकं। अजपथशंकुपथा
भ्यां चेति वक्तव्यं। अजपथेन गच्छति आजपथिकः। अजपथेनाहृतं आजपथिकं। शंकुपथेन गच्छति शांकुपथिकः॥ शंकुपथेना
हृतं शांकुपथिकं। मधुकमरिचयोरणस्थलात् वक्तव्यः॥ स्थालपथं मधुकं स्थालपथं मरिचं तमधीष्टो भृतो अधीष्टभृतयोर्द्वि
तीया [redacted] निर्देशो नर्थकस्तत्रादर्शनात्॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशो नर्थकः किं कारणं। तत्रादर्शनात्॥ न ह्यसौ मासम
=स्थलात्सरोयःपथिशब्दस्तद्दंत्य मधुमरीचयोरणित्यर्थः॥ मधुकमितिकः स्वार्थे मधिकिपाठं नारायणः॥ अधीष्यते किं तर्हि मुहूर्त्तमसौ अधीष्टो मासं तत्कर्म करोति॥ ॥ ॥
रिति। यावंतं कालमध्येषणं भरणं च क्रियते ततः प्रत्ययो नेष्यते अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तु कालादिष्यते। ततो न प्राप्नोति तस्माद्ध्येषणा राम॰
भरणाभ्यामव्याप्याद्द्वितीयानुपपत्तिरिति निष्प्रयोजनो द्वितीयानिर्देशः॥ ॥ ॥७॥ ॥ २३

=अध्येषणादिफलतोयोव्यापारः कर्मकरणादिरूपस्तव्याप्यानेनासंनमंयुक्तात्।१=

सिद्धं तिति तेनमासायाधीष्टो मतोवेतितादर्थ्ये चतुर्थ्येतात् प्रसयंमासव्याप्यिव्यापारार्थे [redacted] मधीष्टइ सर्वेः तादर्थ्यादिति। मासादिशब्दाः ऽध्येषणाभरणाव्याप्तमुहूर्तादिकालवाचिन एवामी यंतेभूतभाविनोस्तप्रसयविधौ मुख्यार्थवत्तय इति विभागोऽलक्ष्यपरतंत्रताल्लक्षणस्य। अवयः। अनंतरस्येति एपतः द्वेष्यम्निति। विपरी

चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः।१

सिद्धं चतुर्थीनिर्देशात् सिद्धमेतत्कथं चतुर्थीनिर्देशाच्चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः तस्मायधीष्ट इति सतोहि तादर्थ्या त्वाछ ह्यमविष्यति॥ मासाय्योमुहूर्त्तोमासः॥ अवयसिठं अ। अवयसिठं श्चेसनंतरस्यानुकर्षोद्रष्टव्यः। द्वेष्यं विजानीयात् इयमप्यनुवर्तेत इतितदा चार्यः सुहृद्भूत्वाचष्टे। अवयसिठं श्चेसनंतरस्यानुकर्ष इति। षष्टिकाः। षष्टिके संज्ञाग्रहणं। [redacted] षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यं मुद्गा अपिहिषष्टिरात्रेण पच्यंते तत्र मा भूदिति। उक्तं वा। किमुक्तं। अनभिधानादिति॥ ॥

नपिसर्थेः। अवृहितस्यापिकेचिदनुवृत्तिर्दृष्टायथाद्वितीयादौ स्वेनइसतैतदइवइदमइतिदर्शनादिहापि कश्चिदृद्धाम्येदिसर्थेः। षष्टिकाः बहुवचनमतंत्रमेकवचनां तस्यापिषष्टिकशब्दस्यलोके प्रयोगात्संज्ञाग्रहणमिति। षष्टिरात्रेण पच्यंत इसत्रार्थे निपातसमानस्य धान्यविशेषएव प्रयोगार्थे अनभिधानादिति। लोके स्वार्थे प्रयुज्यमा

॥ नान्ना शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वर्थे नियोगः क्रियते॥ ॥ ॥

भा०कौ०५ तदस्य। द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। तथा
२४ तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति। यावता कर्मणा
सम्प्राधान्यात् प्रथमैव भवति न तु द्वितीया। तस्य प्रथमसयार्थत्वात्समर्थपलप्याषष्ठी समर्थविभक्तिः। न चतत्। इति। चरणा(।) मनुष्ठानं तच्च क्रियाविषयमिति

४स्याः षष्ठीविषये विधानात् महानाम्न्यादिभ्य इति ब्रह्मचर्य [redacted] ९४

तदस्य ब्रह्मचर्यं। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। महाना
म्नीनां ब्रह्मचर्यं [redacted] महानाम्निकं आदित्यव्रतिकं। तच्चरतीति च। महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। महानाम्नीश्चरति महा
नाम्निकः। आदित्यव्रतिकं नैष युक्तो निर्देशः तच्चरतीति च। महानाम्न्यो [redacted] नामर्चः॥ न चेता
श्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते। नैष दोषः साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति। अवान्तरदीक्षादिभ्यो डि
निः। अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः। अवान्तरदीक्षी तिलव्रती। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च। [redacted] डिनिश्च वक्तव्यः। अष्टाचत्वारिंशकः
अष्टाचत्वारिंशी चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः चातुर्मासकः॥

भावः महानाम्न्यो व्रतमिति लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते। डिनेर्डित्करणमष्टाचत्वारिंशादर्थं अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात्। अष्टा
चत्वारिंशक इति वृत्तिविषये वर्षशब्दो वर्षसंख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते। चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरंति। प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि व्रतचर राम०
१ण्न॥ ॥ ॥ ॥ २४

=आषाढी कार्तिकी फाल्गुनी नामेषा संक्रेति वृत्तिः ॥ १ ॥=

चातुर्मासीति। तत्र भवद्द्रसे वाणं सिद्धः तस्मात्तु द्विगोर्लुग नपत्य इति लुक् प्राप्नोतीति पुनररण् विधिः कालात् ठञ्जित्यस्या प्राप्तिः समुदाय स्या कालवाचित्वात् ततं रंतं विध्यभावाच्च

केचित्तु यथा कथं चित्कालत्वं तेषां मन्द्र ष्टत्वाद्द्व्येव प्राप्नेत स्य च लुक्किन्द्र समणं विधानमिसाद्दुः। तस्याः आख्या ग्रहणमिति यज्ञेभ्य इति बहुवचन निर्देशात् स्वरूप ग्रहणाभावा

त्तद्यर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः। संज्ञीभूतकाः सर्वे लोक प्रसिद्धाः प्रसिद्धत्वादेव तेषां सामुख्यादिति भावः। यत्त्वेति बहुवचन निर्देशाद्यज्ञ शाखानां स्वरत्येरन्

नाम्य एवं यज्ञ शङ्ख श्रुतिर्बहुवचनं व्याप्तनुग्रहीतं भवतीति भावः। आख्याग्रहणादितिये यज्ञं प्रसिद्धं प्रसिद्धं वाच क्षते सर्वेभ्य पृष्ठन्भवति तत्र चदीयते कार्यमिसेतयोरर्थयोः

=तस्य नत्वमितिलेमस्यपाद् क्षिणलक्षिणेमेजवर्ती किलुयज्ञेभ्यस्वेतिठञ् आक्षिप्यति नेनतत तत्र व्याख्यानयनात्मइतिवर्ततेनामग्रहणादव्याख्यानयहेनप्रसिद्धग्रंथोग्व्यते किंच द्वयोर्बीजपयवोर्द्वैवाजपेयिकी सत्र तदंत विध्यभावान्स्यात् मिवाद्विगोरिति लुक्प्रसात् अत्रतुमासदवेति=

चातुर्मासीति अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति। चतुर्मासासेथ यज्ञेतत्र भवे चतुर्मासा मपावक्तव्यः यज्ञे तत्र भवद्रसे तस्मिन्नर्थे चतुर्षु चतुर्षु मासेषु

भवंति चातुर्मास्या नियज्ञाः। संज्ञायामण्। संज्ञायामण् वक्तव्यः चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी॥ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः आख्या

ग्रहणं किमर्थं। तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने यएव संज्ञीभूतकाः यज्ञास्ततउत्स न्निः स्यात्। आग्निष्टोमिकस्य राजसूयिकस्य यत्र वायत्तश ब्दोस्ति

नाव यज्ञिकस्य पाकयज्ञिकस्य रहनस्यात्। पांचौदनिकस्य आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ये च संज्ञीभूतकाः यज्ञा ये च न संज्ञीभूतकाः यत्रा

यत्र च यज्ञशब्दोस्ति यत्र च नास्ति तेषां सर्वेषां ग्रहणं सिद्धं भवति। तत्र च दीयते कार्यं भववत्। कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्। कार्यग्रहणमनर्थकं

किंकारणं। तत्र भवेन कृतत्वात्। यद्धि मासे कार्यं मासे भवं तद्भवति तत्र तत्र भवद्रसे वसिद्धं किमिदं भवान्। कार्यग्रहणमेव मस्या चष्टे न पुनर्दीयते ग्रहण

मपि यथैव द्वाह्रिय न्मा से कार्यं तन्मासे भवं भवति एवं यद पि मासे दीयते तद पि मासे भवं भवति। तत्र भवद्रसे वसिद्धं न सिध्यति न तन्मासे दीयते कें तर्हि मासे

कालवाचिभ्यो भवत्। प्रत्यया भवंतीति सूत्रार्थः तत्र कार्ये स्य भवेच्छं तर्मो वादेवात्र प्रत्यया नां सिद्धिमत्वाह। कार्यग्रहणमिति। गते मास इति। मासे दीयत इति नैपाधिकरणसप्त

मीकिं तर्हि यस्य च भावेनेति तत्र भवद्रसत्र चाधिकरणसप्तम्यामाश्रितोऽपपद विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीत्याया दिह लातिदेशसामर्थ्यात्भाव लक्षणसप्तमी परिग्रहः॥

=आख्याग्रहणमनर्थकं दिदेवा=
=तत्कालादित्यस्यासंबंधः अन्यथा=
=द्वादशाहिकी सत्रैव स्याद्दिवाकुः=

=औपेति उपसमीपे श्लेषः संबंधस्तेन वर्त्तते गावद्र्ध्यैन्द्रेव सामीपिकमिदमधिकरणमित्यर्थः।१=

भा०कै०५ औपश्लेषिकमिति मासे अतिक्रान्ते यत्तद्दीयते तत्समास औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्र भवदुःस्सनैव सिद्धमित्यर्थः। कारकप्रकरणे चुरोणास्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तं।

२५ एवं तर्हीति। प्रत्ययविध्यर्थं दीयत इत्युपान्ते नलुतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमे दीयते अग्निष्टोमिकं भक्तमिति सेवुमादिति इकेचिरादुः दीयमानस्य भवत्यात्क्रतुयज्ञे

औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यं तस्य दक्षिणायज्ञाख्येभ्यः तत्र च दीयते ततः कार्यं भववुला लादिति [redacted]। सुष्टादिभ्योण। अणप्रकरणो ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। त्रीणीमान्यणग्रहणानि सुष्टादिभ्योणसमयस्तदस्यप्राप्तं कृतोरण प्रयोजनं विशाखाषाढादणमंथदंडयोरिति त्रीणीति तत्र न ज्ञायते। कतरस्मिन् अणप्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं ॥ अविशेषात्सर्वत्र। सुष्टादिभ्यः अणभवती सुत्वा अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यं। अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदं। पैलुमूलं। समयस्तदस्य प्राप्तं कृतोरण। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यं। उपवस्ता प्राप्तोस्य औपवस्त्रं। प्राशिता प्राप्तोस्य प्राशित्रं प्रयोजनं विशाखाषाढादणमंथदंडयोः अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यं। चूडा प्रयोजनमस्य चौडं। श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धं॥ ॥ ॥

=गतुल्लुक्=१ कार्यं ग्रहणमिति भववाद्रित्यादिरेणार्थकार्यग्रहणं न कर्त्तव्यं सुष्टादिभ्योणोस... दैवत्तुतकार्यतु तस्यानुवृत्तस्यर्थं १=

भ्यश्चेति ठञ्सिद्ध इति तदुक्तं व्याख्यातव्य नाम्न इति तत्रानुवर्त्तते नान्तरे वं कार्यग्रहणमेव वाक्निकृता प्रत्याख्यानं। प्राव्वृत्तेः संख्यापूर्वपदानामिति वचना

द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाट्ठञ्भवति। सुष्टा० अणप्रकरणे इति प्रकरणं प्रस्तावः। अग्निपदादिभ्य इति। आदिशब्दः प्रका एम०

ऽरेतत्रत्यचिदर्थंकुतश्चिदरण प्रत्ययो भवति तत्राणदर्शनमात्रकृतं सादृश्यमाश्रीयते॥ ॥ २५

=तद्भाष्येतयोनयोदाहरणमुदर्शितं अन्यत्प्यासर्वेभ्यः सर्वत्रार्थेप्राप्नोति १=

=प्रयासूयातमिति अत्राकुर्विवरणकारा ःद्वयोर्मासयोः कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि द्विसंयोग्यास्यादिति तत्रोक्तं कालाङ्ञ्ञातु नसिध्यति द्विगोर्लुगित्यस्य प्रसंगात् अनेन प्रत्ययेनलुक् अप्राग्दीव्यतीयत्वादनार्ह्दसाच्च नन्वनेनापि ठञ्लुक्स्यात्प्रत्यतोवतिः सर्वसादृश्यार्थ इति तेनदक्षिः प्रत्ययमा=

=त्रस्य दृष्टेन लुक श्वेति परिज्ञानादिति नरूपेलक्षमं तेयनोवतिः सर्वसादृश्यार्थो ...... विधिर्न भवति योगविभागे तु सति न वति नववादित्यस्य तभावाभावात् नरूतद्भ्रंसंथापकेयट नदिवाजपेयिकसिद्धिरित्यते ३

=कालाट्ठञित्यत्रान्त्रचरुष्याकालवाचिनां ग्रहणं मन्त्रमा ःनतेनद्युक्त दितिनिरूपितमन्यत्र १ =अत्रेदंतत्त्व केचिदुपदर्शितवानिकालत्रयप्रसारव्यानपक्षेमवादिसनेन तु कोप्यानिरोणा द्वैमासमिसेवभवति मन्त्र वमेतेनु द्वैमासिकमिती ति १=

अनुप्रा॰ अनादिति॰ अनसङ्केवृत्तस्य पूर्वे पदे न संबंधाभावात् सामर्थ्याच्च ईतग्रहणं॥ स्वर्ग्यमिति स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः पुण्याहवाचनादिभ्य इति साह
चर्यादभिधानेऽसिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणान्निरसार्थं लुग्विधानं ऐका॰ एकागारादिति प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्तत्रं निपातनार्थेन कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ठञ्प्रकर
णादिति॥ प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः॥ एकशब्दोऽसहायवाची॰ असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं तदैकागारिकः ससहाय

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ विशि॥ गेहानुप्रवेशनीयं॥ प्रपूरि॥ प्रपापूरणीयं॥ प्रपापदि
गोप्रपदनीयं॥ अश्वप्रपदनीयं॥ परिरुहि॥ प्रासादारोहणीयं॥ स्वर्गादिभ्यो यत्॥ स्वर्गादिभ्यो यत्प्रयोजनं भवति॥ स्वर्ग्यं॥ धन्यं यशस्यं॥ आयुष्यं॥ पुण्याहवा
चनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः॥ पुण्याहवाचनं शांतिवाचनं स्वस्तिवाचनं॥ ऐकागारिकट्॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्॥ एकागारान्निपातनमनर्थ
कं किंकारणं ठञ्प्रकरणात्॥ ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते॥ इदं तर्हि प्रयोजनं॥ चौर इति॥ वक्ष्यामीति इहमैकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति॥ यद्ये
तावत्प्रयोजनं स्यादैकागारिको भिक्षुरित्येव ब्रूयात्॥ ॥ ॥ ॥

तुग्रहमनेकपुरुषाधिष्ठानात् मोषितुमशक्यम्॥ ठञ्प्रकृत इति प्राग्वते ष्ठञि प्रसक्ते ठञ्प्रत्ययः प्रयोजनमित्यत्रानुवर्त्तिष्यते॥ इदं तर्हीति नियमार्थमेतदित्यर्थः॥ भि
क्षोरिति॥ एकमेव यो भिक्षां गृह्णीते न द्वितीयां तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः॥ यद्येतावदिति अनभिधानात् भिक्षो नेम भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यत इति
भावः नच त्रित्वस्वरनिरसार्थं निपातनं त्रित्वस्वरस्येष्टत्वात् एतच्च भाष्यवार्त्तिकाभ्यां निराकरणात् ज्ञायते॥ ॥ ॥

=निपातनमिति॰ टकारस्य कार्याभावात् [illegible] निपातनात्॥

आकालि। आकालादिति। आकालशब्दात् प्रत्ययान्तेन समर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतस्य ठञ् विधेय इत्यर्थः। तत्रावन्तः कालो यस्यासावाकालो न वर्तमानकालस्यावृत्तिः संभवती समर्थो भवति उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाशकालोऽवन्तो भवति यदि य एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः न चोत्पत्तिविनाशयोरेककालत्वं संभवति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति निरन्तरो हि कालोऽभेदाग्रहणात् स एव काल इति लोके व्यवह्रियते। ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः आद्यन्तवचने विषय इति भावः भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह। इदं तर्हीति। निपातनेन हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य चाकाल आदेशो निपात्यते। समानशब्द एक

आकालिकडाद्यन्तवचने। आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्। आकालान्निपातनानर्थक्यं किं कारणं ठञ्प्रकरणात्। ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं। एतस्मिन्विशेषे निपातनं करिष्यामि। समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति। आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः। आकालिकी आकालिका। तेन तुल्यं। इदमप्युक्तं वर्त्तते। किमत्राप्युक्तं। यत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते॥ ॥ ॥

=निपातनप्रसंगे तु तत्समुच्चयार्थश्चकारः। निपातनं चकर्त्तव्य

वाची एककालावाद्यन्तौ यस्यासावाकालिकः आदिर्जन्म अन्तो विनाशः। जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वात् एककालत्वं विधौ लयन्ययेः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणं उक्तं च धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च। अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति। अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्वर्षाणां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवसे संबंधिनि विनाशः तान्याकालिकानि। आकालाट्ठंश्चेति आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ततः स्वार्थे ठन् प्रत्ययस्तु काराट्ठन् अर्थस्य पूर्वं प्रदर्शितः॥ तेन इदमप्युक्तमिति सूत्रोपात्तं वतिरिदमापरामृश्यते यत्तृतीयासमर्थमिति तेन तुल्यमित्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौ तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृतस्यैव शास्यस्याक्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावाद्विशेषणं स्यात् यद्यनुक्तं संभवात् उक्तमित्यर्थः। ननु तेनेत्यस्य वृत्तिविभक्तिकेन क्रियाग्रहणेन कथं संबंधः

= वर्षादीनां · २=

=अध्याहारादिसापेक्षत्वात् · १=

=तथा चेति पंच कृत्वः पाक इति न भवति पंच पाकाः इत्येव भवति यथा पंच घटाः इति न भवति न तु पंच कृत्वो घटा इति २ = प्रसिद्धेति न हि देवदत्तयज्ञदत्तयोः साधर्म्यप्रयोजकं गुणप्रसिद्धिः १५ = कृत्वोऽर्थेति संख्याया इति ... क्रियायाम् एव भवतीति क्रियाया ग्रहणं साधर्म्ये

पत्रा १

कथं चेति तृतीयासत्ववाचिनः प्रातिपदिकाद्विधीयते क्रिया तु साध्यरूपत्वादसत्वभूता ततो विशेषणविशेष्यभावोऽसंभवादयुक्तः प्रकारद्योतकवाच्याः सत्वधर्मे समन्वयात् क्रियाधर्मो तीताः तथा च तत्र कृत्वोऽर्थप्रत्ययाभावः भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्य क्रियापेक्षस्य मुत्प्रत्ययो विभक्तिस्तु तीयादिः प्राकारेः सत्वरूपाश्रया न क्रियारूपताश्रया यच्च सादृ नां तु क्रिया वाचिनाम प्रातिपदिकत्वादसत्वभूतार्थाभिधानाच्च तृतीयाद्यभावः कृत्वाहृत्वा कर्तुं हर्तुमित्यादीनामव्ययकृतां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथाच पंच कृत्वः कृत्वेति कृत्वोऽर्थो सक्तिर्भवति तथापि स्वसत्ववाचित्वान्न भवत्स्तृतीयाद्यभावः प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथमा याप्रथमाया एवोत्सर्गः शयितव्यादयो यद्यपि क्रियावचनाः पंचकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वोऽर्थप्रत्ययदर्शनात् तथापि तत्रोपमानोपमेयभावासंभवो न हि भवति शयितव्येन तुल्यो देवदत्तः शयितव्येन तुल्यः मुक्त इति उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकं भवति यथा सा श्वंद्र इव मुखमिति नापि शयितव्येन तुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति क्रियातद्वतोरत्यंतभेदात् क्रियाणामपि भिन्नजातीयानां नास्त्युपमानोपमेयभावः शयितव्येन तुल्यमासितव्यमिति च अत्यंतभेदान्नास्त्येकजातीयानामपि शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमिति यथा गौरिव गौरिति। येनैको गौः तेनै

कथं च तृतीया समर्थे नाम क्रिया स्यात्॥ नैतद्युक्तं॥ सर्वे एते शब्दगुणसमुदाये षु वर्त्तन्ते॥ ॥

उपमानभेदेनाभिप्रेतं ... क्रियात्वं भोक्तुं पाक

वापरोऽपीति क उपमानोपमेयभावः नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेयभावो भवति। यथा राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्यमिति सापेक्षत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमिति स्त्रदोषः नन्नु यदा प्रकरणादिवशात् पेक्षा निवृत्तं भवति तदा प्रत्ययप्रसंगः तथा राज शयितव्येन तुल्यं देवदत्त शयितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वाभावस्तथा स्यात् तव्येन तुल्यं गमनं मरत्वान्नत्ते न तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति भोक्तुं पाक इत्यादौ च क्रियानिबंधनकार्यदर्शनात् तैलपाके न तु ल्पो घृतपाक इत्यादावस्ति तृतीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वं तत्किमुच्यते कथं च तृतीयासमर्थे नाम क्रिया स्यादिति च नोच्यते। उपमानोपमेयभावस्त्वितयसन्निधानात्तद्योपेनोपमीयते यच्चोपमीयते यस्तु तयोः साधारणोऽर्थः एतत्त्रयमवश्यापेक्षं तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदा साववश्यापेक्ष्य साधारणधर्माधारत्वात् क्रियारूपतां [redacted] हित्वा सत्वरूपतां प्रतिपद्यत इति मत्वा भाष्यकृतैतदुक्तं। सर्वे एत इति। उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन परामृश्यंते॥ ॥ ॥

इति
=सत्वरूपता ... अधीने विशेष्य क्रियायास्तु ... विशेष्यवस्यासत्वरूपताविरोधितात् १=

= ... [redacted] ... अध्ययन ... कर्तृकमध्ययनमिति बोधः। विशेषणानि ...

तपइति॥ चंद्रायणादि श्रुतमिति॥ वेदवेदांगादीनां॥ योनिरिति॥ ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म ब्राह्मणकारकमिति॥ षष्ठीसमासस्तु जकाभ्यां कर्तरि कर्मणि चेत्येताभ्यां तु कर्तरि याषष्ठी या च तृजकनिमित्ता कर्मणि तस्या एव समासनिषेधो न तु शेषषष्ठ्याः न हि सा तृजकसंबंधनिमित्ता ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः॥ तपःश्रुताभ्यामिति नासौ परिशेषो ब्राह्मणः जातिलक्षणैकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः अत एव च तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियास्वनास्त्यधिकारः शुच्याचारोऽनुपहताचारः एतानपीति गौरत्वादयो ब्राह्मणस्य गुणाः कल्प्यदर्शनेनाध्यवसेयाः पिङ्गलचिन्तरन्वयदर्शनेन तथ्यंजका इति तानपि शब्दा यान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः॥ पूर्वे पंचाला इति

आतम्भ्रमुणसमुद्दिपिरवंयाह०१

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति। तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकं तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः। तथा गौरः शुच्याचारः पिंगलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यंतरान् ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वंतीति। समुदायेषु च शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पंचालाः उत्तरे पंचालाः। तैलं भुक्तं। घृतं भुक्तं। शुक्लो नीलः कृष्ण इति॥०

समुदायरूपारोपादवयवे समुदायवृत्तिः शब्दवृत्तिरित्येके। यावानर्थस्तावतो नार्थानां तदभिधानं शब्दानामुपपद्यते। शब्दार्थसंबंधस्य नित्यत्वप्रसंगात्। एवं दिशब्दसामानाधिकरण्याच्चावयववृत्तिता वसीयते समुदायवृत्तित्वे हि पंचालानां पूर्वे इति षष्ठ्या भाव्यं। तैलं भुक्तमिति। यद्यपि द्रव्यसंस्कारेण विशिष्टमात्रायुक्तेऽर्थे तैलादयो वर्तन्ते तदेषां समुदायशब्दत्वमेकदेशोपयोगे च यदा तैलं भुक्तमिति प्रयोगः तदावयववृत्तित्वमवसेयं यदा तु जातिशब्दास्तैलादयस्तदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयेणावर्तन्त इत्यनुदाहरणमेतत्॥ शुक्ल इति। स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लसमुदायसंबंधात् तद्रूपारोपाच्छुक्ल इत्युच्यते॥ " " "

एवमयमितियेवक्रियोपयमेयेस्मूयतेतस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दोवर्त्ततेतरसर्प्येः ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणावदधीते क्षत्रिय इति। अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात्तुल्य
मितिद्वितीयानपुंसकत्वंचब्राह्मणाध्ययनेनचक्षत्रियाध्ययनेन तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्यात्ब्राह्मणाध्ययने ब्राह्मणशब्दस्य हत्तिरित्युपपद्यतेततीयासमर्थस्यक्रियावा
चित्वं। ननुभिन्नकर्त्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वमाश्रीयमाणेन्यस्याधारणेधर्म्मोपेक्षणीयः कर्त्रोरेवतूपमानोपमेयत्वेध्ययनमेवसाधारणोधर्म इतिनास्ति
धर्म्मान्तरापेक्षा। उच्यते। शब्दानुपात्ताअपि यथाचेदद्रवमुखमस्या इत्यादौकांसास्यः प्रतीयंतेतथात्रापि सौष्ठवादयः प्रतीयंतेननुचोक्तंसाधारणधर्माधारत्वात्

एवमयंब्राह्मणशब्दः समुदायेप्रवृत्तः अवयवेष्वपिवर्त्ततेयदि ततीयासमर्थविशेष्यते। प्रत्ययार्थोऽविशेषितोभवतितत्र कोदोषः। ततीयासमर्थात्क्रियावाचिनः गुणतुल्येपिप्रत्ययःस्यात्। पुत्रेणतुल्यः स्थूलः पुत्रेणतुल्यःपिंगल इति। अस्तुतर्हिप्रत्ययार्थविशेषणंयत्तत्तुल्यंक्रियाचेत्साभवतीति॥ एवमपिततीयासमर्थमविशेषितंभवति। तत्र कोदोषः। ततीयासमर्थादक्रियावाचिनः॥ ॥ ॥

=ब्राह्मणवत्कल्पितव्यमित्याद्येप्रत्ययोसर्थ॰२=

सत्वरूपापत्याक्रियारूपहानिरितिएवंतर्हिसामर्थ्यात् भूतपूर्वगत्याश्रयणंयस्यार्थस्यक्रिया[redacted]रूपतामूतस्संप्रतिक्रियारूपातीतोपिसत्वभावापन्नस्ततीयांतशब्द
वाच्यः परिगृहीष्यते। अतएवब्राह्मणादयशब्दयितव्यादयश्चभूतपूर्वेक्रियारूपार्थवाचित्वेनतुल्या इति संप्रतिक्रियारूपार्थवाच्यसंभवात् भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते।
अविशेषित इतिएकेनविशेषणेन द्वयोस्संबंधाभावादितिभावः॥ गुणतुल्यइतिततीयासमासः पुत्रेणतुल्यः स्थूल इतिपुत्रशब्देनश्रुताध्ययननिर्देशस्थानादि
प्रसिद्धक्रियांतर्भावेनस्वार्थमभिदधातीतिसंभवतिक्रियावाचीअस्तुतर्हीतिसमानविभक्तित्वात् प्रधानत्वाच्चप्रत्ययार्थः कर्मवाधेनविशेष्यत इति भावः॥ ॥

=पित्राभ्राताया मवस्यानं॰२=

क्रि १

भा॰ कै॰ ०५ क्रियातुल्येपीति॰ अत्रोदाहरणमुक्तं यं कश्चित्पुस्तकेभाष्य एवपठ्यते स्थूलेननतुल्यः पुत्रं स्थूलेननतुल्यो यातीति तत्र पुत्रस्योनिरस्यस्था नाशिभिः यावन्तः स्थौल्यगुणयुक्तेनपित्रादि

२८ नास्थौल्येनैवगुणेननतुल्या इति विवक्षायामपि वतिप्रसङ्गः॥ क्रियाग्रहणं च क्रियावत उपलक्षणं निष्क्रियनिवृत्तिफलत्वान्नस्येत्यभिप्रायेण पक्षद्वयेप्यतिप्रसंग

चोरना। नैषदोष इति एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात्तुलयाच सम्मितमिति सहशाभिसर्थः यथातुलापरिछिनत्ति द्रव्यविशेषं एवं यत्ता

दृश्येन वस्त्वन्तरं परिछिनत्ति तत्तुल्यमुच्यते ततः प्रत्यया र्थे विशेषिते सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोपि विशेषितो भवति नैं क्रियातुल्याभवतीति सामर्थ्यात्क्रियावाचि

सक्रियया १

क्रियातुल्येपि प्रत्ययः प्राप्नोति स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो याति। नैषदोषः यत्तत्तुल्यं क्रियाचेत्साभवतीत्युच्यते॥ तुलयाच संमितं तु

ल्यं। यदिच तृतीयासम[redacted]र्थोपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रियातत स्तुल्यं भवति अथवा पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रियाचेत्साभवतीत्येवं॥ ननु

चोक्तं प्रत्ययार्थोऽविशेषित इति तत्रकोदोषः। तृतीयासमर्थो क्रियावाचिनः गुणतुल्ये पि प्रत्ययः प्राप्नोति। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः

पुत्रेण तुल्यः पिंगल इति॥ नैषदोषः॥ यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रियाचेत्साभवतीत्युच्यते। तुलयाच संमितं तुल्यं यदिच तृतीयासमर्थे

ऽमपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रियाततस्तुल्यं भवति॥ ॥ ॥

नएवप्रत्ययो विज्ञायते। नच क्रियाशब्दे न क्रियावान्नगृह्यते मुख्यार्थे संभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् नच स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यादौ क्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः क्रिया

पदानुपादानात्॥ अतएवन पुत्रादेः क्रियावत्वप्रतीतिः स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रियातुल्या स्थूलेन यस्तुल्यः स्थौल्येन गुणेन स यातीत्यर्थावगमात्। यदातु स्थू

लेन तुल्यं यातीति क्रियातुल्यत्वविवक्षा न तदा वतिर्भवत्येव स्थूलवद्यातीति। अथवेति पूर्वोक्ते नैवन्याये न प्रकृत्यर्थे विशेषिते प्रत्ययार्थोपि विशेषित इत्यर्थः॥ ॥ एम॰ २८

किंपुनरिति। उक्तदोषपरिहाराद्द्वयोरपि प्रशस्तत्वान्यतरपक्षपरिग्रहः। अभ्यधुः। वतिर्नेति वतिशब्देन वत्यर्थ उच्यते। तेनायमर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याध्याहारेण समर्थ नीयं तेन क्रियेसन्नयोः पदयोर्भिन्नविभक्तिकत्वात्तुल्यं क्रियेति सन्नयोस्तु पदयोरेकविभक्तिकत्वात् अस्त्येव सामानाधिकरण्योपपत्तिः। अन्ये तु वतिप्रत्ययेनैव सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते। वतिर्भवतिसच क्रियावाची एवं च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते। अपि चेति प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मुख्या क्रिया साध्यमानस्वभावा सत्त्वभूता संभवति न स्यां वतिर्विधीयमानो विनापि गणपाठे नाव्ययसंज्ञां प्रतिपद्यते यन्नव्येति लिंगसंख्यानुपादानान्नत्वयपि

=लिंगसंख्यानुपादानादिति। न चपचतीत्यादौ लिंगसंख्ययोर्योग्यार्थकत्वात्तत्कथमादेः अव्ययसंज्ञाप्राप्नोतीति। एवं मन्यते पचतीत्यादिनः प्रतीयमानस्य कर्त्रादेः प्रत्ययार्थप्राधान्यादुक्ते धेनापि क्रियारूपेण बोधं गीकारात्साध्यनिष्ठप्रमानायाः क्रियादिक्रियायाः समानपदोपात्तत्वात्संख्यान्वयिनी तेन बोधं गीकारात्प्रयन्तां

किंपुनरत्र ज्यायः प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः। कुत एतत्। एवं चैव वृत्तिकृता आचार्येण सूत्रं पठितं॥ वतिना सामानाधिकरण्यं कृतं॥ अपि च वतेरव्ययेषु पाठेन कर्त्तव्यो भवति क्रियायामयं भवन् लिंगसंख्याभ्यां न योक्ष्यते॥ ॥ ॥

णा एवं पेभ्यो विशेषात्क्रः कृतं तात् विशिष्टार्थबोधकत्वं। [illegible]

=न तु पूर्वेति। अयं भावः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु नीयमानस्य [illegible] स्ववाच्येन पूर्वेण क्रियायाउपमानत्वं सत्त्वान्मध्ये क्रियाबोधकत्वाभ्युपगमे ऽपि न साध्यमानस्वरूपायास्तस्या बोधः। साधारणधर्मे सौष्ठवादौ विशेषणत्वे न सिद्धस्वरूपत्वात् सत्त्वभावात्ता=
=ध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं च क्रियात्वं। अतो भूतपूर्वगत्यानुसरणीयं। तस्यैव च लक्षणाप्रवृत्तौ निमित्तत्वादून पूर्वगतिराश्रयणीयेत्युच्यते। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु क्रियायां साधारणधर्मान्वयेऽपि विशेष्यत्वात् साध्यत्वं नापैति नातो भूतपूर्वगत्याश्रयणमिति=

ति। अव्ययलक्षणं गणपाठस्तत्प्रपंचार्थ इति भाष्यकाराभिप्रायः। क्रियामात्रं चेह वतिनाभिधीयत इति तद्विशेषप्रतिपत्तये क्रियापदप्रयोगः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु भूतपूर्वगतिर्वाश्रयणीया क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत उपलक्षणे क्रियाद्वारकं क्रियावतः सादृश्यमाश्रयणीयं तत्र गत्यन्तरसंभवे भूतपूर्वगत्याश्रयणमयुक्तमिति ये तु पक्षे क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्यात्। ब्राह्मणेन तुल्यो ऽधीते इति तथा च लिंगसंख्यावद्यो ऽभिधायित्वादव्ययसंज्ञा योपपद्यतेः पाठः कर्त्तव्यः स्यात्। पाठसामर्थ्याच्च सत्त्ववाचित्वे ऽव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः तदेवं स्थितमेतत् प्रत्ययार्थविशेषणं क्रिया ब्राह्मणेन तुल्यो ऽधीते स्वेवमादौ क्रियावतोः सादृश्यं विवक्षितं न तु क्रिययोरिति प्रत्ययाभावः उत्तरसूत्रेणापि ॥ वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिव शब्दस्येवं तद्धेमिसनेनापि। क्रियायां वतिर्विधीयत इति तदर्थो ऽप्यव्ययेषु वतेः पाठो न कर्त्तव्यः॥

=अयुक्तमिति। यत्तु प्रत्ययार्थविशेषणे ऽपि ब्राह्मणवदधीते इत्यत्रैव स्यान्न तु न स्वरूपमनभिसादौ गमनपदवाच्यस्य सत्त्वरूपत्वात्। तस्मान्नापि क्रियात्वात्तेन स्वीकृतपाठश्रयणेन वा भूतपूर्वस्यापि ग्रहणमावश्यकमिति तन्न। अस्ति क्रियाध्याहारेण तत्रापि तुल्य

भा०कौ०५ तत्र किमर्थमिति तुल्यार्थैरिति या तृतीया तस्यैवं वृत्तियोगे सर्वे विभक्त्यपवादः प्राप्ताः यथा ब्राह्मणेन वा धीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवत् पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ब्राह्मणे
२९ नेवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणायेव वैश्याय ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याय ददाति ब्राह्मणादिव वैश्याद् धीते ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याद् धीते ब्राह्मणस्येव क्षत्रिय
स्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य स्वं ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्त्तते इति तत्र तृतीया षष्ठी सप्तम्यर्थस्य व्याप्तत्वात् तृतीयान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विधास्यते क्रियाग्रहणं
च न कर्त्तव्यं तेन एवं चार्थो मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकारा इति स एवं मथुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकारा इति तथा देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य प्रभुत्वा दन्ताः देवदत्तेन
तुल्या यज्ञदत्तस्य प्रभुत्वा दन्ता इति मथुरा शब्देन च तत्र वत्ययः प्राकारा उच्यन्ते देवदत्त शब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः न सिध्यतीति पूर्व सूत्रे उपवर्ण्य कर्त्तव्यं क्रियाग्रहणं ग

=तृतीयेति तृतीयासमर्थान्नत्र किं यातुल्यत्वे प्रत्ययः इत्यर्थः तदेवाह यदा न्वेति २= ×ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियेवर्त्तते×२

तत्र तस्येव ॥ किमर्थमिदमुच्यते। ननु तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धं। न सिध्यति॥ तृतीया
समर्थात्तत्र प्रत्ययः प्रदर्शितेन कर्त्तव्यां क्रियामन्यः करोति। तदा प्रत्यय उत्पाद्यते॥ ॥

=नन्विवशब्दयोगे पि तुल्यार्थैरिति नेन तृतीया प्रसज्यते ततः तत्र तस्येति अर्थं तेनेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरत आह इव शब्दस्येति व्यतिरेक हेतुरिति भेदनिबंधन षष्ठ्यादि हेतुरित्यर्थः १=

[redacted]

वा तुल्येषा वयरहस्यादौ प्रत्ययनिह्रासार्थं तस्मिन् क्रियमाणे गुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययो न प्राप्नोतीति षष्ठी सप्तम्यन्तादिवार्थे वतिर्विधीयते इत्यर्थः॥ इव शब्दस्य द्योतकत्वान्न
ख्यातिः कहेतुः गौरिव गवय इति यथा च शब्दो धवश्च खदिरश्चेति तुल्य शब्दस्तु वाचकत्वादुपमाने व्यतिरेक हेतुर्देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्य इति तत्र न प्राकारादिसं
बंधोपजनित षष्ठी सप्तम्यन्तादिवार्थे न प्रत्ययः। नन्विवेत्येव सूत्रमस्तु एवं हि तत्राच्च तेनेत्यनुवर्त्तिष्यते तत्र तु तस्या च शेषविषये सर्वा विभक्तय इव शब्दप्रयोग उप राम०
मानाद्भवंतीति ज्ञापनार्थमिष्यते इत्याशंक्याह॥ ॥ श्री ॥७॥ ॥ २९

=नन्वेवं षष्ठ्याद्यन्तादिवार्थे प्रत्ययोऽनुपपन्नोऽत आह न च दन्तेति अयं भावः वाक्ये प्राकारादिपदाध्याहारेणैवबोधः प्राकारयोरेव च सादृश्यं इत्यतो न मथुरादिपदानां

नचुका चिदिति। अयमर्थः। इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्न प्रतिरेकहेतुरितितद्योगे लक्षणेन तृतीया नास्ति नापि तद्योगे शेषविषये ज्ञापकयितुमिष्टेति हित्वात्तृतीयां विभक्त्यंतरमाश्रितं। ननु चेति। तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमी भवत्येवं तृतीयापि भविष्यतीति भावः। एवं तर्हीति तृतीयानुरक्षे वृद्धवयोगे स्मादेवज्ञापकादनुमितत्तृतीयां ताद्धन्तो सिद्धेन त्रेतिसप्तमी निर्दिष्टेत्याह शेषविषये भवतीवयोगे सप्तमीति तृतीयातु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते देवेष्विति देवानामिवेत्यर्थः। नन्वसति प्रयोजने तापकं भवति उक्तिचसप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं मधुरयामिव मधुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकारण्याधेयापेक्षाधिकरणविहित

×ननुचसप्तम्यपिनविधीयते·×१

नच कांदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयते। एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन योगे सप्तमी समर्थ्योत्पत्तिं शास्तितज्ज्ञापसाचार्येः। भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं देवेष्विव चनामस्याग्नोषु वचनाम एषप्रयोगउपपन्नो

१ भवति॥ ॥ ॥७॥ ॥

सप्तम्यंतात्प्रत्ययविधानं किंचज्ञापकात्सप्तम्यनुमाने अधिकरणसप्तम्यंताद्वते रनुसज्जिः स्यात्। एवं तर्हि तत्रेण सूत्रद्वयमुच्चारितमिति माष्यकारणभिप्रायः। तत्रैकेन सूत्रेण सलक्षणविहितषष्ठीसप्तम्यंताद्वतिर्विधीयते द्वितीयेन लिवशब्दयोगे तस्य ससार्थे त्रेति सप्त[redacted]मी विधीयते। सप्तम्या षष्ठीमाबाधि इति तस्येसने न प्रतिप्रसूयते महाविभाषाधिकाराद्धा षष्ठी न बाध्यते॥ ॥ ॥ ॥

=अस्मिन्पक्षेषष्ठ्यंताबाधवाक्येनवतेः सिद्धेर्द्वितीयवाक्येतस्येत्यस्यनप्रयोजनं·१=

=तदर्हं क्रियां चेद्वतिः ... अर्हमिति पञ्चाध्यं तं तु कर्त्रंशं ...=

भा॰कै॰५

३०

वृत्तं१

तदर्हम्। किमर्थमिति। इह क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते तेन द्वितीयान्तादर्हे एतस्मिन्नर्थे क्रियायां वतिर्विधीयते। राजानमर्हति ब्राह्मणमर्हति वृत्तं राजवद्वर्त्तते ब्राह्मणवद्वर्त्तत इति

तत्र राज्ञा तुल्यं वर्त्तत इति विग्रहः अयमेव पूर्वेणैव वतिः सिद्धः। राजानमर्हति छत्रमित्यादौ क्रियानुवर्त्तनाभावसये न नभायां राजवद्वृत्तमस्येत्यादौ पित त्रुतेस्य वति

सिद्धो वतिः। तेन तुल्यं [redacted] मिलेन तु चोदके नोपलक्षणयोपात्ते इह तर्हि राजवद्वर्त्ततेराजेति भेदाभावात् भेदनिबंधनसादृश्याभावादप्राप्तो वतिर्वचने

न विधीयते अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धाये ए पृथुभरतभगीरथादयस्त इदानीं ननानां तत्तामुपमानानीति सिद्धो वतिरितिप्रश्नः। न सिद्ध्यतीतियदा राज

शब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषयोर्वा राजवद्वर्त्तते पृथुरिति तदा सादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः तथा चिच्छेदकेन तहस्तवदिति कृतहस्तमर्हति छेद

=सामान्यस्य विशेषानालिंगितस्याभावादाह प्रसिद्धेति।१=राजवदस्यमिति।२ पृथुकर्त्तकवर्त्तनं पृथुराजयोग्यमित्यर्थः।१=

प्रत्ययः

तदर्हम्। किमर्थमिदमुच्यते॥ ननु तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धं नसिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्रोपदान्ये न कर्त्तव्यं क्रियामूर्त्यः करोतिति तदा

प्रत्यय उत्पाद्यते। इह पुनर्द्वितीयासमर्थाद्यथा तादृग्यां क्रियायामर्हति कर्त्तरि निश्चित बलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते ब्राह्मणवद्वर्त्तते

॥तदर्हं ब्राह्मणमर्हतीति॥ ॥ ॥

=एवं तमर्चयित्वाविधिवद्विधिज्ञइस्यत्र [redacted] विनीतवदुपस्थितश्लोकोऽसाधारणप्रतीतिर्गम्यते।=१ तदार्थवदिति। तत्कर्तृकं गुणकर्मोपयिकं राज्ञस्तुल्यर्थस्यानिदर्शनं। उपमानाविवक्षायां तदर्हमिति प्रयत्यते इति।२=तदनार्थइति। तदर्हमितिनार्थं ...=

नमित्यर्हणां गम्यते न तु सादृश्यं ...आत्माहर्यामिति। द्वितीयां न वा अस्यार्थे स्यात्मनो हीयाक्रियानस्यामित्यर्थः अर्हतिकर्त्तरीति अर्हतेः कर्त्तरि क्रियारू =

पेवत्तादिकं इत्यर्थः निश्चितबलाधान इति निश्चितसामर्थ्यस्यान्ययोगनिवृत्तसमर्थबलाधाने पुनरुपादाने नानिश्चयनमित्यर्थः। यदा राज्ञः किंच नवृत्तं प्रसिद्ध =

मेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादीयते। राजानमेतदर्हतिवृत्तं न त्वराजानमिति तदार्थवदेतत्सूत्रं पदालेकमेववस्त्ववच्छाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वे

न विवक्ष्यते तदानार्थोनेन योगेन तथा च इव शब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते। राजेवायं राजा युध्यतेवैयाकरण इवायं वैयाकरणो ब्रूते खमिवखुम्बेजितयासदृशत्वे

रामः

३०

उपसर्गात्। अर्थग्रहणमिति धातावित्येव धात्वर्थोपलक्ष्यत इति भावः। धातुर्वै शब्द इति तत्रार्थग्रहणमन्तरेणापि स्वग्रहणं नस्यादिति भावः। येनाभिप्रायेणाग्रन्तमेवाविष्कृत्य
माह। शब्दे कार्यस्येति न हि वृत्ति प्रत्ययस्य धातुर्वाच्य उपपद्यत इति साम्यर्थाद्धातुग्रहणं चरितार्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः। अयं वा धातुर्वै शब्दः शब्दे कार्यस्ये त्येकग्रंथ एवायं।
उत्तरपदलोप इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव शब्दस्य लोपः धातुकृत इति धातुशब्देनात्र धात्वर्थ उच्यते क्रियाकृतोर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः॥ क्रियया कारकं
कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते क्रियापेक्षत्वात् कर्मादिव्यपदेशस्य बहुव्रीह्याश्रयाच्चायमर्थो गम्यते धातुर्धात्वर्थः क्रियार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त्त

उपसर्गाच्छन्दसि। अर्थग्रहणं किमर्थं नोपसर्गाच्छन्दसि धाताविस्येवोच्येत। धातुर्वै शब्दः शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते कः पुनर्धात्वर्थः क्रिया
इदं तर्हि प्रयोजनं उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत। धातुकृतोर्थो धात्वर्थ इति कः पुनर्धातुकृतोर्थः साधनं॥ किं कृतं भवति साधने अयं भवन्नु लिं
गसंख्याभ्यां योक्ष्यते। उद्धृतानि उद्धृतः। निगतानि निवृत इति। स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। स्त्रीवत्। पुंवदिति किं पुनः कारणं न सि
ध्यति॥ इमौ नञ्स्नञौ प्राक् भवनाद् इत्युच्यते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयातां नैष दोषः। आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नवत्यर्थे नञ्
स्नञौ भवत इति। यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति। एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति॥ ॥ ॥

मानादुपसर्गात् स्वार्थे वति प्रत्ययो वृत्तिविषये चोपसर्गः क्रियाविशेषे विशिष्टपरत्वाधारे च द्रव्ये वर्त्तत इति तस्यार्थे विधीयमानस्य वतेः सत्त्ववाचित्वाद्द्रव्यार्थसंज्ञा विज्ञानाद
लिंगाद्यपेक्षस्य विधीयमानाव्ययसंज्ञा नप्रवर्त्तते साधनशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यं विवक्षितं उद्धृतान्युद्धृत इति पुंस्त्वमत्र नपुंसकप्रसंगे छांदसं वृत्युपसंख्यानमिति वृत्तिप्र
त्यये विधीयमान इत्यर्थः इमौ नञ्स्नञाविति प्राग्भवनाद्येयोस्तान् सर्वान् पेक्ष्य प्रकृति विशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु
नञ्स्नञौ बाधकौ तत्र तो वत्यर्थे वृत्तिरुपसंख्यायते तेन चोपसंख्यानेन विशिष्टार्थविषयेणार्थो तदेतावकाशो नञ्स्नञौ बाध्येते॥ ॥ ॥

=तत्र वतेरुपसंख्यानमिष्टं नेन विहितो वतिः सर्वार्थे स्वार्थे वा स्यादतआह वतीति तेन तदुपमित्यर्थः। = किमिति ... ...र्थः॥४=

भा० कै० ५ योगापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगो वसर्थे वर्त्तते इत्यस्यार्थस्य पुंवदिति ज्ञापकमित्यर्थः। तस्य वा वचनं चेति। अन्यथा ह्यर्थान्तरे सावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसं-
३१ ख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतल्भ्यां बाधः स्यात्। अपवादसमावेशार्थेति वा शब्दः प्रत्येकं वचनवार्त्तिकार्थो वचनेन कर्त्तव्यं अपवादसमावेशाच्छास्ति-
ऽत्वादित्यर्थः। यथा प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलोः समावेशात्। एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः। नैवेश्वर इति। ईश्वरभयाद्विरूढमप्य-

योगापेक्षं ज्ञापकं। तस्य भावस्त्वतलौ। स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति। किं पुनः कारणं न सि-
ध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते। तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयातां। वावचनं वावचनं च कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं। नञ्-
स्नञावपि यथा स्यातां। स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति। अपवादसमावेशाद्धि सिद्धं। अपवादसमावेशाद्धि सिद्धमेतत्। तद्यथा। इमनिच्प्र- ६१
भृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। एवमाभ्यामपि भविष्यति। नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति। इमनिच्प्रभृतिभि-
रपवादैः समावेशो भवतीति। किं तर्हि। आ च त्वादिति तस्मात् यत्त्वादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। न चैतावत्वाभ्यन्तरौ।
॥ एतावप्यत्वाभ्यन्तरौ। कथं। अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति ॥ ॥ ॥

नुष्ठीयते नापीति। तेषां हि वचनमदृष्टेऽर्थे प्रमाणं एतेन दृष्टार्थो भाव उक्तः। यत्नादिति। नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो न क्रियते आ च त्वादित्यस्मात् सूत्रादूर्ध्वमात्व- पम०
संशब्दनात् नञ्स्नञोरसन्निधानात् एतावप्यत्वेति प्राक् भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात् त्वतलपवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः॥ ३१

= अलणइत्यस्मात्. ९ =

एतच्चैव न जानीमः इति विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावान्नाधिकारपक्षे कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात्सारनयो
रभ्यंतरत्वं यदा तु प्राग्भवनाद्यैर्यास्तानपेक्ष्य नञ्स्नञौ विधीयेते यथोद्देशं वा परिभाषाश्रीयते तदा नान्तस्य नयो [illegible] रत्वं तथा च सारादयोर्थविशेषलक्षणादणपवा
दात् पूर्वे विप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधो विधियथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेव संभवति ननु प्रतिसूत्रमुपस्थाने न पुनरिति कार्यकालपरिभाषापक्षेपि प्राकृ
भवनाद्यैर्यास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यं तत्र यदिता वृद्धाव इत्यर्थनिर्हीनमात्र एव नञ्स्नञावुपतिष्ठेते तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति । तदा
स्मिन्नद्देशे सन्निधाद्याचत्वारिंसेत तस्मात्तत्रासूत्रौ न नञ्स्नञौ भवतो नाभ्यंतरौ [illegible] पूतत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानं तरं नञ्स्नञोरुपस्थानं । तदा ब्राह्मण

=उपयोगोलासं·१=

एतच्चैव न जानीमः अपवादसदेशा अपवादा भवंतीति । अपि चाकुत एतत् एतावपि नाभ्यंतरावितिन पुनः पूर्वौ वास्यातां परौ वा । एवं तर्हि वृत्स्यते
आचत्वारिंसत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्विति प्रसंगः तस्य भावइति अभिप्रायादि
ष्विति प्रसंगो भवति इहापि प्राप्नोति अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने । येनोभावास्तेनोभावाः ॥ ॥ ॥

=येनोभावा इत्यनेनाभिप्रायवाचित्वे भावशब्दस्य लौकिकः प्रयोगः प्रमाणत्वेन दर्शितः । अभिप्रायवचनत्वेन

=नतु कर्मणि तयोरूपस्थित्याभ्यंतरत्वमतआह अनुखेति·१=

त्वइसे तस्मात्सौ न नञ्स्नञौ भवतः तथापि नाभ्यंतरौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च सूत्र प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात्सकलसंतरेणा तस्यासंबंधा
त्कर्मणि न नञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यंतरत्वं नाशंकनीयं एवं तर्हीति । चशब्देन पठितेन समावेशः सिध्यति एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते । अभिप्रायादिष्विति नाश्रित प्रवृत्ति
निमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावान्कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषानुपादानात् ग्रहणस्य न्याय्यत्वादिति प्रसंगः । येनोभावा इति अस्माकं येभिप्रायास्तेनिसमेवास्मा
॥ कं भवतीसर्पे । भवंतीतिभावाः भवतेस्त्वेतिव्युत्पत्तिकर्तरिणः ॥ ॥ ॥

=भावशब्दोयमनेकार्थः तद्यथा भवतेश्च तिर्यग्भावं त्यानेभिप्रायवाची यथायं भावइति परार्थमात्रवचनो यथा द्विवित्रा भावइति अभिप्रायो ... संचारि भावइति ... भावर्थे

=यदजातीति-जातास्त्यामिति ... =अथ स्वत इति-अनादिलोकपरंपरयेत्यर्थः ... =
=केवलमिति-जातिगुणप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दप्रयोगे ... राजसंबंधज्ञानादेव पुरुषे राजपुरुषपदप्रवृत्तिरिति ...=

भा०कै०५ यस्य गुणस्येति गुणशब्देन यावान् कश्चित्सर्वत्र प्रयोगभेदकोऽसाधारणो धर्मः स सर्वो गृह्यते यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात् पितरि ते शब्दप्रवर्तनात् पितृत्वमिति पुत्रे भा
३२ वप्रत्ययः स्यात् पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणं भावाद्विद्यमानत्वादित्यर्थः द्रव्यशब्देन विशेष्यभूतस्तस्य त्वभावापन्नोऽर्थ उच्यते। तस्मिन्द्रव्ये शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्ति
र्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्य ... वाच्यस्य भावात् सत्त्वं तलादिरभिधेय इत्यर्थः। तत्र ये रूपादयः शब्दगुणमात्रवृत्तयः ते भ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः रूपत्वमि
ति ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुण[redacted]समवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे शुक्लगुण मह
दीर्घादयो नित्यं परिमाणनिवर्त्तने न तु परिमाणमात्रे तेन तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः शुक्लत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः गवादयो य
दा जातिमात्रवाचिनः तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययस्तथा ह्यर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स एवार्थ इति ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्
द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातौ प्रत्ययः समाससकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबंधं नाभिदधति तथापि संबंधिनि वर्तमानास्तं संबंधं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः

पुत्राः पौत्राः ... इति। सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ तिद्धमेतल्लक्षणं। यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशः त
दभिधाने तस्मिन् गुणे कृत्ये प्रत्यये न भवितव्यं। न चाभिप्रायादीनां भावात् द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्तते॥ ॥ ॥

संबंधे भावप्रत्ययः तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबंधः औपगवत्वमिति अपत्यापत्यवत् संबंधः केचित्तु औपगवत्वमित्यपत्यप्र
त्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मतेऽर्थान्तर ... वृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः उक्तं च समाससकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरित संबंधेभ्य इ
ति रूढिशब्दा गोरश्वरसप्तपर्णलोहितयादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति। अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुकि विद्य
मानेऽपि तद्धिते तत्तस्थापि तेभ्यो भावप्रत्यये गुणे एव भवति न तु संबंधे। गुणगुणिनोर्जातितद्वतो ... रिवसोऽयमिति संबंधेन लोकनिरूढेर्न भेदसंबंधस्य स्मरणाभावात्। गुण
वचने भ्योऽनुमितिलिङ्गविधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनोऽभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थोऽस्तीति निरस्तमाख्यायते। अव्यभिच ... रितसंबंधात्। सतो भावस्सत्ते ति जातावेव भावप्रत्ययः। न हि सत्कृतसत्तासं
बंधं व्यभिचरतीति सत्तासंबंधानपेक्षणान्न संबंधे प्रत्ययो राजपुरुषयोस्तु संबंधस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः [redacted] स्वार्थमभिधत्त इति ततः संबंधे प्रत्ययोऽङ्कः। तस्मात्स
र्वेषु परार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुं सत्त्वे व भावप्रत्ययवाच्या न तु समस्तयोः संबंधः समवायाख्यः धव खदिरत्वमिति जातिद्वंद्वाज्जातिसमुदाये कुलत्वमित्यादौ संज्ञा स्वरूपे एम० ३२

=जातिमिति-गोत्वं च चरणैः सहेति वचनात् अर्थान्तरे ति ... =न रीति-समर्थसमासे ... सर्वेषु परार्थेषु ... स्यैते वेति-सत्ता ... भावप्रत्ययवाच्या ...=

किं पुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः। शब्दस्पर्शेति। एतच्चोपलक्षणं परमाश्रयसमवेतस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वाद् विशेषस्य सर्वेणाप्र मत्त्वमप्रत्यस्य द्रव्यत्वेन चाभिमतत्वात्। तत एतदुक्तं भवति यथा शब्दादय आश्रिताः संसर्गिणो गुणा एवमन्योऽपि जात्यादिधर्मो गुण इति। किं पुनरन्यदिति भेदावग तिहेतुप्रमाणप्रश्नः। अयमिति नात्र किं भेदाभेदचिन्तापरिहारेण लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रश्नः स पार्थ आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः। नन्वन्यदिति। असत्यपि भेदे लोके भेदव्यवहारदर्शनान्नास्ति ततो भेदनिश्चयो न च रूपादिव्यतिरेकेणाद्रव्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते रूपादिसन्निवेशमात्रे घटादिव्यवहारात् पश्यामः खल्वपीति उ

=वार्त्तिककारः।१८=

किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा[redacted]ः गुणास्ततोऽन्यद् द्रव्यम्। किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यद् गुणास्तावदिमावा द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन्त्याप्याययन्ति अन्यत् शब्दादिभ्यो द्रव्यमिति। अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं न ह्यन्यदुपलभ्यते। पश्यामः खल्वपि विप्रासित स्यपर्णशतेभ्यस्तस्मिन्नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते। अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं तच्चानुमानगम्यम्। तद्यथा ॥ ॥ ॥

=एवं तर्हीति। अतिरिक्तद्रव्यस्य तत्रावयवस्य च परिज्ञानापेक्षया ऽसत्त्वमेव लब्धमिति भावः।२८=

पृ०१

उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चय इति भावः। पर्णशतेभ्यस्तत एतेन बहुविधाविभक्तस्येत्यर्थः। एतेन भागानां परस्पराव्यवधाने न व्यवधानस्यानुपलब्धिका रणस्याभावः प्रतिपादितः। नन्ववयवविभागाभावात् संयोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशाद् अनुपलम्भः स्यात्। एवं तर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो [redacted] त्वं अनुमानगम्यमिति यद्यपि गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यं द्रव्यमभ्युपगतं रूपाद्यालम्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात् तथा पि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति साक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः। प्रत्यक्षापलापिनं प्रति प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात् सामान्यतो दृष्टमनु[redacted]मानमुपन्यस्यते॥ ॥

=रूपं रसश्च इत्यादितो विलक्षणो रूपवान् रसवानित्यादिप्रत्ययः।२०=

भा०कै०५
३३

ओषधिवनस्पतीनामिति। भाष्यकारवचनाज्ज्ञातिरप्रामणिनामिसेकवद्भावो न भवति। कुड्यादीनामुपचयापचयपूर्वको देशविशेषसंबंधो दृष्ट इति वनस्पतीनां कुड्यवस्था
रूढदृष्टानां कालांतरे देशविशेषसंबंधदर्शनादुपचयापचयानुमानं ज्योतिषां गतिरिति गतिपूर्वकं देशांतरप्राप्तिमप्याद्यादीनामुपलभ्यादित्यादीनां देशांतरप्राप्त्या गत्यनुमानं
कोसावनुमान इति। अनुमीयतेनेनेत्यनुमानं शब्देन हेतुरिहोच्यते। समान इति वर्णोच्छ्रायः परिमाणं पारिमांडल्यं किंचित्परिणाह इति पाठः। परिणाहः पारिमांड
ल्यमेव। अन्यत्तुलाग्रमिति तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदान्न गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तसिद्धिः विशेष इति तुलाग्र
स्य नामोन्नामलक्षणो भेदः इत्यर्थः। स्पर्शान्ते वेति। खड्गादिः। लंबमानोपीति। कार्पासादिः अपवर्गमिति। विभागं नतमिति। एकाकारबुद्धिनिमित्तलुमि

=नामोधोदेशसंयोगः पतनमिति यावत्। तुलाग्राधःसंयोगरूपकार्येण समवायिकारणत्वानुमानमित्युक्तं आपतनासमवायिकारणं गुरुत्वमिति च ... २= स्वड्गादिरिति अचापि ... संयोगा...

ओषधिवनस्पतीनां वृद्धिह्रासौ ज्योतिषां गतिरिति। कोसावनुमानः इह समानेव घ्रेणपरिणाहे च अन्यत्तुलाग्रं भवति लोहस्य अन्यत्कार्पासानां य
त्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यं। तथा कश्चित्स्पर्शान्ते वछिनत्ति। कश्चिल्लंबमानोपि न छिनत्ति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यं तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण
अपवर्गं करोति कश्चिद्व्यामपि न करोति यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यं। अथ वायस्पगुणांतरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यं। किं पुन
स्तत्त्वं। तद्भावस्तत्त्वं तद्यथा आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवंति। आमलकं बदरमित्येव भवति अन्वर्थं
खल्वपि निर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति यदि नाहि खलु समर्थो द्रुणप्रत्यया उत्पद्यंते॥ ॥

=भोगसंयोगवानित्यर्थः। विभागजनकसंयोगसमवायिकारणत्वेन कारणं साधयितान् ... समवायिकारणत्वेन ... तथा कश्चिदिति ४=

सर्थः। यदि रूप्यालंबने वामलकादिबुद्धिः स्यात्
तदा पूर्वरूपादिविनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञा प्रत्ययो नोत्पद्येत। अस्ति चाभिन्नाकारबुध्युत्पत्तिस्तस्माद्रूपाश्रयो
द्रव्यं। एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छंति तन्मते न द्रव्यप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तं येन पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वं द्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारंभं चाभ्युपगच्छं
ति तन्मते न द्रव्यभेदेपि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तं। जातेश्चाधारे द्रव्यं ततो जातिमंतरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावात्॥ द्रव्यमंतरेणाजात्युपलंभाभा
॥ वाद्द्रव्यसद्भावनिश्चयः अन्वर्थमिति अथ वान्वितार्थद्रव्यव्यपदेशा हेतुरूपादि

=नोषान्वर्थकं च पिनिर्वचनमित्यनेनातिरिक्तद्रव्यसाधकमाणमन्यासस्त्नाहार्थान्वितादिसादिः ९=

प० ३३

=ननु द्विगुणा रज्जुरित्यत्र गुणशब्देनैवाभिधानादुक्तार्थानामिति न्यायेन षष्ठीसमर्थाभावेन न च प्रत्ययानुत्पत्तिरत आह· विषये इति· १८

किमियते ति। एषस्य गुणस्य भावादिसादिना गुरूणा सूत्रे तोस यं॥ द्विगुणा रज्जुरिति विषय प्रदर्शनमात्रमेतत्। रज्जुशब्दात्तु षष्ठ्यन्तादवयववचनात्संगो गुणो तत्वतस्त्र संगः कथं प्रसंग इत्याह। गुणशब्दोयमिति क्वचित्तु पाठः नैष दोषो गुणशब्दोयमिति तत्रायमर्थः। ततो यस्य गुणस्य भावादिसस्मिन्न्यासेति प्रसंगो न भवति। शब्देन विशिष्टस्य गुणस्य

× यतो गुणशब्दोयं बह्वर्थः॥ २५

=नेवलं समस्तादिगुणमात्रवाची अपितु बह्वर्थ इत्यर्थः॥ १८

वद
किमियता सूत्रेण एतावन्नाव्यं षष्ठीसमर्थाद्गुण इति। षष्ठीसमर्थाद्गुण इतीय मुच्यमाने द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुः अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। गुणशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते। तद्यथा द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुरिति। अस्ति द्रव्यपदार्थकः तद्यथा गुणवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्गावः सस्यानि च वर्तन्ते। अस्त्यप्राधान्ये वर्तते। तद्यथा॥ यो यत्राप्राधानो भवति स आह। गुणभूता वयमत्रेति अस्त्साचारे वर्तते। तद्यथा। गुणवानयं ब्राह्मण इति उच्यते यः सम्यगाचारं करोति। अस्ति संस्कारे वर्तते तद्यथा। संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते। अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेष्ववयवेषु वर्तते। तद्यथा द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते। [redacted] चर्चागुणा क्रमगुणां

१ स्वापे क्षम भवति॥ ॥८॥ =समानित्यादिः॥ १८ ॥

=आलोदेः॥ १८
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपसोपादानात्। अथवेति। पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः। त्रिगुणमध्ययनमिमिति पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रयप्रयोगात्॥ चर्चागुणः पदविच्छेदगुणः पदक्रमाध्यायी द्विगुणमधीत इत्युच्यते॥ ॥ श्री ॥८॥ ॥

=अलस्यव्यवहारप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः॥४= =बोध्यमानपदस्वरूपभेदाभावादित्यर्थः॥२= =देशस्य समानावयवया इत्यर्थः॥२= साचप्रशस्तभोगजनकत्वा॥७=

भा०कै० ५ नसंहितागुणांश्चचो गुणांश्चेति। वेदांतरसंहितां वेदांतरपदानि चाधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावाद्यथ
३४ पि क्रमपाठे पदावृत्त्याधिक्यं भवति तथापि युक्तितः साम्योपपत्तिः गुणवानयं देश इत्यत्रापि गोसस्यादयो युक्तितस्तस्मान्नादेशावयवत्वात् गुण उच्यन्ते गवादीनां
देशावयवत्वमुपचरितं गुणभूतावयवमित्यत्रापि गृहाद्यवयवसदृशात्मनिर्देशः गुणवानयं ब्राह्मण इत्यादावपि ब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैक
देशाचारवाची गुणशब्दः युक्तितश्चाचारस्य साम्यं पद्येवमिति यथा द्विगुणा रज्जुरित्यादौ प्रमाणतोऽवयवस्य साम्यं न तथात्रेति प्रश्नः। युक्तित इति॥ अर्थ
क्रियापायोग्यं तत्सममित्यर्थः। यदि तावदिति युक्तितं साम्याभावेऽप्यन्नमेव तन्न स्यात् कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः॥ तदेवं षष्ठी सम[illegible]र्था

=विषमानित्यादिः॥१=

नसंहितागुणांश्चचो गुणांश्च। यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते। नह्यन्नस्य रूपादयो गुणाः समा भवन्ति। नावश्यमेवमेतैः परिणाह
त एव वा साम्यं भवति॥ किं तर्हि युक्तितोऽपि अन्नतश्च युक्तितः। यो हि मुद्गप्रस्थे तावद्गुणप्रस्थं प्रक्षिपेत् नासौ युक्तं स्यात्। यदि तावदुदरे रन्नं ना
दः अन्नं स्यात्। अपानिते रन्नेनादो जग्ध्वा ग्राणात्। शुक्लादिषु तर्हि वत्वभावाद्वतिर्न प्राप्नोति। शुक्लत्वं शुक्लत इति किं पुनः कारणं शुक्लाद
यएवोहाहिते॥ न पुनर्वर्षस्याद्योऽपि। वर्ष्मत्वं। वर्ष्मतेति। अस्य त्रिविशेषः॥ ॥ ॥

=यदपिनैवरोधस्वभिपाके...तयानितशुक्लादीसानुत्पन्यापातस्यभावशक्तिन्यासेपिदेवाभावः स्यादिति सर्वपक्षो...नमेवनस्यादितिभावः॥१=

डुण इत्युच्यमानेऽतिप्रसंगाद्यस्य गुणस्य भावादिति साम्यं यिनत्वं अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति॥ शुक्लादिष्विति पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेकदर्शनात् गुणमात्रवचना शुक्ला
दयः पटस्य शुक्लत्वमित्यादौ गुण एव त्वतलादिप्रसंगोदर्शनेन च गुणे वर्तमानानां तेषां गुण एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा प्रश्नः। गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः
किं तु पटस्य शुक्लत्वमिति परेण संबन्धाभावप्रसंगः वत्त्यभावादिति। वर्त्तेनं वर्त्तोर्दृष्टिनिरित्यर्थः॥ वर्त्तोऽस्मिन्नस्तीति वर्त्ती प्रत्ययार्थः॥ प्रकृत्यर्थस्य निरूढप्रत्ययार्थाभा एस्म०
वादित्यर्थः॥ न पुनर्वर्षस्याद्य इति नेऽपि जातिमात्रवचनात्तो जातौ प्रत्ययाप्रसंगः॥ श्री ॥७॥ ॥ ३४

द्रव्यं चादुपीति विशिष्टजातियुक्तमित्यर्थः। गुणं चेति। जातिलक्षणं। यतो द्रव्यवचना इति यस्माद् द्रव्यवचना स्तस्माज्जातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः आरभ्यते मतुब्लोप इति
हृक्षास्योजातितद्वतोरभेदविवक्षायां द्रव्यमाहुः। नहि यथा पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृश्यते तथा धवस्य खदिरस्य इति तज्जाद्द्रव्ययोर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुब्लुग्वलनिवृत्त्यर्थो
लुगारंभः। डित्थादिष्विति डित्थादयो यदृच्छाशब्दास्तत्र्यर्थगतं न किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्ष्यन्ते पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त्तनात् [redacted] तेन कृता

उभय

उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति। इमे पि तर्हि द्विवचनाः कथं आरभ्यते मतुब्लोपः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्
भवतीति। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति। डित्थादिषु तर्हि वस्वभावात् वृत्तिर्न प्राप्नोतीति डित्थत्वं डित्थतां डोभिद्दतां डोभिद्दत्वमिति। न त्वापि कश्चिद्द्राग्
य मकल्पिकः डित्थो डोभिद्दश्चेति। तेन कृतां क्रियां गुणानुवायः कश्चित्करोति स उच्यते डित्थत्वं न एतत् डोभिद्दत्वं न एतदेवं डित्थाः कुर्वन्ति एवं
डोभिद्दाः कुर्वन्ति। यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्थो डोभिद्दश्च तस्य वस्वभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैव तस्य कार्यं चित्कः प्रयोगः एवं
वृत्तिरपि भविष्यति॥ ॥

मिति डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्यत्राप्युपचारात् प्रवर्त्तमानस्य डित्थशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः॥ कार्यं चित्क इति विनयादिषु कश्चिच्चि
छ्रब्दस्य पाठात् स्वार्थे ठक् प्रत्ययः शब्दस्वरूपमर्थः। आस्यायं डित्थ इति संज्ञासंज्ञिसंबंधः क्रियते ततः शब्दस्वरूपासंगाद्यथा डित्थशब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथैव शब्दरूपेर्थे ध्य
स्ते प्रत्यय इत्यर्थः। अन्ये त्वस्य वृत्तिप्रभसादिनाशात् कौमाराद्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनी जातिमिच्छन्ति यद्दर्शनादवस्थान्तरे पि स एवायं डित्थ इति प्रत्यभिज्ञा प्र
त्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः॥

=ज्ञापकविषय इत्यर्थः।२=   =नन्वर्थभेदे विकल्पो युक्तः एकार्थानां विकल्पादत आह इत्यर्थ इति।१=

भा०कै०५ ३५ यद्वेति। पूर्वत्र लक्षणो जातिगुणादयस्तल्लक्षणा येऽभिधायिप्रयोगकारिणः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः इह तु शब्दाभिधायिनः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभे
देऽपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्पः। किमेभिरिति भावप्रत्ययस्यार्थभेदं पृच्छति। एकेनेति भवन्तीति भावाः शब्दाः भवतेश्चेति कर्तरि घञ्। द्वाभ्यामिति स च
द्विविधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपः। अत्र तु करणसाधनो घञ्। तत्र शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्तमानस्य भावो गुणसमवायि सामान्यं तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः
स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणो भवति प्रवर्तत इत्यर्थः। द्रव्ये तु वर्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भाव इति यागे शब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबंध

=सर्वइति। सर्वे भावाः शब्दाः स्वेन भावेन वाच्येन करणेन यस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तात् भवन्ति वाच्यार्थबोधनाय प्रयोगं प्राप्नुवन्ति स प्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽर्थस्तेषां भावस्तदभिधाने त्वतलौ प्रत्ययाविति वार्त्तिकार्थः।१=

यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने। किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते। एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः
यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति तदभिधाने त्वतलौ भवत इति वक्तव्यं॥ नैवमन्यत्र भवति। नहि तेन रक्तं रागादिसूत्रश
ब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते॥ ॥ ॥ ॥

=प्रथमभावपदस्य शब्दपरतायां यद्वा सर्वे भावा इत्यादिनोक्तं लक्षणं यावदंशं संपद्यते तेन तत्तुल्यमिति यद्वा सर्वे शब्दा इति।१=   =प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन इति। तत्र च स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतावत्त्वं।२=

इत्यादि बोद्धव्यं। स्वेनार्थेनेति। शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन भवन्ति तत्र वाचकत्वेन प्रवर्तन्त इत्यर्थः। वाच्योऽर्थः शब्दप्रवृत्तेः करणत्वेन विवक्षितोऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् प्रवृत्ता बुद्ध्य
सकरणत्वं स तेषामर्थ इति। यत्तर्हि निसामिसंबंधाद्यस्मादिस पेक्षते। यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात् स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोऽर्थस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्ततया संबंधीत्यर्थः। एतेन प्रकृति एम०
प्रत्ययार्थयोः संबंधो दर्शितः॥ नैवमन्यत्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबंधी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते ननु शब्दसंबंधीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ३५

अत्रोत्तरं शब्दे असंभवादिति शब्दसंबंधित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते। कृष्णादिशब्देन रागाद्यसंभवात् ततः शब्दार्थसंबंधित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते इह तु शब्दस्य तदर्थस्य च भावसंबंध संभवात्। तद्वाचिनीकामचारात् प्रकृतिराश्रीयते यथा हि शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद्वद्धा शब्दस्य शुक्लशब्दस्य भवति गोत्वसंबंधाच्च गोशब्दस्य एवं शुक्लशब्दस्यापि द्रव्येवर्त्तमानस्य गुणो भावः तद्वृत्तान्तस्य द्रव्ये प्रवर्त्तनात् गोत्वं च शाब्दगोशब्दस्य सेवं सर्वत्राव सेयं नानात्वं यौगपद्यमपि सारौ पूर्वत्व श्रवणेनानामूर्त्तार्थाभिधायिनो युगपत्भूतार्थाभिधायिनस्य द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्ययः उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिभ्यो पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः तन्नत्वेन्यतरदिति यस्य गुणस्य भावादिति वा यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः॥ अ

प्रवृत्ते असंभवादर्थेन नरके प्रत्यया भविष्यंति। तर्हि अन्यतरत्वनेऽप्रवृत्ते च भिद्यते यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्यतिप्रसंग इति। =
उक्तं वा किमुक्तं। अनभिधानादिति। अनभिधानादभिप्रायादिषु त्वतलौ न भविष्यति। त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थं। त्वतलभ्यां =
नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन किं प्रयोजनं स्वरसिद्ध्यर्थं। त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। त्वतलोरवकाशो भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनं। ब्राह्मणत्वं =
ब्राह्मणता। नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनं। अब्राह्मणः अवृषलः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणता नञ्समासो भवति। पूर्वविप्रतिषेधेन सतत हि पूर्वप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। नात्वतलौ प्राप्नुतः किं कारणं असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं

× त्वतलौः ३ =वार्त्तिककृदप्यसमर्थसमासारैः साधयति तत्रेति ९=

नमिधानादिति न हि गोत्वमप्रवृत्तमित्यादयुक्तेऽभिप्रायाद्यवगम्यते किं तु जात्यादिरर्थः॥ तत्र भवस्येनेनेति करणसाधनेन घञ्न्तेन भावशब्देन जात्यादिरुच्यमाने वाच्यसंबंधिनि शब्दसंबंधिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्व्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादयः इति स्थितं॥ त्वतल्भ्यामिति। नञ्ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावेन नञर्थसंबंधविवक्षायां परिप्राप्तत्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यान्नञ्ब्राह्मणयपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत नञ्समासान्नु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति। तलि तु लित्स्वरेण मध्योदात्तमिति तत
१९ इत्यर्थे पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते॥ ॥ ॥ ॥

=वाच्येति अयं भावः तस्य तस्य द्रव्यशब्दसाधारणत्वाद्युग्यादिभिधायिनो गवादेर्वाच्यसंबंधिनि जात्यादि शब्दाभिधायिनो वा गवादेः [illegible] अजन्यतो भावस्य विशेष्यत्वानिरूपितत्वविषयता वा तत्संबंधेन शब्दसंबंधिनि जात्यादावेव त्वतलादय इति वार्त्तिककृद्भ्यामप्यर्थतः संगृहीतं २=

= ब्राह्मणार्थस्येति। प्रधानं प्रत्ययार्थं प्रत्युपसर्जनीभूतस्य ब्राह्मणपदार्थस्याभावः। न चोपसर्जनस्यैव सापेक्षत्वे ब्राह्मणादेव ब्राह्मणपदार्थस्योपसर्जनत्वं दर्शितं। अन्ये तु नञ्ब्राह्मणस्याभावस्य नञ्ब्राह्मणपदार्थस्य नञर्थनिरूपितप्राधान्येऽपि प्रत्ययार्थनिरूपितमप्राधान्यमेवेति कस्य राज्ञः पुरुष

भा०कै० ५ यावता ब्राह्मणशब्द इति। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ब्राह्मणार्थस्य नञर्थापेक्षत्वाद् सामर्थ्याद् अप्राधानस्य सापेक्षत्वे सत्यपि कस्य राज्ञः पुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्तत्त्वलोपप्रसं-

३६ गः प्राधान्यमत्रेति। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिर्भवत्येवं भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भव-

तीत्यर्थः। इदं तर्हीति। न्यायेनैव पूर्वेण नञ्समासे सिद्धे त्वतल्भ्यामिति वचनं नियमार्थं त्वतलोरेव कृत्तेष्वयोः पूर्वेण नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यय इत्यस्यो भावप्रत्ययः प्राक् भव-

ति पश्चान्नञ्समासः। न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधनात्तत्र सति शिष्टत्वाद् प्रथिमेत्यादौ नञ्स्वरो भवत्यशौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृत्य नैकदेशत्वादु

× भावमपेक्षते यदा ब्राह्मणशब्दो भाव २

यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते। नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोतीति किं कारणं। असामर्थ्यादेवं च यथा सामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति यावता

ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते। प्रधानमत्र तदा ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। इदं तर्हि प्रयोजनं। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्व-

रे त्वरपरवृद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति तत्रत्वब्रवस्यार्थमिदं वक्तव्यं। वाछंदसि। नञ्समासो वक्तव्यः। निर्वीयेतां वै यजमान आशास्ते अपशुतां गोः अयोनि-

त्वाय अशिथिलत्वाय अगोतामनपरसतां भवेदिदं उक्तमुदाहरणं। अयोनित्वायेत्यशिथिलत्वायेति इदं त्वयुक्तं अपशुतामिति नत्वयं सो समासभा-

२ वमाशास्ते॥ ॥ ॥

त्वरपरवृद्ध्यर्थं सिध्यतीति यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात्ततो ननञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात्प्यञोऽप्रसंगाद् शौक्ल्यमित्यादि न सिध्येत। वाछंदसीति। छंदोविषये क्वचित्पूर्वं त्वतलोप पश्चान्न-

ञ्समासः। क्वचित्तु विपर्ययः अयोनित्वायेति प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे सति नञ्स्वरो भवति॥ भवेदिदमिति। अत्र हि नञ्समास भावप्रत्यययोर्युगपत्प्राप्तिः नत्वयं सो समास राम०

भावमिति समासशब्देन समासार्थो जातं तत्प्रयुक्तं वस्तु तेन त्वभावमसौ नाशास्ते अपशुः पशुरसदृशो भूयासमिति॥ ॥ ॥ ३६

= अयोनित्वायेत्यत्रनुभारोपितयोनिभावाशासनारत्नि समासार्थो वाच्यसत्वं २

किंतर्ह्युत्तरपदाभावमिति उत्तरपदार्थस्य प्रभुत्वस्याभावं शास्ति प्रभुर्भोभूत्वमिति न तत्पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि वाक्छंदसीति वचनेन नञ्प्रयुज्यते नपशोर्भाव इति भावप्रत्ययः नञ्संबंधात् पशोरसंबंधात् । आचत्वात्तद्वक्ष्यमाणे विशेषविहिते स्वतलौ माबाधिषातां गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च प्यञादिस्थानामिति सूत्रे किमर्थश्च कार इति वक्ष्यमाणेऽभिधेयः अथ त्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्मान्नाक्षिप्तं नैतदस्ति गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैः संदिग्धे संदिग्धत्वदर्थोपस्थानौ त्वतलौ बाध्येयातामिति सूत्रमवश्यं कर्तव्यं किं चास्य संनिकृष्टे त्वतलोरुत्तरत्रानुवृत्तिर्दुर्ज्ञाना उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशान्निराकांक्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रे

=बाबानां १८=

किं तर्हि उत्तरपदाभावमाशास्ते नपशोर्भाव इति । नञ्समासाद्भावप्रत्ययो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थः । नञ्समासाद्भावप्रत्ययो भवति विप्रतिषेधे नाकिं प्रयोजनं स्वरो नपदवृद्ध्यर्थं स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । स्वरार्थं तावत् । अप्रथिमा अम्रदिमा । उत्तरपदवृद्ध्यर्थं । अशौक्ल्यं अकार्स्न्यं ॥ आचत्वात् । किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । त्वतलावनुकृष्येते । नैतदस्ति प्रयोजनं । प्रकृतौ त्वतलौ अनुवर्तिष्येते । अत उत्तरं पठति । आचत्वादितिचकारस्करणमपवादसमावेशार्थं । आचत्वादितिचकारः करणं क्रियते । अपवादसमावेशार्थं । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो यथा स्यात् ॥ ॥ ॥

[redacted]

णप्राप्तिपदिकसामान्याद्भावे विधानाद्दाकांक्षायाः अभावात् ॥ अनुकर्षणार्थ इति अन्यथाभिधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशो न घ्यर्थकः स्यात् । प्रकृतावितिविधेयमन्तरेणावध्युपादानस्यानर्थक्यादेवसाकांक्षत्वात् प्रकृतौ त्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः ॥ अपवादसमावेशार्थ [redacted] मितिनञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः ॥ भाष्यकारस्तन्यायमुत्पाद्य नापवक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयिता च नञ्स्नञ्समावेशार्थत्वं विवरिष्यते इमनिच्प्रभृतिभिरिति । असति चकारे प्राकृतार्थे त्वतलौ भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति क्रमेण गुणवचनादिभ्यस्त्वतलौ विधिः स्यान्न त्वपवादेन समावेशः च शब्दात् सोऽपि भवतीति भावः ॥ ॥

भा०कौ०५ नैतदस्तीति। आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भवत इति विज्ञापमाने सूत्रार्थे सिद्धोपवादैः समावेशः। आत्वाद्याः प्रकृतय इति गुणवचनब्राह्मणादि प्रकृतयस्ताभ्यश्चे

३७ ति। कर्मणीति भावः। अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः। यत्रश्चोच्येते इति। अनेन च शब्दस्य प्रयोजनमाख्यापयति यतो विशेषप्रकृतेर्भावे पूर्वसूत्रेण प्रसक्तावीमनिजादिभिश्च

बाधितौ ततो पि यथा स्यातामित्येवमर्थश्च शब्दोऽन्यथा कर्मणि त्वतलविधावस्य सूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात् एतदपिनास्तीति। आत्वात्। प्रकृतीस्तर्वा अ

पेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावयवाद्विषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्च शब्देनेत्यर्थः। आत्वाद्येर्या इति। जातौ बहुवचनं कर्मणा एकस्येवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्

अयमर्थो यद्यवधिमत्त्वः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदापवादैः समावेशाः सिध्यन्ति प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य गुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वतलौ विधानं न सिध्यति

=प्रतीति। विधित्वं तु न गौरवात्। अत एव नोभयरूपत्वं। एकदा योऽउभयरूपता न भावाच्च। न चाहु न सिध्यतीति। १=

नैतदस्ति प्रयोजनं। आत्वादिस्येव इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां

यत्रश्चोच्येते। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आत्वादिस्येव आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतः यत्रश्चोच्येते। इदं तर्हि प्रयोजनं। आत्वाद्येर्यास्तत्र

त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आत्वादिस्येव आत्वाद्येर्यास्तत्र त्वतलौ भविष्यतः यत्र चोच्येते इदं तर्हि प्रयोजनं आत्वा

द्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां॥ ॥ ॥ ॥

=अनेन सूत्रेणापवादैः समावेश्यंते त्वतलाविमर्थः। ४=

तस्मादवधिमदर्थे परिग्रहे कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते चकारेणानुभावे अपवादैः समावेश्येते। यत्र चोच्येते इति भावे विशेषप्रकृतिभ्यो पवादैः प्रसक्तबाधावि

सर्थः एतदपीति। अपो प्रकृतीश्चाविशेषेण अवधिमत्वेनापेक्ष्य त्वतलविधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः॥ केचित्तु प्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यम

न्यथा व्याचक्षते तेन त्वयुक्तं प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यंतरेण तस्य संबंधायोग्यत्वात्। तस्माद्गुणवचनेभ्यः प्रभृति प्राक्काद्या विशेषप्रकृ

तयः ताभ्य एव च प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारात् भावे तु प्राकृत्वादेतस्मात्सूत्रात् पूर्वे याः प्रकृतयस्ताभ्यः पूर्वसूत्रेणैव त्वा एम० ३७

यस्माच्चेति प्रकृतिविशेषान्नञ्स्तत्रौ प्राक्भवनात् सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ त्वतलौ बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषये त्वतलोः प्राप्ते [redacted] प्राग्भवनादि सब्ध्युपादानाच्च नञ्स्न
आवपि भावे भवतः। अन्यथा प्राग्भवतेरिसेव वक्तव्यं स्यात्। इह स्त्रैणं हि नञ्स्नञ्भ्यां पुंवदिति लिङ्गान्न भावः॥ ननु अपूर्वीकस्याय मिति प्रतिषेधस्यानिष्टत्वात् प्रश्नः आचा
र्येऽशीय आहत्वतलोरिति। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति मन्यते उत्तरस्य प्रतिषेध इति अधिकारात् स्यसूत्रस्येति भावः। परिगणितानाम् इति दृष्ट्वा दिश
×तुपादानाद्नतनरयोश्चत्वतलोः प्रतिषेधस्य ×३

यस्माच्च प्रकृतेस्तस्मिन् विशेषेऽन्यः प्रत्यय उत्पद्यते। किं कृतं भवति स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलो रूपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति॥ ननु अपूर्वो न
सुरूपात् चतुरसङ्गतत्वगुण। कस्यायं प्रतिषेधः त्वतलोरित्याह नैतदस्ति प्रयोजनं इष्यते नञ्पूर्वीत् तत्पुरुषात् त्वतलौ। अब्राह्मणत्वं अ
ब्राह्मणेति। अत उत्तरं पठति। ननञ्पूर्वो दिसु[redacted]नरस्य प्रतिषेधः। ननञ्पूर्वो दिति उरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रियते। नैतदस्ति
प्रयोजनं परिगणितानाम्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भाव प्रत्ययो विधीयते। न च तत्र काचिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते। तदन्तविधिनाप्राप्नोतिग्रह
णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रै
"वायं ब्रूयात्। पत्यन्ताद्यक्भवति नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति॥ "
मतिभ्यो गणे सूत्रे च पठिताभ्यः यत्र तर्हीति एतच्चोपलक्षणं हायनान्तयुवादिभ्योऽणिति इगन्ताच्च लघुपूर्वात् योयधात् गुरूपोत्तमाद्वुञ्जिसेतेः सूत्रैर्नेनञ्पूर्वो तत्पुरुषा
दस्येव प्रसंगः यद्येतावदिति अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात् पत्यन्तसूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः सएवोत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते॥ ॥ ॥
=इगन्ताद्वेति एवमादौ हिग्रहणवतः प्रातिपदिकस्याजावादित्वेपधस्याविमपतान्तदन्तविधिरस्ति ९=

भा०कै०५ एवं तर्हीति॥ अत्रप्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र तदंतविधेरभावात्प्रसंगा[redacted]भावात्किं प्रतिषेधेन कृ

३८ तश्चासौ नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाद्वहुव्रीहेरन्य एवोच्यते तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः। अनिष्टत्वेन तूत्तरं एवं तर्हीति प्रसंगाभावात् प्रतिषेधो नञ्‌न्त्रे यः।

=नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्तदंतविधेरभावात्प्रसंगस्तूत्तर:॥२=

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वात् बहुव्रीहेर्भवतीति नेष्यते। त्वतलावेवेष्येते। अविद्यमानाः पृथवो ऽस्य अपृथुः अ

पृथोर्भावः अपृथुत्वं अपृथुतेति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो ऽन्य पूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति नैवेष्यते। त्वतलावे

वेष्येते। परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः। परमपृथुत्वं। परमपृथुता। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भाव

प्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिमुक्तं तदुप

पन्नं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। सर्व एते तद्धिताः सापेक्षात् भवंति॥ ॥

=भवतीति=न च ज्ञापितेपि कथंचारितार्थ्यं नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्किंतु ततः प्रागेव[redacted]नित्यत्वार्थइत्याशयात् ज्ञापयतीत्यस्य च बोधयतीत्यर्थः। ननु सापेक्षादित्यर्थज्ञापनेनराजः पृथोर्भावइत्यत्रापिस्यादत आह पुत्रसमासे=२=

त्वतलौ ज्ञापयति यत्रापि विषय उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति नपृथोर्भावइति। अत्र हि प्रकृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात् सापेक्षत्वादस

मर्थ्यादिमनित्वं न प्राप्नोतीति लौपकात्भवत्यपृथिमेति नञ्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रसंगसमासान्नातदर्थविग्रहवाक्यावस्थे ने तितद्विषयमेव ज्ञापनमाश्री एम०

यते तत्त्वलौ तु कृतेन समासे भवतो न तु सापेक्षा उत्तर प्रत्ययविषयत्वात् ज्ञापनस्य॥ ॥ ३८

यद्यमिति वृत्तेभ्यो न हि तत् इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षणात् नद्धितानुसन्धौ नञः परस्य संपाद्याद्यर्थं तद्धितान्तानां तेषां तोदाहृतविधानमनुपपन्नं तत् क्रियमाणं सामान्ये न सर्वस्त द्धि
तो नञर्थापेक्षात् भवतीति ज्ञापयतीति तदेवं सत्र मे तत्र प्रत्याख्यातं त्वत त्वं पौनञ्समास इत्येतद् दिशानी विभ्यर्थेन नियमार्थं च तुरादिभ्यस्तु नञ्पेक्षेभ्यो न विधाना
त् ष्यञ् नभवति कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् इत्यस्य चातुर्यमित्यादि भवति यथा तथ्य यथा पुरयोः प्रर्यायेणोसेतत्र सूत्रं विवक्षाभेदे
न हृ पदद्वयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण प्रत्याख्यातमेतत् यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात् प्रतिषेधविवक्षा तदा ष्यञ् यथा यथा पुर्यमिति भवति पूर्वं तु प्रतिषे
धविवक्षायामायथात ष्यमायथापुर्यमिति भवति न पत्युर्भाव इत्यत्र प्रतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं नपत्यन्तमिति यगभावे त्वं न त्वं पौनञ्समास इति वचना

=नञ्वतीति तत्तलौ तु भवतः एव तत्स्यामिति वचनात् २= ननेवं कृत नञ्समासात्ष्यञ् पित्स्यादत आह कृतेति विभक्तिञ्समासात्ष्यञ्स्य प्रमाणमाह यथेति नतु सापेक्षादपि न द्वितीयस्तौ च तुरादिभ्यो गुणवचनविवक्षायां परत्वात् स्ये चातुर्यमिति स्या=

=दस्तत्र यथा चातुर्यमितीष्यते तथाह चतुरादिभ्य इति ४=

यद्यं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता इत्याह ॥ ॥

=तत्तलौ भवत इति नञ्समासे कृते यकृतुनननस्पूर्व्यादिति निषेधात् अस्मादेव वक्ष्यते परादेन त्वदेशे प्रत्याख्यानुएव सर्वं कैयटतासर्वंनसर्वथा प्रत्याख्यानमिति विवरणकाराः॥

=अपुनिशब्दादिष्यत एव सत्र प्रमाणमाह नञ्इति आशौचम शूला वयती ने दितिवाचः २=

=यथा प्राप्तमिति अपायम मानुष्यकमित्यादौ ४= क्वचित् पूर्वमिति अयथातथ्यमित्यादौ निषेधेति आचतुर्यमाश्चैत्यमित्यादौ ४=

नञ्समासे कृते त्वं तलौ भवतः न परो भावो न मनुष्यस्य भावो न द्विहायनस्य भाव इत्यादौ पूर्वोक्त ज्ञापकात् नञर्थापेक्षत्वेऽपि पूर्वं प्रत्ययः पश्चात् नञ्समासः आप
ष्वमममानुष्यकमद्वैहायनमिति अशुचिशब्दात् तत्र पुरुषादिगं तादिति द्रष्टव्य एवाणाशौचमशौचमिति नञ् शुचीश्वरेति पूर्वपदस्य वा वृद्धिः नर पद
स्य निसंन पुल्लस्य भाव इत्यादौ सापेक्षात् ष्यञ् नुसञ्जो चा शौल्यमित्यादि भवति तदेवं सूत्रे स्मिन् प्रत्याख्याते लक्ष्यरक्षणं वक्षणात् क्वचिद्वाविनिषेधयोर्गुणप
द्विवक्षायां ज्ञापकात् नञर्थापेक्षत्वेऽपि पूर्वं यथा प्राग्भाव प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः त्वतलौ न कृते नञ्समासे क्वचित् पूर्वं भावविवक्षा क्वचित् पूर्वं निषेधविवक्षा ॥

भा०कै०५ ष्यञादि। वावचनमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। आचार्यदेशीयः परिहरति। वाक्यमपीति। अणसमावेशार्थमिति यत्नोत्सर्गोपवादौ विभाषा तत्रापवा
३९ देन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तते वाक्यानुत्पत्तानार्थत्वाद्विभाषायाः लिंगं च पारे मध्ये षष्ठ्या वा पीत्यापावेत्यादिषु विकल्पवचनमसमार्थसेस णसमावेशा
र्थमिह वावचनं। गुणचातुर्वर्ण्यादीनामिति प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्मसंबंधनिवृत्त्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ् भवतीति चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं

ष्यञादिभ्यश्च मनिन्वा। वावचनं किमर्थं। वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति।
इदं तर्हि प्रयोजनं। त्वतलावपि यथा स्यातां। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आ च त्वादित्येतस्मात् घत्वात् त्वतलावपि भविष्यतः। अ
त उत्तरं पठति ष्यञादिभ्यो वावचनमणसमावेशार्थं। ष्यञादिभ्यो वावचनं क्रियते। अणसमावेशो यथा स्यात्। पार्थिवं। प्रथि
मा। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं। ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुप ॥ ॰ ॥
संख्यानं कर्त्तव्यं। चातुर्वर्ण्यं चातुर्वैद्यं। चातुराश्रम्यं। अर्हतो नुम् च। अर्हतो नुम् ष्यञ् च वक्तव्यः। अर्हतो भावः आर्हंत्यं आर्हं

चतुर्वेद एव चातुर्वैद्यं अथवा चतस्रो विद्या अधीते विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति ठक् सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक् चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यम
नुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः अर्हतो नुम् चेति अर्हः प्रशंसायामिति शत्रन्तो र्हेरत्र वृद्धः पूजार्थाभिधायी आर्हन्तीति षित्वकरणात् ङीब् ए०म०
((पामपि ष्यञः प्रयोगः तथा चोचिती मैत्री सादिभ्युज्यते॥ ॥ ॥ ३९

त्तेना। अयादेशः प्राप्नोतीति। यस्येति सकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अ थेति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावात् नादृता तन्त्रारं भसा
मर्थ्यादिति अलोन्त्यस्य येत्यनुसंहारो बाध्यत इत्यर्थः। हायनान्त। य लोपश्चेति। यदा छन्दसः श्रोत्रभावो घञ्श्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा घस्य लोपो यदा तु वाक्यार्थे पदवच

त्तेना घन्न लोपश्च। किमिदं न लोपे वर्णग्रहणं आहोस्वित्संघातग्रहणं। किं चातः यदि वर्णग्रहणं स्तेयं न लोपे कृते अया
देशः प्राप्नोति। अथ संघातग्रहणमंसस्य लोपः कस्मान्न भवति। सिद्धोंसस्य लोपः। यस्येसेव। तन्त्रारं भसामर्थ्यात्स
र्वस्य भविष्यति। हायनांत युवादिभ्योण्। ओ एप्रकरणे श्रोत्रियस्य यलोपश्च। ओ एप्रकरणे श्रोत्रियस्योपसं
ख्यानं कर्तव्यं यलोपश्च वक्तव्यः। श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रं॥ ॥ इति श्री भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणम
॥ हाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥

=यलोपश्चेति। संघातग्रहणं। वर्णग्रहणे लकारस्य यस्यपि लोपे सतीकारस्य पालादेशप्रसंगः॥ =
न मितित्द घ्रोनं तद्वाच्य शब्दे न इत्येतिह्रूपंल क्ष्यते वृश्चिन्तुपंलोपश्चेतिपाठः॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमस्याध्यायस्य प्र
॥ थमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ॥

भा०कौ०५
४०

श्रीगणेशाय नमः॥ धान्यानां विभाषा। नयता मुक्त इति महा विभाषया वाक्येऽसिद्धे विभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेति भावः। उमाभंगयोरिति निमित्ताभावात्ताभ्यां खञोऽप्राप्तिः विभाषाग्रहणं तु तिमाषाणुभ्य एव खञं प्राप्त्यर्थं स्यात्। चमे ष्विति। यवा यमे माषा यम इति च मे शब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणं च मे शब्देन तद्वंतोनुवाकाउच्यंते। यवा चमे शब्दस्य चमिति यत्नमकारांतं तदनुकरणं यमिति यागं तेनाचाकारेण च मशब्दो भवति च मशब्दो

=एकारांतानुकरणे स्वच्छपुस्तके ... =धान्यविभाषा दित्यर्थः।३= ...
... विवरणकाराः चिंताबीजं।५

श्रीगणेशाय नमः॥ विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः। तिलादिभ्यः [redacted] खञ्। तिलादिभ्यः खञ् तिवक्तव्यं। तिल्यं तैलीनं। किमर्थमिदमुच्यते नयता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् इत्येव सिद्धं न सिध्यति। किं कारणं। उमाभंगयोरधान्यत्वात्। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति सूच्यते। न चोमाभंगे धान्ये च मे षु यस्सष्यते तद्धान्यं न चैते तत्र पठ्येते। तत्र हि खञ् ग्रहणं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतं धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति तिपरितदनुवर्तते। व्रीहिशाल्योर्ढक्। यवयवकषष्टिकाद्यदिति खञ् चेति। तिलकं च विप्राप्नोति। संबंधमनुवर्तिष्यते। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। व्रीहिशाल्योर्ढक् भवति। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् भवति। विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः भवने क्षेत्रे खञ् ग्रहणमनुवर्तते॥ धान्यानामिति निवृत्तं॥ ॥

विद्यते येष्वनुवाकेषु ते च माः। अध्यायानुवाकयोर्लुगिति छस्य लुक्। संबंधमनुवर्तिष्यत इति धान्यग्रहणेन संबंधमनुरोत्स्यत इत्यर्थः। अथवा संबध्यते इति संबंधं धान्यग्रहणसंबद्धमनुवर्तिष्यते इत्यर्थः। ततो धान्यसामान्यसंबद्धं खञ् ग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यभेदेषु नैव संबध्यते। भवने क्षेत्रे ॥
१ इत्येतन्न प्रसज्येत नाभिधायकेन संबध्यते॥ ॥

एम०
४०

=स्वञ्ग्रहणं।२=

=तस्यार्थाकांक्षिता दित्यर्थः।१=

अथ वेति। यत्रैवार्थित्वं तत्रैवाधिकारः संबध्यते नान्यत्रेत्यर्थः। यथोत्सर्गेणेति। उत्सर्गेस्यान्यत्र चरितार्थत्वादपवादविषये प्रवृत्तिः संदिग्धेत्यसंदिग्धेनापवादेना
सौवाध्यते एवं खल्व उत्तरार्थायामनुवृत्तौ नांतरीयकोपस्थानसंभवात् संदिग्धप्रवृत्तित्वादसंदिग्धप्रवृत्तिभ्यां ठगपद्भ्यां बाधः। धान्यानामिति लनेन प्राप्तस्य खञो
ठगपद्भ्यां वा दोषेन तु तत्रानुवृत्त्यासन्निहितस्येति साधर्म्यवैधर्म्यसंभवाद्यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येत्युक्तं। अथ वेति विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति। अनुव
=नन्वत्राप्युत्सर्गापवादभावसत्वाद्दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावो नुपपन्नोऽत आह। धान्यानामितिलनेनेति। संदिग्धप्रवृत्तिकत्वात् साधर्म्यं। अनुवृत्त्यासन्निहितस्यानुवृत्तिसामर्थ्याद्बाधासंभवादिवैधर्म्यं चबोध्यं।२=

अथवा मंडूकप्लुतयोधिकारः। यथा मंडूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छंति तद्वदधिकारः। अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्यापवादो
विज्ञास्यते। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः॥ अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनात् चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात् प्रकृतस्य खञः ठगपदौ
बाधकौ भविष्यतः यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथवा एतत् ज्ञापयति अनुवर्त्तते चेनाम विधयो न चानु[redacted]वर्त्त
नादेव भवंति। किं तर्हि यत्नाद्भवंति। अथ [redacted] वायतामुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धं नन्तु
चोक्तं न सिध्यति। किं कारणं। उमाभंगयोरधान्यत्वादिति। नैष दोषः। धिनोते धान्यं [redacted] एते चापि धिनुतः। अथवा शणसप्त

न्नमानाऽप्यधिकारायत्नयत्नो विभाषाग्रहणादिक्त स्तत्रैव भवंति नान्यत्रेति। अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यादनुवृत्तेनादेव खञः सिद्धत्वात् धिनोते
रितियोगरूढिरियं उमाभंगयोरपीति भावः। चमके पुल्व धान्यान्यपिकानि धि सर्वंते धान्यान्यपिकानि चित्य ध्यंतेन हि तद्धान्यपरिगणनार्थमिति तन्नापातादुमाभंग
॥ योरधान्यत्वं न भवति। शणसप्तदशानीति धान्यपरिगणनार्थोऽस्मत्तिरियं ॥ ॥ ॥

भा०कै०५
४१

यथामुखं। समसां तल्लोप इति संमुखं यत्रादर्शो हि प्रतिबिंबाश्रये दृश्यते स संमुखीन इति प्रयोगदर्शनात् निपातनमाश्रितं संशब्दस्य निपातस्यार्थसंगसभावा दनाश्रयणं प्रत्ययसं नियोगेनाकारलोपो निपात्यमानस्तदभावे न भवति संमुखीनादर्शो दिसादृश्याच्चान्योप्यभिमुखावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्याहुः। अनु पद। तत्रज्ञापत इति अयनमय इति गमनमात्रमयशब्दे नोच्यते तेत अप्रतिषेधस्त्वनयशब्दे नेति विरुद्धार्थाभिधानादयानयं नेय इति अयसमन्वयाशंकयाप्रश्नः अयः प्रदक्षिणामिति एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणं गमनमयो द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयो हि द्विवृशादुच्यते। परैरिति द्वितीयद्यूतकारसंबंधिभिः शारैः पदानामाच्छादनं नागरहापरपर्यायायाणामनाक्रमणमनध्यासनमित्यर्थः॥ ससहायस्य शारस्य परैरन्नाक्रम्यते यत्र ससहाय

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः। संमुखेति किं निपात्यते। संमुखेति समसां तल्लोपः संमुखेति समसां तल्लोपो निपात्यते समसुखस्य दर्शनः संमुखीनः। अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु। अयानयमन्ने यइत्युच्यते। तत्र न ज्ञापतेकः अयः कः अनय इति। अयः प्रदक्षिणं अनयः प्रसव्यं। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैः पदानामसमावेशः सोयानयः। अयानयं नेयः अयानयीनः शारः। परोवरपरंपर। परोवरेति किं निपात्यते। परोवरेति परस्मोलवचनं। परोवरेति परस्मो लं निपात्यते। यद्येवं परस्मौ लवचनमिति प्राप्नोति॥ ॥

स्तु शाराननेणवाध्यत इति घूतव्यवहारः अयसहितो नय इत्युत्तरपदलोपी समासः तत्पुरुषः अथवा यञ्चासावनयो यानय इत्येक देशद्वारेण समुदायस्य क्तानाकृतादिवद्व्यपदेशात् समानाधिकरणसमासमाहार द्वन्द्वो वा अयानयमितिन्नयते द्विकमेकलादयानयमित्यप्रधाने पिकर्मणि द्वितीयामधाने तु कृ स प्रसव्यस्तत्र केचित्कृतकश्शिरस्थ्यस्येवस्त शारवर्ग्जमानेयस्यापीनमित्यभिधानमिच्छेति यस्तु शारएकं पार्श्वं एव संचरति तत्र न भवति प्रसव्ययोयो हि शारः पार्श्वोत्तरे मानीयते स एवायानयं नीयते अन्यस्त्वयमेव नीयते अनयमेव वा॥ परोपरस्मोलवचनमिति परशब्दस्यान्तस्य ओकारो निपात्यत इत्यर्थः तत एङःप

पार्श्वा

यानर



एम०
४१

शाकंधुन्यायेनेति शकंध्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण निर्देशः परस्येति। अपवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः॥ तत्र व्याख्यातारः तत्र केचित्सामान्येन निपा[redacted]तनमिच्छन्ति ते
नत्वप्रत्ययाभावेऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति परोवर्यविदिति पारंपर्यमविच्छिन्नमिति च। अन्ये तु परंपराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते तेन तस्मात्स्वार्थे ष्यञि पारंपर्य[redacted]मिति
भवति परोवर्यविदिति सत्या साधुत्वमाहुः प्रत्ययस्य नियोगे नैव निपातनमस्य युक्तत्वं मन्यमानाः समां समां विजायते प्रसूयत इत्यर्थः। तत्र समायां समायामिति स्या

शाकंधुन्यायेन निर्देशः। अथ वा नैवं विज्ञायते परस्पोत्वं निपात्यते इति कथं तर्हि परस्य शब्दरूपस्य आदेरत्वं निपात्यत इति। परांश्च अवरांश्च अनुभव
ति। परोवरीणाः। अथ परं परेति किं निपात्यते। परपरतराणां परंपरभावः परपरतराणां परंपरभावो निपात्यते। परांश्च परतरांश्च। अनुभवति। परंपरी
णाः। समां समां विजायते। इह समां समीनां गोः रूपो धातुप्रातिपदिकयोरिति रूपलुक् प्राप्नोति। समां समां विजायत इति यल्लोपवचनादलुग्विज्ञानं।
समां समां विजायते इति यल्लोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति। यदयं यल्लोपं शास्ति तत्ज्ञापयत्याचार्यः। नात्र लुग्भवतीति॥ समां समां विजायत इति
यल्लोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तर[redacted]स्य लुग्वचनं समां समां विजायत इति यल्लोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेत् उत्तरपदस्य लुक् वक्तव्यः॥ सि
ॐ तु पूर्वपदस्य यल्लोपवचनात्। सिद्धमेतत्कथं पूर्वपदस्य यल्लोपो वक्तव्यः॥ ॥ ॥

त्यदसमुदायात्प्रत्ययोऽवचनात् भवति तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत्पूर्वपदेऽपि सुपो लुक् प्राप्नोति यल्लोपवचनान्न भवति पाठः सत्त्वंकृतत्वात्सु
लुक्केवयल्लोपे सिद्धे सूत्रे यल्लोपवचनं नियमार्थं यकारस्यैव लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। उत्तरस्य लुग्वचनमिति। यल्लोपनिपातनात्पूर्वपदवदुत्तरपदे
पि लुङ् न प्राप्नोतीति भावः। सिद्धं त्विति तेन पूर्वपदस्यावयवलोपनिपातनादागमः श्रवणं भवति उत्तरपदे तु सुब्लुक् भवत्येवेत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा० कै० ५ अनुसन्नाविति वा कोपधौत्तरपदयोर्वा यल्लोपो वक्तव्यः तेन न द्वैरूप्यं भवति। आगवीनः। किं निपात्यत इति का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः। गो आङ्पूर्वो दिति।
४२ योगवाप्नतः आगोः प्रत्यर्पणात् कर्म करोतीति स आगवीन उच्यते तत्र वृत्तिविषये गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे वर्तते तत्र आङ् गोशब्दयोराङ् मर्यादाभिविध्योरिति
अव्ययीभावे ह्रस्वत्वे च कृते खो निपात्यते। शालीनकौपीने। किं यः शालायामिति। असांकल्पनायां शालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितं भवतीति भावः॥ शा
लीयामधृष्ट इति अन्यत्र धृष्टः कूप इति। लघनादिकमित्यर्थः॥ उत्तरपदलोप इति लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन साधुत्वान्वाख्यानार्थं धृष्टाकार्ये मात्रे च शाली

अनुसन्नावुत्तरपदस्य चवावचनं। अनुसन्नौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च यल्लोपो वा वक्तव्यः॥ सर्मैसमां विजायन्ते समायां समायां विजायन्त इति।
आगवीनः। आगवीन इति किं निपात्यते। गो आङ्पूर्वो दात तस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि त्वः गो आङ्पूर्वो दात तस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खो निपात्यते। आत
स्य गोः प्रतिदानात्कर्मकारी आगवीनः कर्मकरः। शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः। किं यः शालायां अधृष्टः स शालीनः कूपे वा यदकार्यं तत्कौ
पीनं। नेत्याह। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हे सधृष्टः सशालीनः कूपावतरणमर्हति अकार्यं तत्कौपीनं॥ ॥

नकौपीनशब्दयोः प्रयोगादिति भावः तत्र वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तेते इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एवोत्तरपदस्य लोपः शा
लाप्रवेशनमिति अन्यत्र प्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः॥ कूपावतरणमिति। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात् कूपावतरणम
र्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वाच्च पुरुषलिङ्गमपि कौपीनमुच्यते तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपि कौपीनं अपवा अकार्यशब्देकरोतिं क्रियासामान्यवचनः राम०
॥ तेनाद्रष्टव्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तच्छादनम्॥ ॥ ४२

व्रातेन। किं व्रातं नामेति व्रातशब्दस्तावत् संघवचनस्तत्र यः संघेन जीवति तत्र व्रातीनशब्दो न प्रयुज्यते व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते व्रातकर्मणि च व्रातीयशब्देन भाव्यमिति
प्रश्नः। नानाजातीया इति। एकजातीयक्षत्रियादिसंघनिराकरणं। अनियतवृत्तय इति नियतवृत्तसाधुयजीविसंघनिषेधः। उत्सेधजीवन इति उत्सेधः शरीरं तदायासेन
भारवहनादिना जीवंति न तु बुद्धिविभवेनेत्यर्थः। व्रातानां कर्मेस तत एव निपातनाच्छे बाधिताण् भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते पर्युक्तस्तत्कर्मणा जीवतीति

॥हैयंगवीनं संज्ञायां॥२

व्रातेन जीवति। व्रातेन जीवतीत्युच्यते। किं व्रातं नाम। नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः तेषां कर्म व्रातं। व्रातकर्मणा जी
वतीति व्रातीनः॥ हैयंगवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियंगु आदेशः संज्ञायां विकारे ह्योगोदोहस्य हियंगु आदेशो निपात्यते संज्ञायां विषये। त
स्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनं घृतं। संज्ञायामिति किमर्थं ह्योगोदोहस्य विकारः उदश्विदत्र माभूदिति। पक्षात्तिः मू
ल इति वक्तव्यं। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। मूल इति वर्त्तते। कः प्रकृतं तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचाविति।
पदितदनुवर्त्तते। पाकेपि प्राप्नोति। मूल इत्यनुवर्त्तते पाक इति निवृत्तं। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्त्तते॥

=यथा। तद्रुचितमित्यादिना इत्यन्वितस्य अनुवृत्तिभावमुक्तः। ८=

नोच्यते॥ हैयंगवी। किं निपात्यत इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यः शब्दस्य गोदोह [redacted] शब्देन सह सुप्सुपेति समासः उद्घृत इति दोहः क्षीरमुच्यते तद्यथा दे
न कालप्रसारणः प्रतिपाद्यते तेनाविकृतरूपगंधमेव घृतं हैयंगवीनमुच्यत इत्याहुः। पक्षात्मूल इति वक्तव्यमिति। अन्यथा अनिर्दिष्टार्थास्तद्धितास्वार्थे प्रसय [redacted]
प्रसंगः कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे योगः संबंधः तेन तु निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिपि द्वंद्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः। द्वंद्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति

=एकार्थीभावरूपे।१=

॥भावः। एकसूत्रे निर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते॥

...शब्दार्थोभियानुवृत्तेश्च संभवतः॥२

=अर्थाधिकारमाश्रित्य पूर्वः पक्षः शब्दाधिकारमाश्रित्योत्तर इति सारः अर्थाधीति ।१= तत्सदृशेति तथा च द्वंद्वशब्दस्यैकत्वादेकदेशानुवृत्त्यसंभवेप्येकदेशे स्वरितत्वसामर्थ्यात्तत्सदृशशब्दान्तरं योगान्तरे प्रतीयत इत्युक्तं भवति ।२=

भा०कै०५ एकयोगनिर्दिष्टानामपीति। अर्थाधिकारपक्षे अर्थस्यैकत्वात् विच्छेदाभावान्नास्त्येकदेशानुवृत्तिः शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञा-
४३ तं तत्सदृशशब्दान्तरसन्निधानं योगान्तरे प्रतीयत इति दोषाभावः। विनञ्भ्यां। सहार्थो गम्यतेति। न सहेति प्रसज्यार्थे निर्देशं मन्यते प्रकृत्यर्थे नञ्प्र-
सज्यार्थो विशेषणीयः। ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिर्नाभाव्यमिति भावः। नायमिति लोकप्रसिद्धार्थो नाञ्शब्दानामिह साधुत्वान्वाख्याना-
ल्लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वात् न सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः यद्येवं सहेत्येव प्रसज्यार्थो निर्देश्यः विनञ्भ्यां प्रतिषेधार्थत्वाद्धि गम्य

एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। तद्यथा। संख्याव्ययादेर्ङीप्। दामहायनान्ताच्च। संख्यादेरित्यनुवर्तते। अव्ययादेरिति निवृत्तं॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह। इह नानेति सहार्थो गम्यते द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः। न न सह सहैवेति। नैष दोषः नायं प्रसज्यार्थः। किं तर्हि प्रकृतिविशेषणमेतत्। विनञ् इत्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति। वेः शालच्छङ्कटचौ। कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति। न सह इत्यनुवर्तते। भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे। संकटमिति इह खलु संगतोर्थो गम्यते। प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते। उत्कटमिति उद्गतार्थो गम्यते। एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति॥

दृश्यमर्थिक इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनान्नैतदस्ति क्रियावाचिनोऽपि विशब्दात् सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत विगतौ सह विकृतौ सहेति
इह तु विनादेवदत्तेन नानादेवदत्तेनेत्यस्यासत्त्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातुः स्मरतीति॥ वेः शा॥ कस्मिन्नर्थे शालजादय इति एम०
वक्ष्यमाणप्रसज्यापेक्षं बहुवचनं असहार्थस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः विशाले इति नानादेशगमनादस्त्यत्रासहार्थत्वमिति ४३

=तथा च सहार्थस्य गुणस्य प्रतिषेधसंबन्धाभावात् संगतिः ।३=

=नन्वेवं विनानानाशब्दयोरसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेन चाविवक्षितव्यतिरेकहेतुत्वं विनादेवदत्तेनेत्यत्र साधनत्वानुपपत्तिरत आह इहेति तेनेति द्योतकानामेव तत्स्वभावत्वमिति अत एव पृथग्विनानानेति संगच्छते ।४= पश्यतीति स्मरतीति स्मरणमसत्त्वभूतं ।५= तस्या

किंग्रहणमिति। शास्त्रान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचकाभावे द्योत्याभावादनर्थका एवेति भावः। ससाधनामिति क्रियोपसर्जनं साधनमाहु
रित्यर्थः। निपातविषयाः शास्त्रान्तरे शक्तयो दृश्यन्ते यथा द्विरशाद्रत्वादौ फलोर्थाद्यभिधानमिति भावः। उपसर्गेभ्य इति अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेपि योगप
तामात्राश्वयंपादीनामिदमभिधानं विशाल इति शृङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। विशालेऽस्येति। मतुप्प्रसङ्गस्य गच्छन्नभिधानान्तम

किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयु
ज्यते। तत्र क्रियाविशेषमाहुः। यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः। त एते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भ
विष्यन्ति। एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति इदं तु न सिध्यति। विशालो विशङ्कटः। एतदपि सिद्धम्। कथम्। अकारो मत्वर्थीयः विशाले अस्य
स्तः। विशालः। विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः। संप्रोदश्च। कटच्प्रकरणेऽलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कटच्प्रकरणेऽलाबूतिलोमाभ्यः
रजस्यभिधेये उपसंख्यानं कर्तव्यं। अलाबूकटः। तिलकटः। उमाकटः। भङ्गायाश्च। भङ्गायाश्चेति वक्तव्यं। भङ्गाकटः॥ ॥

वतीति विशालवानित्युक्तेपि विशालगवयुक्तस्य गोश्चादेरवगमो न तु गोरित्यर्थः। ख्युसनुसारेणाचेदमुच्यते। गुणशब्दास्तु विशादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु किंचि
दुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते यथा प्रतिलोमोऽनुलोम इति॥ संप्रोदः। अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य उ० पृथिव्यादवयवेऽलाबूशब्दो रजसि प्राप्ते तिलोमाभ्यां घृता
दिवादन्तोद्यानत्वादनुदानादेश्चैव रजि प्राप्ते भङ्गायास्तृणधान्यानां च पुष्पाभिसाधुदानत्वादशिप्राप्ते रजसि कटज्विधिः॥ ॥ ॥

भा० कै० ५ गोष्ठादय इति प्रयोग [redacted] समवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टं चकारस्तु स्वरार्थोऽनुबन्धः ज्ञापकसंज्ञकत्वः तथा हि । समासाश्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते तत्र च्वि
४४ त्वरसमासस्वरयोरभेदाद्देकरूपत्वमारंभप्रत्याख्यानयोरुपपद्यते सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे । गवां स्थानमिति तत्स्थेऽभिधेयेत्यर्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्य
यप्रसंगे यदिति यति प्राप्ते गोष्ठप्रत्ययः अविकट इति ॥ अवीनां समूह इत्यणि प्राप्ते कटच् । अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटच् । अप्रस्तुते समूहे अवि
कटः प्रस्तुते त्वविपटः । उष्ट्रगोयुगमिति द्वावुष्ट्रौ वित्तार्थे गोयुगच्प्रत्ययः अन्ये त्वाहुः उष्ट्रस्य ग्रीवाबन्धने यानांगे युगे प्रत्ययः इंगुदतै

गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः । गोष्ठादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गोगोष्ठं संघे कटच् वक्त
व्यः । अविकटः । उष्ट्रकटः । पटच् च वक्तव्यः । अविपटः । उष्ट्रपटः । गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ उष्ट्रगोयुगं तैलशब्दश्च प्रत्ययो
वक्तव्यः । इंगुदतैलं सर्षपतैलं शाकट शाकटश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकटं । मूलशाकटं । शाकिनश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकि
नं । मूलशाकिनं । उपमानाद्वा सिद्धं । उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं गोष्ठं । यथा गवां तद्वदुष्ट्राणां कटच् च वक्तव्यः इति ॥ ॥

=गोष्ठजादयस्तु साधिनत्वाद्दपरिगणितोऽपि षड्‌वज्रविकाराद्युक्तः बद्धसंघबोधः । प्रयोगश्च भाष्ये ... सादीनां ... वर्णाहस्तिषड । ममितादुः । =

लमिति । लघावंत इत्याद्युदात्तत्वान्न एषविकार इत्यण्प्राप्तः । सर्षपशब्दस्यैकोऽशोनामितिसाद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादयंद्वितीयप्राग्दीव्यतीयादिलनुवर्तमाने
पां नाना श्वगुर्वादीनामिति मध्योदात्तत्वं भवति ततोऽनुदात्तादिलक्षण प्राप्तः इक्षुशाकमिति । इक्षूणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकट शाकिनचौ गवां
स्थानमिति गावस्तिष्ठन्ति अस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः तत्र गोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते । तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रा राम० ४४
दीनामन्यतमेन विशेष्यते । मुख्यगोष्ठप्रतिपत्त्यर्थे च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणात् गोगोष्ठमित्यपि भवति ॥ ॥ ॥

वि०

नानाद्रव्याणामिति रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः। तत्र साधर्म्याद् द्रव्योपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽपि विभिर्विशेषितो विकट इत्युच्यते। यथा पट इति विस्तारसामान्याद्दन्यो
पि संघातः पटशब्दाभिधेयो विभिर्विशेष्यते ऽपि विपट इति। गोयुगमिति युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबंधनं काष्ठं च तत्र यानां गोयुगः पुंस्कृत इति पुंस्त्वमपि कं बो
द्धव्यं। षट्ल संतरमिति। अप्युसन्ने विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः। तिलतैलमपीति। अपि शब्दात् तैलमपीत्यर्थः। यदि तु तैलच प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहिते न
तैलवाचिना तिलशब्दात् स्वार्थाख्येन तत्र तैलमिति न सिध्येत्। यदा तु प्युसन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतै

यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः एवमवयवः संहतोऽपि विकटः पटश्च वक्तव्यः इति। यथा पटः विस्तीर्णः एवमवयवः विस्तीर्णोऽपि विपटः। गोयुगशब्दश्च
प्रत्ययो वक्तव्य इति। गोयुगं गोयुगं यथा गोस्तद्द्वयं उष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगं तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः इति षट्ल संतरं तैलशब्दो विकारे वर्त्तते। एवं च कृत्वा
तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति। शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव यथा किन शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः एव। इनच्पिटच्चिकचि च। इनच्पिटच्काः चिकचिकोदेशा
श्च। इनच्पिटच्काः प्रत्यया वक्तव्याः चिक चिक्क इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः। चिक्किनः चिपिटः चिक्कः। क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी। क्लि
न्नस्य चिल्पिल्ल इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ। लश्च प्रत्ययः अस्य च चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे क्लिन्ने अस्य च चक्षुषी चिल्लः पिल्लः। चुल्लः। यथास्य चक्षु
ऽच्यते। चिल्ले च चक्षुषी इति न सिध्यति॥ चुल्लश्च वक्तव्यः॥

लमिति भवति। तिलानां विकार इत्यत्राजितैलमिति उपमानाश्रयेणापि इङ्गुदीतैलमित्यादि सिध्यति तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशे
ष्यते गौणम् भवेच्च मुख्यं तैलं प्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणात् तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः। प्युसन्नस्तु पाठ एव तिलानां विकारस्तैलमिति रूढिशब्दस्त्वयं स्नेहद्रव्यवृत्तिः
याच सादृश्यानुकरणमंतरेणोंगुदतैलादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति प्युसन्निमात्रे क्रियते कौशलं लक्षणप्रवृत्तिनिमित्तेन वीणायां प्रवीण
इत्यपि भवति॥ इनच्प्रत्यये निशब्दस्य ह्रावादेशो प्रत्ययो च विहितौ विसादेशत्रयमप्रत्ययत्रयविधानाय वार्त्तिकं॥

भा० कै० ५ तस्मान्नाथेइति। किन्नशब्दाच्च स्वविशेषाणामभिधायिनः स्वार्थे लोविधेयः। अकारोमत्वर्थीय इति। अर्शआदिषु स्वाङ्गादीनारिति पाठान्मतुबनभिधानान्मवति॥ प्रमाणे

४५ किमयमितिस प्रमीनिर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्सर्वप्रत्ययार्थो तद्दर्शनादुभयसंभवाच्च प्रश्नः। अस्येसनुवर्त्तनादितिनन्वेवमपिप्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययप्रसंगः उदकं प्र

मेयमस्योरिरितिनैषदोषः। अनियतप्रमेयविषयत्वात् प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषतो दुःसंबंधत्वात्। प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणं प्रतिपादनायोहमात्रादयः श

ब्दालोकेप्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यायंते। प्रथमश्चेति। यथायामवाच्येवप्रमाणशब्दः स्त्रत्रउपात्तः तदोर्द्धमानेभ्योमोद्वयसज्दघ्नचौप्रमाणादयकप्प्रविधीयेते

तस्मान्नाथे अस्मद्ग्रहणेन। कथं चिल्लः पिल्ल इति। अकारोमत्वर्थीयः। चिल्ले अस्य स्तः। चिल्लः पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति। प्रमाणेद्वयस प्रमा

ण इति किमयं प्रत्ययार्थः प्रमाणे प्रत्ययार्थे प्रमाणाइति नायंप्रत्ययार्थः। कुतर्हि प्रत्ययामवंति॥ तद्धिति। कुत एतत् अस्येत्सनुवर्त्तनात्। किं प्रकृतं।

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इति। प्रथमश्चद्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम। ऊरुद्वयसं ऊरुदघ्नं। प्रमाणेलोवक्तव्यः। शमो दिष्टिर्वितस्तिः। द्विगोर्नित्यं।

लोवक्तव्यः। द्विशमं। त्रिशमं। द्विदिष्टिः। त्रिदिष्टिः। द्विवितस्तिः। त्रिवितस्तिः। किमर्थमिदमुच्य ते। संशये श्राविणां वक्ष्यतित्तस्यायं पुरस्तादपकर्षः।

अथतु परिच्छेदमात्रं प्रमाणमिह गृह्यते तदोर्द्धमानएव यथास्यात्तामिति नियमायवचनं। प्रमाणेल इति। प्रमाणशब्दालोकेये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्यप्र

त्ययस्य लुक् भवतिस्यच संभवान्मात्रच एवइतरयोरूर्द्धमानएवहि विधानंमात्रच स्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात् द्विगोर्नित्यमितितदंतविध्यभावा

ल्लुगप्राप्तिः। किमर्थमितिनित्यग्रहणं प्रश्नः। नहिविकल्पःप्रकृतइतिभावः। श्राविणामिति श्रवणांश्रावः संशयस्यास्तिसश्रावीमात्रच्प्रत्ययस्तस्यपरत्वाल्लुक्वाधोप्राप्ते नि

त्यग्रहणात्बाधकबाधनार्थो लुगेवभवति द्वौशमौप्रमाणमस्यस्यात् नवाद्विशाममितिप्रकरणादिवशात्तु निश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणं॥ ॥

न्यास० ४५

भवा॰ माण॰

डट् स्तोम इति॥ अत्रायामस्य प्रमाणस्यानं स परिच्छेदो पावि [redacted] कायाः संख्यायाः स्तोमे डट् प्रत्ययः। पंचदश मंत्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य पंचदशः। विंशिन इति विंशतिशब्दात्
संख्यामात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः। तिविंशतेर्डिती तिलोपः तत्प्रत्ययस्य तिचेत्यकारलोपेऽकृतेऽपि सिद्धवद्भावादिसति इत्वं न भवति भाष्यकारवचनात्तस्य सिद्धत्वात् तद
स्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञे सत्र स्तोमे डट् विधिः पंचदशाद्यर्थमित्युक्तेऽपि त्रिंशादीनामर्थमिह डट् विधीयते स्तोमसाहचर्यात् त्रियां प्रयोगः सप्तदशी रात्रिरिति तत्र तु ड
विधानं तावर्थं यदि प्रयोगो दृश्यते। तदर्शने तु प्रपंचार्थं डिनेः सामान्यविधानात् त्रिंशत् शतो डिनिः छंदसि वक्तव्य इति वचनं प्रपंचार्थमेव प्रमाण [redacted] परिमाण

=तदस्य परिमाणं संज्ञायां ४=

डट् स्तोमे वक्तव्यः। पंचदशः स्तोमः। शतन् शतोर्डिनिर्वक्तव्यः। त्रिंशिनो मासाः। पंचदशिनोऽर्द्धमासाः। विंशतेश्च। विंशतेश्चेति वक्तव्यं।
विंशिनोऽङ्गिरसः। प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः। शममात्रं दिष्टि मात्रं। कुडवमात्रं। पंचमात्राः। दशमात्राः। वत्वंतात् स्वार्थे द्व
यसज्मात्रचौ बहुलं। वत्वंतात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं [redacted] वक्तव्यौ। तावदेव तावद्द्वयसं। तावन्मात्रं यावदेव यावद्द्वयसं। यावन्मात्रं॥ यत्तदेतेभ्यः

संयुधिमोन

=तेनो न्मानान्त॰१=प्रत्ययार्थस्य प्रमाणस्याप्रतीतेः॥२= ॥प॰॥ किमर्थं परिमाण इत्युच्यते न प्रमाण इति वर्त्तते॥ ॥ ॥

भ्यामिति सूत्रे दिशा द्वौ मे दे नोपात्तौ। शममात्रमिति शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वा दिष्टिः प्रमाणमस्य स्यान्न वा कुडवं प्रमाणमस्य स्यान्न वेसत्रार्थे मात्रच्। पंचमात्रा
इति। पंच स्कन्नेवेति संशय्यमानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः अथवा द्विविषये ह्येकयोरिस्यादिवत्तस्य संख्यामात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः पंचत्व संख्याप्रमाणमेषां स्या
तावदेवेति तत् परिमाणं यस्य धान्यादेः तत्तावद्धान्यादिकं ततः स्वार्थे प्रत्ययः उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च डावतोरित्यर्था तदेतावन्मात्रादिप्रतिपादनं यत्तदे किमर्थमिति
प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा प्रश्नः न प्रमाण इति वर्त्तते इति काकानभः प्रयोगाद्दर्शनात् एवेत्यर्थः अथवानेकार्थत्वान्निपातानां ननु शब्दः स्वार्थे न शद्वो वर्त्तते। अर्थेतिप्रमाणाः

भा०कै०५ आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। आचार्य आह। डावतावितिप्रवो चार्यप्रक्रियापेक्षो निर्देशः। इह तु वतुयं विधाया सर्वनाम्न इत्यालं विहितं पूर्वाचार्योक्तं डावतुं विद
४६ धिरे। अर्थवैशेष्यादिति विशिष्यत इति विशेषं स्य भावो वैशेष्यं अर्थस्य वैशेष्यमर्थवैशेष्यं अर्थभेदस्तस्मात् परिमाणग्रहस्य पृथग्निर्देशः क्रियते। [redacted] उक्तो
त्वेति। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वतः इति मात्राद्यप्रतिघातायेति यदि प्रमाणे इत्यनुहत्य प्रमाणोपाधिकेभ्यो यद्दादिभ्यो व[redacted]तु विधीयते तदा सोऽवि

एवं तर्हि सिद्धे सति परिमाणग्रहणं करोति। ततज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। वतुपत्तावदर्थवैशेष्यात् निर्देशः पृथगु
च्यते। नैतत् ज्ञापकसाध्यं। अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। उक्तोऽत्र विशेषः। मात्राद्यप्रतिघाताय। एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रति
घातो न भवति। भावः सिद्ध्युपपत्तोः। डावतुं मा च मात्रजादीनां भावः सिद्धो भवति। वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्या
नं। वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरूव
= दिव्यो पार्थीति। प्रमाणोपाधस्य डिति कृते प्रमाणग्रहणस्याप्यानुपपन्नत्वात् सिद्धे यत्तामात्रपरत्वेऽप = १९ सोयज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति॥ ॥
= द्विमाणमात्रचाबाधे निप्रमाणे भिन्नोपाधित्वान्न बाध इति भावः।१२=

शेषु विहितत्वात् सामान्यविहितान्मात्रादीन् बाधेत परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वात् बाध्यबाधकभावाभावः तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणोपा
धौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति भावः सिद्धश्चेति तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद् धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्य
तादृगस्यापीत्यर्थः एकविषयत्वे तु वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदंतान्मात्राद्यो न स्युः यस्य हि तावत्परिमाणं तस्य तत् प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयो दाम०
९गः स्यात् सादृश्य इति विषयनिर्देशो यं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः॥ ॥ ४६

=आदेः परस्येति सिद्धेवद्दिति वचनमादेशस्य प्रतिपत्त्यर्थं तत्रथा हि घः प्रत्ययांतरं विज्ञापेत ॥५॥ = ननु किमादि ति न संख्याप्रश्नः किंतु परिमाणमात्रप्रश्नः तत्प्रश्ने तु तत्रापि बहुवचनमेव किंयंत इतीसत आह कां संख्येति ॥=

किमिदं। एतदेवेति। आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययो नुमीयते। किमः। बहुष्विति वक्तव्यमिति। का संख्या परिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविष यः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति कतिवर्गे इति तदा पंचकइत्याद्युत्तरेण भाव्यं तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः। किमिसेत दितिइहास्ते यथिका रा द्य दीयासंख्याश्च्युते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यं तत्र यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषे प्रश्नस्तदावयवे ष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं ननु व्यवहितसंख्यासंबंधे वर्गे ततः कतिगा वोस्मिन्वर्गे इति भवति कतिगवोयं वर्ग इति वा संध्यसंधिनोरभेदविवक्षायां कियान्निति तु परिमाणेपाधौ प्रश्नार्थे प्रयुज्यते संख्याप्रश्ने तु कियंत इति बहुवचनं। तस्येव

=ननु संख्यायाः परिमाणपरिच्छेदेवर्तमानात् किमः प्रत्ययो विधीयते का संख्या परिमाणमस्य ... = कतीत्युपि = ...

किमिदंभ्यां वो घः। केन विहितस्य। किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते। एतदेव ज्ञापयति किमिदंभ्यां वतुबिति। परत्वं। किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो घत्वं शास्ति। अयवायो गविभागः करिष्यते। किमिदंभ्यां वतुप् भवति। ततो वो घ इति। किमः संख्यापरिमाणे इति च। बहुष्विति वक्तव्यमिह मा भूत। कि यान्कियंतौ। तन्नार्हे वक्तव्यं। किमि सेत त्वरिप्रश्ने [redacted] वर्त्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते अनिर्ज्ञातं च बहुषु। द्वेक योः पुनर्निर्ज्ञातं निर्ज्ञातत्वात् द्वेकयोः परिप्रश्नोन। परिप्रश्नाभावात् किमेव तावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः। संख्याया अवयवे तयप्। इह कस्मा न्न भवति। बहवः अवयवाः अस्याः संख्याया इति। अवयवे या संख्येत्युच्यते। न च काचित्संख्यास्ति यस्या बहुशब्दः अवयवः स्यात्॥ ॥

प्रयोगः संख्यायाः। बहवो वयवाइति उत्सृष्टभेदस्य संख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादेर्विशेषानवयवान्मत्वा प्रश्नः। अवयवे या संख्येति। अवयवेषु संख्यावाचीशब्दोवर्त्त ते तस्मादस्येत्यधिकारादवयविनि प्रत्ययो भवति। न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः संभवतीति भावः। बहुशब्द इति बहुशब्दवाच्योर्थः। अर्थेवं कल्प्यते बहव एकत्वगुणा अवयवा अस्या विंशतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाः सा बहुतयी विंशतिरिति तथापि प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणमव्यभिचारादनुपपन्नं॥ ॥

=एकत्वसंख्यारूपागुणा इत्यर्थः ॥१॥=

=विंशतिसंख्याया बहुत्वाव्यभिचारादिति भावः ॥०॥=
=तावद्बहुत्वसंख्यापमेकोपनिविमेहाबहुविनिविंशकपतां विंशतिमं=

संख्येयेति। संख्याशब्दवाच्या संख्यावयविनी स्यर्थः॥ नैषा संख्येति। संख्याशब्देन संख्याविशेषो नाभिधीयत इत्यर्थः॥ संज्ञैषेति। एकत्वादीनां संख्यात्वजातियुक्तानां संख्ये येषां संज्ञा तत्र संख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयवित्वासंभव इत्युक्तमेतत्। बहुत्वं पूपमिसेतत्र वयवावयविभेदविवक्षायां भवति। बहुत्वे रूपमिति तत्र चित्रस्य रूपस्यावयवित्वविवक्षायां भवतियदानुरूपसामान्यं विवक्ष्यते शुक्लादिविशेषविषयं तदा सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्न भवति। अवयविनीति। स्वार्थे प्रत्ययो माभूदित्येवमर्थमवयविनीति। वक्ष्यं। अवयवस्वामिनीति॥ अवयवाः संत्यस्येति युक्तस्यास्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधा

ननु चेयमस्ति संख्येयेव। नैषा संख्या। संज्ञैषा। अवयवविधाने अवयविनि प्रत्ययः अवयवविधाने अवयविनि प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं। इह माभूत्। पंचावयवाः दशावयवा इति। अथावयविनीत्युच्यमाने अवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति पंच पश्ववयवा देवदत्तस्येति। अवयवशब्दोयं गुणशब्दः। अस्येतिच वर्तते तेन यं प्रत्यवयवो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन भवितव्यं। कं च प्रत्यवयवो गुणः। समुदायं। यद्येवमवयविनीत्यपि न वक्तव्यं। अवयवेषु कस्मान्न भवति। अस्येति वर्त्तते॥ उभादुदात्तो नित्यं। किमर्थमुदात्त इत्युच्यते॥ ॥ ॥

×अतइनि×२

नान्तरापि प्रत्ययेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। अवयवशब्दोयमिति। संबंधिशब्दान्नियत एव संबंधिनिमित्तव्यथीयो भवतियथा पितरमानिति पुत्र एवाभिधीयते पुत्रवानिति च पितैव तथेहाप्यवयविशब्दे नावयवा रथ्य एवोच्यते न तु स्वामी स्यर्थः। अस्येति वर्त्तेत इति। ठनाइ सत्र तद्वस्यास्तस्मिन्निति मत्वर्थे विसतोस्येति वर्त्तते सत्यम्प्यर्थे त्विनिठनोरभावः। सप्तम्यां च नतोसूत्रादिति च नात् अस्येति च वर्त्तेत इति। तदस्यसंजातमित्यतः॥ उभा। उभयोर्मणिरित्यवयविनोऽवयववृत्तिनिमित्तो व्यपदेशः॥ उभौ पीतलोहितावयवौ यस्य स उभयः। उभये देवमनुष्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्णानामभिधानं किमर्थमिति। किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमुदात्तवचनं। उक्तामंत्रितस्वरबाधनार्थमंतस्यैवोदात्तत्वं विधातुमिति प्रश्नः॥ ॥

उदात्त इति। आद्येरिति भावः। स्यान्निवृत्त्यावासितार् नुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चित्स्वरे प्राप्ते आद्युदात्तत्वं विधीयते प्रत्ययस्वरेणापीति स्यान्निवृत्तभावात् प्रसक्तत्वाच्चित्स्वरं
नु पूर्वे प्रसक्तापि स्थितान्न प्रवर्तते स पूर्वं प्रसक्ते प्रसक्षमेव न विरुध्यते कुत एतदिति। स्वरान्तरबाधनार्थं मन्तस्यैवोदात्तत्वमस्तीति मन्यते हे उभये सामन्त्रिता घुदात्तत्व
प्रसंगः उदात्तेति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इति चित्स्वर एवानेन बाध्यते नामन्त्रितस्वरः। अधिके समानजाताविति समानायां जातौ तत्संख्यां समाम

× तदस्मिन्न × =इदंकिंवलादिस्वमुदाहरणं। अथादीतु आदनिकेन निपातेनमाध्यमिताः=

उदात्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रत्ययस्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः न सिध्यति। चित्वेनान्तोदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अथ उदात्त
न इत्युच्यमाने कुत एतदात्तत्वं भविष्यति। न पुनरुत्सस्येति। उदात्तवचनसामर्थ्यात्। यस्य अप्राप्तस्वरस्तस्य भविष्यति। कस्य चाप्राप्तः। आद्येरेत
स्य पुनश्चित्स्वरेणैव सिद्धं। तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः। इह कस्मान्न भवति एकादश माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशते इति॥ अधिके
समानजातौ। समानजातावधिक इष्यते। अथेह कस्मान्न भवति॥ एकादश कार्षापणास्त्रिंशतीति इष्टं शतसहस्रयोः शतसहस्रयोरधिक इष्यते

देरुदा२

१ अथेह एकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिको भवितव्यं॥ ॥ ॥

=सप्तमपत्र२=

धिके इत्यर्थवर्तमानात् प्रत्ययः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तत्स्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः। न्यायप्राप्त एवायमर्थ उक्तः। तथा ह्येकादशाधिका अस्मिन्गोशत इति वाक्ये शतवि
शेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि विशिंषन्ति एवं वृत्तावप्येकादशं गोशतमित्युक्ते गावः प्रकृत्यर्थतया प्रतीयन्ते शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेण अधिका
धिकिभावस्तत्स्यजातिविषय एव प्रसिद्धः न च वृत्तौ भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेषयितुं शक्यते सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं ने
१ तिन्यायात्॥ ॥ ॥

भा०कै०५
४८

यस्य संख्येति शताना सहस्रमिति शतसहस्रमिति च सुसन्निःक्रियते सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति च संख्यायाः अल्पीयस इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपा

तः तत्र शताना सहस्रमिति शताधिसंख्यापं तत इति तान्येव प्रकृतसमर्थतया विज्ञायन्ते एकादशशतान्यधिकान्यस्मिंश्छतसहस्रे तदेकादशं शतसहस्रमिति । सहस्रा

णां शतं शतसहस्रमिति न सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृतसमर्थत्वं एकादशशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति प्रकरणाद्विशाच्छतानां सहस्राणां

[redacted]

पयसंख्यानतराधिकोऽरङ्कर्तव्यो मतो मम । यदि तावत् शतानि संख्यायन्ते शताधिको भवितव्यं । अ[redacted]

थ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिको भवितव्यं । इविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः । इवि

धाने परिमाणशब्दानामधिकरणाभावादनिर्देशः । आगमको निर्देशः । अनिर्देशः । न ह्येकादशानां शतमधिकरणं । किन्तु पंचमीनिर्देशात् । सिद्धमेतत्कथं । पंचमीनिर्देशः कर्तव्यः । तदस्मादधिकमिति । सत्यं हि पंचमीनिर्देशः कर्तव्यो न कर्तव्यः ।

केचित् यद्यपि तावत्व्यापकेर्वैषयिक रणोसंभवो नास्ति । औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते एकादशशाकोषाण उपश्लिष्टाः

अस्मिन् शते एकादशं शतं । शतं तविं शतेष्व । किमर्थं शब्दग्रहणं तत्रग्रहणं शतग्रहणं तत्रग्रहणं प्रसपयग्रहणं यस्मात्सत

×धिकास्या×४ ॥ हादेरधिकार्थं । शब्दग्रहं तत्रग्रहणं क्रियते ॥ ॥ ॥

वासंख्येयत्वावसायः पयसंख्यानतराधिकार इत्येतत्प्रसयार्थे न तत्सजातीयस्य प्रकृतसर्थाश्रयणाल्लभ्यत इति नायमपूर्वोऽर्थः ॥ न ह्येकादशानामिति

तेषां शतेनं तर्भावादिति भावः । पंचमीनिर्देश इति । यस्मादधिकमिति निपातनात् । बुद्धिप्रकल्पितपायाश्रयणाद्वा पंचमी ॥ औपश्लेषिकं इति एवं चाधिकसं

बंधे पंचमीसप्तम्यौ भवतः अधिकारवारीग्रेणेनेतिकर्तरी नतीयापि भवति । शतं तत्र तत्रग्रहणमिति केवलस्य शतस्यापि प्रसिकस्यासंभवात् मसयग्रहण

=अधिकशार्थानर्गताभारोरुणकिभायंत्रान्यकनितारु=

परिभाषया वा तदन्तविधिर्भविष्यतीति प्रश्नः ॥

एम०
४८

=विंशत्येकानसमूहस्य.२=

=नन्वेकत्रिंशदादयः संख्यासमूहवाचकाः न संख्यावाचकास्तेभ्यः प्रत्ययानुपपत्तिरत आह-एकत्रिंशेति-

संख्याग्रहणं चेति। संख्याया अवयवे तयप् इत्यतः संख्याया इत्यनुवर्त्तेत इति व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। एकत्रिंशदादयस्तु शब्दाः संख्यान्तरस्य न रूपं हि तादय इव जातं तत
स्य वाचकानां तु संख्या समूहस्य विंशतेश्चेति। ग्रहणं वर्त्तते। तदन्तविधिनिषेधार्थं कारपि यथा स्यादिति वचनं॥ संख्यायाः। तदस्य संजातमित्यत तस्य तदस्येत्यनुवर्त्तते। मे
ङ् प्रणिदाने इत्यस्मात् धातोः करणे ल्युट्। निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृतसमर्थविशेषणं चैतत्। निमाने वर्त्तमानात् संख्यावाचिनो षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो
गुणस्य चेन्निमानं भवति। गुणशब्दः समानावयववचनः। निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते। निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेयस्य गु

प्रत्ययग्रहे यस्मात्स विहितः तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति इह न प्राप्नोति। एकत्रिंशं शतं। इष्यते चात्रापि स्यादिति तदन्तग्रहणार्थं सिध्यतीति। अ
तद्ग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति। संख्याग्रहणं च। संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यमिह मा भूत्। गोत्रिंशदधिकास्मिन् शत इ
ति। विंशतेश्च। विंशतेश्च तदन्तग्रहणं कर्त्तव्यमिहापि यथा स्यात्। एकविंशं शतं। चकारात् संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यं। इह मा भूत्। गोविंशतिरधि
का अस्मिन् शत इति॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ ॥ ॥

=गुणत्वं समानावयवत्वं-तद्वच्च कस्मान्न तदेव निमेयस्य किन्तु पेक्षामित्याकांक्षायां सन्निधानान्निमानापेक्षसामर्थ्यान्निमानस्य भागार्थत्वमर्थसिद्धमिति भावः.१=

णत्वं नोपपद्यत इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्वित् भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणं भागविशेषप्र
तिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृतसमर्थविशेषणस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति संख्याया इति किं। यव भागौ निमानमस्योदश्वित् भागस्य। गुणस्येति किं द्वौ कार्षा
पणौ निमानमस्य व्रीहेर्द्रोणः द्विमेयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति मा भूत्॥ निमाने इति किं यवानां द्वौ भागौ समीपे अस्योदश्वित् भागस्येत्यत्र मा भूत्॥ ॥

भा०कै०५ ४९

गुणिनीति किम यवमुदश्विदिति गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थं गुणेषु मा भूदिति स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानम
स्योदश्वित्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत । भूयस इति । निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्यायां यदाधिका भवति तदा प्र
त्ययो यथा स्यादेको यवभागो निमानमस्योदश्वित्भागस्येत्यत्र मा भूदिति । एकोऽन्यतर इति । अन्यतरशब्देन नि मेयमेव विवक्षितं । एक एव यदि निमेयगुणो
भवति तदा प्रत्ययः द्वयोर्वे रुक्षुच निमेयगुणेषु न भवति । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति एवं तर्हि उदाहरणादिगियं इदं त्वत्रो

निमाने गुणिनि । निमाने गुणिनीति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । गुणेषु मा भूत् । भूयसः । भूयस इति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं भूयसो वाचिकायाः सं
ख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात् । अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति । एकोऽन्यतरः । एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यं । इह मा भूत् ।
द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । समानानां । समानानां चेति वक्तव्यं इह मा भूदेको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति । तन्न हीदं बहु वक्तव्यं न व
क्तव्यं । यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यं गुणेषु कस्मान्न भवति । अप्रसेति वर्जने । यदुक्तं भूयस इति वक्तव्यमिति । न वक्त
व्यं । अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्मान्न भवति । अनभिधानात् । यदुक्तं एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति । न व
क्तव्यं । कस्मान्न भवति । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥ ॥ ॥

=निमेयभागस्यैकेनापि निमान=
=भागेन समानत्वे सति यस्य निमानसं=
=ख्या निमेयसंख्यातोऽधिका तदा प्रत्य=
=य इति विवरणव्याख्या । निमेयसंख्या=
=तो निमानभागसंख्यायाआ ×भाग×=
=धिकेयमवयवसाम्ये विवक्षेतत्ति=
=नारायणीये ३=

दाहरणं त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति । अथवा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणं । एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति । भूयस
इत्येतदन्यपेक्षं उदाहरणान्तरापेक्षायां द्वौ यवानामध्यर्धमुदश्वित इत्युदाहार्यं अन्ये त्वध्यर्धशब्दात्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः । तद्युक्तं अध्यर्धशब्द
स्य समासकृतोरेव संख्यासंज्ञात्वात् अन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाप्रसंगात् अध्यर्धपंचमादयोऽपि समासकृतोरेव संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योऽपि प्रत्ययाप्रसंगः । अप्रसेतिव राम०
र्जनेत इति । तेन स्वार्थे मयण्न भवति । किं तर्हि निमेये क्षीराद्यो स्वभागापेक्षया लब्धगुणित्वापदेशो निमेयगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति ॥ अनभि धानात् ॥ ॥ ४९

=निमाननिमेययोर्विपर्ययात् ३ = नन्दाहरणे द्विमयमुदश्विदित्युक्तं द्विमयउदश्विद्भागइत्येवंतद्विनिमनआह निमेयगुणमात्रेति । १=

तंत्रमिति। प्रमुनापजेतेस्यादिवत् गुणस्येसेकत्व संख्याविवक्षिता एतदर्थमेव गुणानिमान इति लघुरपि समासनिर्देशो न कृतः अनभिधानादिति। अन्ये तु नाधिक्यैक
गुणमुदश्विदादिनिमेयं वक्तुं प्रत्यया तस्यसामर्थ्यादित्यर्थः॥ क्षिमयाय वा इति उदश्वितो द्वौ गुणौ निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां ते द्विमयाः यावते ति। तथा च निमे
यस्यापि निमानत्वान्निमेये चापि दृश्यत इति न वक्तव्यमिति मन्यते। प्रस्तनतरागतिरिति। अग्रा मुद्राणि तिस्रतिपुत्रिरित्यर्थः। अथवेतियेन मूल्येन करणेन क्रय्यं

=अत्याश्विस्यर्थः।तत्खर्थेयावत्यानुपर्यायद्योपादानं।१=

तंत्रं विभक्तिनिर्देशः। पदमप्युच्यते। समानानामिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यं। कस्मान्न भवति। एकोपवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति। अनभिधानात्तु नि
मेये चापि दृश्यते। निमेये चापि प्रत्ययो दृश्यते। द्विमयाः यवाः त्रिमयाः किं पुनरिह निमानं किं निमेयं। यावता उभयं तत्रोज्यते॥ ससमेवमेतत्। क्वचित् =तदीयमुपादायस्वीयंदीयन इत्यर्थः।= =एवंचतत्रवस्तुदानपूर्वकंपरवस्तुपा=
=गानार्थंदीयमानेनिमेयत्वंत्स्यय= =मानेचनिमानत्वंप्रसिद्धतरमित्यर्थः।३= क्वाचित्प्रस्तततराणि भवन्ति। तद्यथा समाने साणेग धान्यं विक्रीणीते। यवान्विक्रीणीते। न कश्चिदाह। कार्षापणं विक्रीणीत इति। अथवा येनाधिग =दानंसोभयसाधारणत्वादुभयं निमा= =नमितिभावः।२=
म्यते तन्निमानं यदधिगम्यते तन्निमेयं। तस्य पूरणे डट्॥ तस्य पूरण इत्यतिप्रसंगः। तस्य पूरण इत्यति प्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति। पंचानां
मुष्टिकानां पूरणो घट इति। सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात्। सिंमेतत्कथं॥ संख्यापूरण इति वक्तव्यं॥ एवमपि घटे प्राप्नोति॥ संख्येयं त्वपाव

=उष्ट्रिकामन्यथ्वमं थिकारे बाधा अविशेषः। पञ्चमिते नोदकेनपंचताः पूर्यंते॥१=

१ द्विः पूरयति॥ ॥ ॥

माप्नुमिष्यते तन्निमानं यत्प्रेप्स्यते तन्निमेयमित्यर्थः॥ देशकालापेक्ष व्यवहारापेक्षत्वान्निमाननिमेयभावस्य॥ तस्य॥ तस्येति संबंधमात्रं विवक्षितं नैकत्वं नत्वे
कस्य पूरणं संभवतीति द्व्यादिभ्य एव द्विवचनबहुवचनाभ्यां प्रत्ययविधिः॥ तस्य पूरण इत्य तिप्रसंग इति। संख्यावाचिनः शब्दात् [redacted] पूरणे डट्प्रत्यय इत्ये
तावानेवास्त्रार्थः॥ तथा च लब्ध पंचत्वसंख्यानां संख्येयानां मुष्टिकादीनां पूरणे घटे प्रत्ययो निष्टः प्राप्नोति। एवमपीति। आधारधर्मेण पूरणेनाधेयायाः सं

१ख्यायास्तद्वारेण संस्पर्श इति भावः॥ ॥ ॥

=संख्यायाभावेपि इत्यत एकं संख्याग्रहणमनुवर्त्तते परं तु संख्याया गुणस्य निमित्तं ... संख्यापूरणे डट् इति ... ॥२=
ततश्च संख्यावाच

भा॰कै॰५ संख्यापूरणे इति ब्रूमः इति द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्त्तेते। तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणं। ततश्चायं येन पंचत्वादि संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः अथ वैकस्मि
५० न्नेव संख्याग्रहणे अनुवर्त्तमाने प्रसामर्थ्यात् संख्यापूरणे एव प्रत्ययो भवति ननु विप्रतिषिद्धमिदं चत्वारि संख्या संख्येये न तत्रैभूते। यस्य चेति। न्यासांतरे वा कर्तव्यमित्य
र्थः॥ तेन पंचत्वसंख्यामवलम्बनेनेन सत्वार्थे पंचम इति भवति। एवमपीति। प्रसिद्धसन्निवेशविशेषस्य ग्रंथस्य यो द्वितीयो ध्यायः समर्थः पदविधिरित्यादिस्तस्या
प्यष्टमशब्देनाभिधानं प्राप्नोति। तदभावेष्टत्वसंख्याया भावात् तदभावे अभावत्वात्॥ द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं न्यायस्य तुल्यत्वात् प्रथमाध्यायोपि वष्टमाद्यभिधानप्रसंगात् य

संख्यापूरणे इति ब्रूमः॥ न ब्रूमः संख्येयपूरणे इति। यस्य च भावादन्यसंख्यात्वं तत्र। अपथवायस्य भावात् अन्या संख्या प्रवर्त्तते तत्रेति वक्तव्यं॥ एवमपि
द्वितीयेध्याये अष्टम इति प्राप्नोति। सर्वेषां हि तेषां भावात् संख्या प्रवर्त्तते। चरमउपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगत इति वक्तव्यं॥ एवमपि एकादशी द्वादश्यो
सौ विप्रकृती इदं द्वितीयं इदं तृतीयं दशमानीति न सिध्यति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य पूरणे इत्यतिप्रसंग इति। परिहृ
तमेतत्॥ सिद्धं तु संख्यापूरणे इति वचनादिति। तत्र हि संख्याग्रहणं कर्तव्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। संख्याया गुणस्य निमाने मयट्
वा॰२ इति॥ ॥ ॥

रानुयुक्तमेण गणना क्रियते। तद्यद्वितीयोध्यायः पश्चादुत्पन्नो ऽष्टमादिरपरेण ग्रंथेनेष्यते एवात एवाच भाष्यकारेण वक्ष्यति भवत्येवेति। पूरणग्रहणे तु क्रियमाणे चरमो
पजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात् सन्निवेशमात्रापेक्षया द्वितीयेष्टमव्यपदेशाभावः। द्वितीयं न्यासांतरमाह। चरमोपजात इति। गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मि
न्संख्येये नपगते बुध्या परिगृहीतत्वादपेक्षिते यद्यौ पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः॥ एकादशी द्वादश्याविति। द्वादशी सन्निधावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः॥ ए
वं तृतीयसन्निधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः। दशरथमानीति। शतमस्येव चरमोपजातत्वान्नवानां दशानां च रमत्वाभावः॥ सूत्रं चेति। न केवलमयं व्याप्तिदोषो यावत् सूत्र एम॰
भेदोपीति च शब्दस्यार्थः॥ ॥ ॥ ५०

एवं तर्ह्रीति। वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते। उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात्। तदयमर्थः। इष्टविषयवदनिष्टेपि विषये वृत्तिः प्राप्नोतीसेव मुपालंभो न क्रियते। किंतर्हि इष्टेवि
षये प्रत्ययो न सिध्यतीत्यनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते। वृत्तिस्थानमिति। प्रत्ययार्थे इत्यर्थः॥ प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिर्वर्त्तत इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानं। अयमत्रार्थः।
प्रकृत्यर्थे स्यति रिक्ते न प्रत्ययार्थेन भवितव्यं। यथोपगवमिति इह तु पंचमः पंच शब्दार्थे भूतः॥ तथाहि पंचानीयतामित्युक्ते पंचमस्याप्यानयनं भवति। ततश्चात्र प्रकृत्यर्थे स्यति
रिक्त प्रत्ययार्थाभावात् संचानामुष्ट्रिकानां पूरणो घट इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्यय प्रसंगः वचनादितिप्रकृत्यर्थात भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं नतु सर्वात्मनातत्वसंख्याग्रहणादयानुवर्त्ते
=अत्रहिपंचमउष्ट्रिकाभ्योधयोयातिद्वितीय॥ नोत्र =प्रकृतिमात्रादप्रतीतस्य पंचत्वसंख्यापूरकत्व स्वाविभतिः॥

एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते। किं तर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते। वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति किं कारणं प्रत्ययार्थाभावात्। नैष दोषः। वचनात्स्वार्थिको भविष्य
ति॥ अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयाउत्पत्तिर्विवक्ष्या। उत्तराच संख्या आदेशो वक्ष्यते॥ अथवा स्त्रेनेयं लत्त्वशब्दो दृष्टव्यः॥ चतुर्षु पंच
शब्दो वर्त्तते। अथवा सर्व एव द्यादयोऽन्योन्यं पेक्षन्ते। यथैवं द्वितीयेध्याये अष्टम इति प्राप्नोति भवत्येव॥ ॥ ॥

× ईततीपाद्रोणाइत्यनात्

नात्। एवं तर्हि ताद्रासंख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः॥ पूर्वस्या इति। चतुः शब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः पंचाद्यस्यादेशः कर्तव्या इत्यर्थः। तेन चतु
र्णां पंचत्वसंख्योपजननद्वारेण पूरणः पंचमः स्त्रन इति। यथा द्रोणो पि द्रोणा[redacted]ब्दो नाभिधीयते। तथाच द्रोणा इति बहुवचनमवयवे न विग्रहः समुदायः समासार्थः। तथेहापि
वृत्तिविषये चतुर्षु पंचशब्दो वर्त्तते। तेन स्त्रनां पंचानां पूरणः पंचमः॥ स्त्रनाश्च पंचचत्वारो भवंति। तथाहि पंचसु तत्स्वष्ट सु चतुरोत्वब्धा ब्रवीति। स्त्रनानि पंचत्वब्धानी
ति। अथवेति। सर्व एव पंचशब्दो वर्त्तते इत्येकैकमंतरेण पंचन भ[redacted]वंतीति पंचम्यो बुद्ध्यै कृतमंनिः हृष्यप्रत्ययो विधीयते। पंचानां पूरणः पंचसंख्यानिमित्तत्वात्संच
१मः भवत्येवेति गणनापेक्षायां यथापूर्वं व्याख्यातं॥ ॥ श्री ॥

प्रकृत्यर्थादिति। पूर्वोक्तार्थसंग्रह श्लोकाः। बह्वीरिति। बाह्वर्थैः सर्वो वृत्तिनेनु स्वार्थे इत्यर्थः। वचनादिति। स्वार्थे इत्यर्थः॥ पूर्वस्मा सुत्तरेति। यद्दो न्नरसंख्यावाची पंचादिशब्दः पूर्वस्मां संख्या
यां वर्ततं इत्यर्थः॥ सामर्थ्यं चेति। तस्मान्न्यूनार्थाभिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबद्धत्वं न्याप्यमित्यर्थः। अन्योन्यं वेति। अपेक्षितपरस्पराः संख्येयाः पंचादिशब्दवाच्यास्तेषा
मन्यतमे पंचत्वादिसंख्याहेतोः प्रत्ययः। बहूनामिति। पूर्वस्मात्पक्षाद् यं भेदः। पूर्वत्र पक्षे सर्व एवातिरोहितभेदः पंचशब्दार्थः उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः। अवयवस्तत्रोपा
त्तो न च सतः प्रत्यये न खु भिधीयते। अन्यत्वा उभयोरिति। समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः॥ यथा वाक्षीशाखेति। प्रत्यस्तमितमूलाद्यव
=साधारणरूपेणोपात्तइत्यर्थः॥१= =अवयवमात्रविधेयेण प्रकृत्यानोपात्तः॥२=

प्रकृत्यर्थो द्वाहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेणाल क्ष्यते। पूरणे स्वात्क र्थं वृत्तिर्वचनादितिलक्ष्यतां। तस्याः पूर्वा तु यासंख्या तस्यां भवतु तद्धितः। आदेशश्चोत्तरा
संख्या तथा न्यायाभविष्यति न्यूने ग्राह्यस्तत्र शब्दोऽर्थं पूर्वस्यामुत्तरायदि। सामर्थ्यं च तयात स्मात्तथा न्याप्यं भविष्यति। अन्योन्यं वाव्यपाश्रित्यस
र्वस्मिन्न्याद्यपदि। प्रवृत्ते तेन तथा न्याप्याद्वृत्तिर्भवति पूरणे बहूनां वाचिका संख्या पूरणार्थैकरूप्यते। अन्यत्वा उभयोर्न्याप्या वाक्षीशाखा निर्दशीनं। =२=
नं तादृ संख्यादेर्मट्। मडादिषु पस्वादिस्तन्निर्देशः। मडादिषु पस्वादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अपस्य आदि भवतीति वृत्त्यंश अक्रियमाणे प्रत्ययाधि
रात् प्रत्ययो यं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। प्रत्ययांतरे हि सति स्वरे दोषः स्यात् विंशतितमः। एषस्वरः प्रसज्येत। विंशतितम इति चेष्यते। सत्त्रहि तथा निर्देशः कर्त
=ननु यस्मादित्यस्मात्स्मादिर्देशास्तुनस्रा यंतो विसत्रवषष्ठी निर्देशोस्तीसत आह: षष्ठीति:२= ९अः न कर्तव्यः प्रकृतं तट्टु हणमनुवर्त्तते। कृप्रकृतं॥ ॥ ॥

यव्रभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः [redacted] अवयवस्तु शब्दात्प्रत्ययार्थोऽनुदात्ता
देशश्च सत्र प्रत्ययः। नं तादृ मडादिष्विति। षष्ठी स्थाने योगे सत्र षष्ठीति योगविभागात् तत्र चाद्यंतौ टकिता विसस्यानुवर्त्तनात् षष्ठी निर्दिष्टस्यागमिनो भावाच्चरेष्ट इत्यादिवन्मडाद
यो उदयवाद्यः प्रत्ययाः प्राप्नुवंति। तत्र मट्प्रत्ययो आगमत्वप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः तमट्तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति उट् स्वरेणा विंशतितम एप०
४ इत्संनोदात्ततं भवति॥ प्रकृतमिति। स्वरितत्वादिति भावः॥ ॥ ॥ ५१

विहितइति। नतो विधानार्थो ऽटरइहानुवृत्तिरपितागमसंबंधप्रतिपत्त्यर्थे सर्थः॥ षट्। आद्यक्षरलोपइति। अक्षरशब्देनाचसहितंव्यंजनमुच्यते छयइत्यंचाइरण नवा अतेऽड
टि चतुरस्त्युगिविधानात्। नसर्वेमिति। सर्वेयकाररूपं यद्येव क्रियतां युगेव वेसर्थः। परांतविधिप्रतिषेधार्थमिति। विधिप्रतिषेधौ नलोपादीनां पदांतकार्याणां विषय

× पदांतविध्यर्थं × ८

तत्सपूरणोऽटइति तत्रैव प्रथमानिर्दिष्टा षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नांतादिसेषापंचमी इतिप्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पयिष्यति। तस्मादिसुत्तरस्येति। प्रत्यय
विधिरयं। नचप्रत्ययविधौपंचम्यः प्रकल्पिका भवंति। नायंप्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। चतुरः छय
ता वाद्यक्षरलोपश्च चतुरः छयतौ वक्तव्यौ। आद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः। तुरीयंतुर्यं। अथ किमर्थं यइयुकौ पृथक्क्रियेते। नसर्वे यद्येव वा स्यात्। युगेववा। यइ
युकोः पृथक्करणं परांतविधिप्रतिषेधार्थं यइयुकोः पृथक्करणं क्रियते। परांतविधिप्रतिषेधार्थं। पदांतविध्यर्थं पदांतप्रतिषेधार्थं चैतावत्। परांतमया [redacted]
निपंचथानि भवंति। रथः सप्तथः। पदांतस्येति नलोपो यथा स्यात्। पदांतप्रतिषेधार्थं। षष्ठः पदांतस्येति। जश्त्वं माभूत्। इहचतुर्थ इति। पदांतस्येति विस
र्जनीयो माभूदिति॥ बहुपूग॥ बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टाडुसन्तिः। बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टाडुसन्तिर्वक्तव्या। इहापियथा स्यात्। बह्वीनां
पूरणी बहुतिथी। कतिपयानां पूरणी कतिपयतिथी तावतीनां पूरणी तावतिथी। बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टाडुसन्निःसिद्धा। कथं प्रातिपदिकग्रहणे
लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति॥ पुंवद्वचनं च। पुंवद्भाव श्च वक्तव्यः। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी किमर्थमसादेतद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धं॥ मसेसुच्यते॥ ०॥
विभागेनव्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः। पंचथानीति। थडित्यस्तित्यादिर्थिति परत्वान्नित्यबंधनो नलोपो भवति। थुकितु सति थकारांतस्य भत्वं स्यात्स षट्इति। यद्यत्र पद्क्रियते त
न थकारांतस्य परत्वात्तत्रिबंधनं जश्त्वं स्यात्। थुकि तु तदंतस्य भत्वात् पदत्वाभावः॥ बहुपूग [redacted] लिंगविशिष्टादिति॥ लिंगसहचरितः प्रत्ययो लिंगं तदधिका
१९ इसिद्धः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिषुकेति। तिषुक्रि कृते तदंतरस्य मत्वं न तु स्त्रीप्रत्ययांतस्येत्यर्थः॥ उत्तरत्रिसंनियोगेनेति। यदैव प्रकृतयः पूरणाविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति।
भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते। तिदृष्टेति। तेन प्राकृप्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः॥ षष्ठ्यादेः। असंख्यादेरिति किमर्थमिति। इह प्रत्यासत्त्या पंक्त्यादिसूत्रे निपातिताः षष्ठ्यादयो
गृह्यंते। न लोकप्रसिद्धा वि प्रकृष्टास्तथा चानर्थकः प्रतिषेध इति मत्वा प्रश्नः॥ इतरो व्याप्तिन्यायाश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसंग इति मत्वाह। एकषष्ट इति। प्रत्यास

पुंजातीयं च मंभवति। न चात्र युजादिं पश्यामः किं कारणं। तिषु कार्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं॥ तिषु क्रियतां पुंवद्भाव इति। किमत्र कर्तव्यं।
परत्वात्पुंवद्भावः नित्यस्तिषुक् कृतेपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृतेपि प्राप्नोति। तिषुगप्यनित्यः। अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दांतरस्य प्राप्नु
वन्विधिरनित्यो भवति। अंतरंगस्तर्हि तिषुक् का अंतरंगता। उत्तरत्रिसंनियोगेन तिषुगुच्यते। उत्तरे प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः पुंवद्भावोप्यंत
रंगः कथं उक्तमेतत्तिद्दृष्टप्रत्ययविधाविति। उभयोरंतरंगयोः परत्वात्पुंवद्भावः पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात्तिषुक् सिद्धः। बहुतिथी॥ षष्ठ्यादे
श्चासंख्यादेः॥ असंख्यादेरिति किमर्थं। इह मा भूत्। एकषष्टः द्विषष्टः असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुं। कस्मान्न भवति एकषष्ठो द्विषष्ट इति षष्टिशब्दात्प्र
त्ययो विधीयते। कः प्रसंगो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन॥ तदंतविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिः प्रति
षिध्यते॥ ॥ ॥०

न्निन्यायाश्रयेणाह। षष्टिशब्दादिति षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्प्रत्यासत्त्या षष्ट्यादयो गृह्यंते। प्रत्यय इति। प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः। तदंतविधिनेति। शास्त्री
याणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहणे तैः संख्याया विशेषणात्तदंतविधौ सति षष्ट्याद्यंतस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसंगः॥ ॥ ॥ ॥ राम०
५२

भवतीहेति। इहप्रकरणाद् इत्यर्थः। तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशताद् न मट् न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तं एवं
चैकान्नविंशतितम इति भाष्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकान्तरं तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात् केवलानामपि ग्रहणं भवति ज्ञापकेन समासान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त
विधिर्न्नोक्तिर्व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानं ज्ञापनादस्य वा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति ततो ज्ञापकेन लक्षणविशे
षो वा कांतरमनुमीयत इति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति। एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तमट् भवति के चित्तु संख्यादेरिति प्रा
प्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणाद् संख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्त एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तं

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। भवतीह तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। एकविंशतितमः। एतत्सिद्धं भवति। मतौ छः सूक्तसाम्नोः। छप्रकर-
णे अनेकपदादपि। छप्रकरणे अनेकपदादपीति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। अस्यवामीयं। कयाशुभीयं। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रातिपदि-
कत्वात्। सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानं॥ ॥ ॥ ॥

त्वादसंबद्धं अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्येतच्च सागहेतुत्वाभावात्। कथं सज्येत मतौ छः। मतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी प्रधानानुया
यित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरस्तु पाधिकत्वं च प्रकृतेर्गम्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणं। अनेकपदादपीति कर्मधारयोब [redacted]
कुव्रीहिर्वा परसमुदायादित्यर्थः। अस्यवामइत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरूपलंभात् समुदायात्मकत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावात् प्रत्ययो न प्राप्नो
तीति वचनं सिद्धं त्विति अस्यवामस्येति वेदे यस्य दृश्यं पठ्यते तेन देशस्यास्यवामशब्दस्य परनुकरणं अस्यवामशब्दो नुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्तद्धि प्रातिपदिकसंज्ञा तस्मा

कदे९

देतत्प्रत्ययविधानमित्यर्थः॥ ॥ ॥

स्वरूपमिति दृष्टान्तत्वेनासोपन्यासः । यथा स्वं रूपमिति वचनाद् येनेदं गीसाग्निरिति शब्दस्वरूपमग्निशब्दस्य प्रसापकम् एवमाम्नायपठितस्यास्य वामशब्दस्य छप्रत्ययप्रकृतिरस्य वामशब्दः प्रसायक इत्यर्थवत्त्वात् परसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकमपीत्यर्थः । न त्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं रूपमित्युप तिष्ठते स्वशास्त्रविषयत्वादस्य लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणाभावस्य एवं योसाविति । एवं शब्दस्तथा शब्दस्यार्थे यथा न शास्त्रे वचनात् स्वरूपं शब्दस्य प्रसायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः ॥ किं पुनरितिदृप्रभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोर्भेदं मन्यमानः पृच्छति । आम्नायशब्दानामिति । अन्यस्य भावोन्यभावः अन्यभाव एवान्यभाव्यं ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठात्स्वार्थे ष्यञ् । अ

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेतिवचनात् । स्वं रूपं शब्दस्य शब्दसंज्ञा भवतीति । एवं योसावाम्नाये अस्यवामशब्दः पठ्यते सौ सप्रहार्थः ॥ किं पुनरन्ये आम्नायशब्दाः अन्य इमे । ओमित्याह । कुत एतत् । आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् । स्वरो नियतः आम्नाये अस्यवामशब्दस्य । वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य देशः खल्वप्याम्नाये नियतः श्मशाने नाध्येयं चतुष्पथे नाध्येयमिति । कालः खल्वप्याम्नाये नियतः नामावास्यायामधीयीत न चतुर्दश्यामिति । पदैकदेशस्य लोपदर्शनाच्च । पदैकदेशः खल्वपि आम्नाये दृश्यते । अस्य वामीयम् ॥

थवा अन्यो भावोन्यभावो अन्यदस्तु तस्य भावः आन्यभाव्यं । अन्यवस्तुत्वमित्यर्थः ॥ यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयः न तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्योपस्वरादिभेदोपन्यासः । स्वर इति । अस्येत्येवमादि समस्तं तोदात्तत्वं वामशब्दः कर्षात्वतर इत्यंतोदात्तः अथ वा ज्वलितिकसंतेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादंतस्वरे नाश्रीयते अनुकरण एकस्मिन् पदे उदात्तद्वयविरोधात् । वर्णानुपूर्वीति । अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रसायकं भवति देश इति अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः ॥ पदैकदेश इति आम्नाये अस्यवामस्येति प्रयुज्यते । न देकदेशस्यास्य वामशब्दस्यानुकरणमेकदेशएवास्यवामशब्दो दृश्यते अस्यवामीयशब्दप्रकृतिरित्यर्थः ॥ ॥ ॥

स्कवलोपदर्शनाच्चेति यदि षष्ठ्या लुकि कृते रूपमेतद्भवतीत्युच्यते तदा पूर्वपदेपि लुक्प्रसंगः अनुकरणस्यानुविभक्त्यर्थो प्रतिपादनात्स्कस्याभावाल्लुगभावः मत्व
र्थीनोपपद्यत इति। अनुकार्येण सूक्तसाम्नोस्तद्धर्मानत्वनुकरणेनेति भावः नसंज्ञेति। अनुकरणं प्रसाधकत्वात् संज्ञा अनुकार्यं तु प्रसाध्यत्वात् संज्ञि अव्यभिचारश्चावश्यं प्रसा
प्यत्वात् संज्ञिनस्तत्र यथा गवादयः शब्दाः सास्नावदर्थं प्रत्यायन्तस्तेनार्थेन तद्वन्तमनुपमुपसादयंति गोमानिति तथा अनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनार्थेनानु
कार्येणात द्वतिक्रप्रत्ययमितिनकश्चिद्दोषः अनुकरणशब्दस्यानुकार्यं स्वं जातिसमवेतं वक्तीति जातिशब्द इति लकारवार्त्तिके मिहितं॥ अध्यायानु। अध्यायानुकाम्या
=अनुक्तिप्रमाणनिष्ठजातिसंवद्धमनुकार्यमिलर्थः।१८=

ननु चैषु स्कव्लोपः स्यात्। स्के लोपदर्शनाच्च। स्कवलोपः खल्वपि दृश्यते। अस्यवामीयमितितस्मादन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे। यदि तर्हि अन्य आ
म्नायशब्दा अन्य इमे। मत्वर्थो नोपपद्यते। अस्यवामशब्दो ऽत्रास्तीति। न संज्ञासंज्ञिनं व्यभिचरति। अध्यायानुवाकयोर्लुक्। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्। अ
ध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः। स्तंभः स्तंभीयः गर्द्दभांडः गर्द्दभांडीयः। अनुकः अनुकीयः। धनहिरण्यात्कामे धनहिरण्यात्कामाभिधाने। धनहि
रण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यं। षष्ठ्यर्थेह्यनिष्टप्रसंगः। षष्ठ्यर्थे हि सतिअनिष्टं प्राप्नोति। धनेकामः अस्येति। तत्तर्हि वक्तव्यं वक्तव्यं कस्मान्नभव
ति। धनेकामोस्येति अनभिधानात्॥ ॥ ॥ ॥
=नुप्रत्ययार्यादेनौनत्वाभ्यांपरःप्रत्ययइत्यतआहनत्वादेर्थ्येति।१९=
=ननुपूर्वसत्रेस्केसाम्नोदित्युक्त्यातयोश्छएवनास्तिकस्यलुगतआह ननुविधानमेव चेति।२०=
मितितांदर्थ्ये एषाचतुर्थी अध्यायानुवाकार्थो यश्छः तस्य वा लुग्वक्तव्यः। तेन पक्षे स्मृवुणं भवतिलुग्विधानमेव चज्ञापकम् अध्यायानुवाकयोः छो भवतीति तेन मतुप्प्रकरणएवा
स्मिन्सूत्रे कृत्ये पदे ऋच्छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयत इत्याहुः। धनकामाभिधान इति इच्छामात्राभिधान इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे हीति यद्यप्यत्र षष्ठ्यर्थो न प्रकृतस्तथापि काम
यत इति काम इति कर्त्तरि साधनकामशब्दोपादाने धनस्य कामयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयेतेति सामर्थ्यात्षष्ठ्यर्थे एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः॥ अनभिधानादिति कामश
ब्देनेच्छामात्रमभिधीयते न तु कामयिता तत इच्छतेरस्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यंताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति धनको देवदत्तस्येति न तु तद्वतीति भावः॥ ॥
=।।२५।।

इदेनेति समाससंज्ञा ...स्पमेतत्‌ २

भा०कै०५
५४

शीतोः किंयः शीतमिति शीतोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषो मुख्योऽर्थ इति न तं प्रत्ययेनैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। उत्तरपदलोप इति। नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं समासस्या-
संभवात्। किं तर्हि उत्तरपदं द्योतकं इवशब्दस्योपगतार्थत्वाद्धि विषये प्रयोग इत्यर्थः। यथा मंद्रतायुक्तं शीतं सति शीतेकार्य्यकरणोपाटवात् भावात्तद्वन्मंदकारणं शीतमित्यु-
च्यते एवमाशुकरणमुष्णं तत्र क्रियाविशेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः। शीतंकारी शीतकोऽलस इत्यर्थः। उष्णंकारी उष्णको दक्षः। प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह ग्रहणं चिद्भव-
ति॥ अधिकं। किं निपात्यत इत्यध्यधिशब्दात् स ससाधनक्रियावचनात् कन्निपात्यते तदा कर्त्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधाने न भाव्यं तत्र कर्त्तृरंगीकरणे कर्म-

शीतोष्णाभ्यां कारिणि॥ किंयः शीतं करोति स शीतकः। यो वा उष्णं करोति स उष्णकः। किं चातः। तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः।
शीतमिव शीतं। उष्णमिवोष्णं। यश्चाशुकर्त्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति। स उच्यते शीतक इति। यः पुनराशुकर्त्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति॥
अधिकं। अधिकमिति किं निपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कन्प्रत्ययः। अध्यारूढमधिकं भवेत् सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्यां। अधिको द्रो-
णः खार्यामिति। इदं तु न सिध्यति। अध्यारूढा द्रोणेन खारी। अधिका द्रोणेन खारीति। गत्यर्थानां हि क्तः कर्त्तरि विधीयते॥ गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि
ऽवधीयते॥ ॥ ॥ ॥

णोभिधानं न प्राप्नोति कर्म्मण्यप्रत्यये कर्त्तुरभिधानस्याप्रसंग इति मत्वा प्रश्नः। अध्यारूढस्येति। लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्त्तृकर्म्मणोरभिधानदर्शनादनंगी-
कृतसाधनभेदमध्यारूढस्येदं निपातनं स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषावसरः। खार्यामिति। यदा कर्त्तरि क्तस्तदा कर्मणोऽनभिधानाद्द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकमिति एम०
ज्ञापकात् सप्तमी भवति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां तु सप्तमी तथा तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशः कृतः॥ ॥ ॥ ५४

पार्श्वेन॥ राजपुरुष इतिसहिराजपार्श्वोऽश्रयेणार्थमिच्छतीति भावः ऋजुनेति। यथापार्श्वेनेति येगवस्थानादृजुतयान्योपऋजुरुपायः पार्श्वमिमर्थेः। अयः शिवभागव
त इति॥ भगवान्भक्तिरस्य भागवतः शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः। अवयवसंस्पर्शद्वारेण समुदायार्थविशेषणाच्छिवो भगवान्भक्तिर्यस्य प्रतीयते। एवं तर्हीतिय
था अयः मूलंतीक्ष्णामेव मन्योतीक्ष्णा उपायः मूलमुपचारादुच्यते॥ तावतिथं तावतिथमिति प्ररणप्रत्ययान्त निर्देशः। गणस्यतेनेनेति ग्रहणं। तत्रायमर्थः सू२

पार्श्वेनान्विच्छति॥ किंयः पार्श्वेनान्विच्छतिसपार्श्वकः। किंचातः राजपुरुषेपिप्राप्नोति। एवंतर्हि उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः पार्श्वमिवपार्श्वेयः ऋजुनो
पाये नान्वेष्टव्यानर्थानऋजुनोपायेनान्विच्छति सउच्यते पार्श्वक इति। अयः मूल [redacted] दंडाजिनाभ्यांठकठञौ। किंयः [redacted] अयः मूलेना
न्विच्छति सआयः मूललिकः किंचातः शिवभागवतेप्राप्नोति॥ एवंतर्हि उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। अयः मूलमिवायः मूलंयोमृदुनोपायेना
न्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति सउच्यते आयःमूलिकः॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभा
षाप्रकरणात्॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकं। किंकारणं विभाषाप्रकरणात्। प्रकृतामहाविभाषातयाएतत्सिद्धं॥ तावतिथेनग
ृह्णातीति लुक्। तावतिथेनगृह्णातीत्युपसंख्यानंकर्तव्यं लुक्चवक्तव्यः॥ षष्ठेनगृह्णाति षट्कः॥ ॥

पूरणप्रत्ययांतात्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थेकन्भवति तस्यचकनो वालुक् भवति। पंचमं ग्रहणं पंचमकमिति एतत्सूत्रार्थोऽश्रयेण वार्त्तिकारंभः। तावतिथमिति।
ग्र
महाविभाषाधिकाराट्ठकस्तेनप्रत्ययोसारनारूपद्वयस्यसिद्धत्वादित्यर्थः॥ यदातुपूरणप्रत्ययस्यवालुग्विधीयते। पंचकं ग्रहणं पंचमकं ग्रहणमिति तदालुग्रहणं चक
र्तव्यमेव अन्यथारूपद्वयं कथंसिद्ध्येत। तावतिथेनेति। स्वार्थेप्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरीनप्राप्नोतीतिवचनं। लुक्पूरणप्रत्ययस्यैवनतुकनः॥ ॥

भा०कै०५ शृंखलं॥ शृंखलमिति। बध्यते अस्वतंत्रीक्रियतेऽनेनेति बंधनमुच्यते। रज्जोश्चास्वतंत्रीकरणत्वं न तु शृंखलस्येति भावः॥ काष्ठमयं पाशकं पादे यद्बध्यते तेन शृंखलमुच्यते
५५ बालउष्ट्रः करभः इहेति। यद्यपि रज्जोः करणत्वं तथापि शृंखलस्य करणत्वमस्त्येव तदंतरेण बंधनस्याभावात्॥ अथवेति॥ रज्जुः शृंखलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः
॥ तदस्मिन्नन्नं॥ वटके ष्वइनिरिति। कनिष्प्रत्ययवचनं। मत्वर्थीयस्त्विनिः सप्तम्यां च नतो स्मृता विति नास्ति। श्रोत्रियं। वाक्यार्थ इति वाक्यार्थस्य संबंधरूपस्य क्रियारूपस्य वा असत्व

शृंखलमस्य। शृंखलमस्य बंधनं करभ इत्यनिर्देशः। शृंखलमस्य बंधनं करभ इत्यनिर्देशः। आगमको निर्देशः अनिर्देशः। नहितस्य शृंखलं बंधनं शृं
खलवत्सरोरज्ज्वा बध्यते। सिद्धं तु तद्वन्निर्देशो लुक् च सिद्ध मेतत्कथं। तद्वन्निर्देशः करभेभ्यः लुक् च करभेभ्यः। शृंखलवत्बंधनमिति। सति हि तद्वन्निर्देशः क
रभेभ्यो न करभेभ्यः इहयत्नांतरेणायस्य मत्वर्थ इति भवति। तस्य निमित्तत्वाय कल्पते। न चांतरेण शृंखलं बंधनं प्रवर्त्तते। अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्य
ति। शृंखलसहचरितं बंधनं शृंखलं बंधनमिति॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां प्राये संज्ञायां वटके ष्वइनिः। प्राये संज्ञायां च वटके ष्वइनि वक्तव्यः। वटकि
नी पौर्णमासी॥ श्रोत्रियंश्छंदोऽधीते। किं निपात्यते॥ श्रोत्रियंश्छंदोऽधीत इति वाक्यार्थे पदवचनं॥ छंदोऽभिधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्निति सेत स्यदं निपात्य
ते॥ छंदसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घंश्च। छंदसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते। [redacted] तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः। छंदोऽधीते श्रोत्रियः॥ ॥

भूतत्वाच्छ्रोत्रियशब्दस्य च सत्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तद्गाश्रयः छंदोध्याप्युपचारादभिहितः। तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यतेन ककारः
स्वरार्थः तेनाद्युदात्तत्वं निल्करणसामर्थ्याद्यपवर्गाभावेऽपि भवति। छंदसो वेति। तस्मिन्पक्षे घन्नाऽणो बाधप्रसंगात छांदसशब्दो न सिध्यतीति नावतिष्ठंग्रहणमित्यतो वाग्रहण एम०
मनुवर्त्स्य अथवा विशेषतः छंदोध्यायिनि तद्योऽध्यायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतमात्रे छांदसशब्दस्यनास्ति बाधः॥ ॥ ॥ ५५

=संज्ञापदार्थेनिश्चितेनथावर्त्समान्यथानिश्चयात्सहान्नाद्यमीति॥७=

आद्य॥समानकालग्रहणमितिभुजिना [redacted] समानेकालेप्रत्ययप्रयोगोयथास्यात्।यस्मिन्कालेभुजिक्रियाहितत्प्रित्लक्षणविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेवआद्यि आद्यि
कशब्दयोरुच्चारणंनतुकालांतरेसचसमानःकालोलोकप्रसिद्ध्यनुसारेणाघनतनएवद्रष्टव्यःतेनपद्याद्वितीयेहनिकस्यचिदन्नमपरिणितदाप्रत्ययाभावः।साक्षात्संसं
ज्ञायतइति संज्ञेत्यर्थएवंव्यपदिश्यमानोभिधीयते।अथवासंज्ञांतेनेयेतिसंज्ञानिपातनाच्छुडभावः ततः शब्दएवसंज्ञाशब्देनोच्यते।संज्ञायांविषयेकार्यंभवती
त्यर्थः॥लक्ष्यानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षयाप्रश्नः॥संज्ञाग्रहणंकिमर्थमितिलक्षणानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षयासूत्रंरंत्रिभिरिति। छंतेवासिशब्देनशिष्यसाधर्म्यासार

=एवंव्यपदिश्यमानइति॰संज्ञायतइत्यर्थकसंज्ञाशब्देनसाक्षाद्रूपत्वेनाभिधीयमानोर्थोभिधीयतइत्यर्थः॥एवंव्यवह्रियमाणेर्थेप्रत्ययइत्यर्थः॥अनयेति॰शब्दव्यक्तेत्यर्थः॥नशब्द॰संज्ञायांविषयइति॰संज्ञार्थप्रतिपादकशब्दविषयइत्यर्थः॥२=

आद्यमनेनभुक्तमितिनिष्ठनो।इनिष्ठनोःसमानकालग्रहणं॥इनिष्ठनोःसमानकालग्रहणंकर्त्तव्यं।अद्यभुक्तेश्वःआद्यिकइतिमाभूत्।उक्तंवाकिमुक्तं।
अनभिधानादिति।साक्षाद्रष्टरिसंज्ञायां।संज्ञायामितिकिमर्थं त्रिभिःसाक्षाद्रष्टव्यंभवति। पश्चाद्दर्शितियस्मैचदीयतेयश्चोपद्रष्टा।तत्रसर्वत्रप्रत्ययःप्राप्नोति
संज्ञाग्रहणसामर्थ्यात् इनिकांतेवासिनोनभवति।क्षेत्रियच्परक्षेत्रेचिकित्स्यः।किंनिपात्यते।श्रोत्रियवत्।क्षेत्रियःश्रोत्रियंन्निपात्यते।परक्षेत्रेचिकित्स्यइत्ये
तस्यवाक्यस्यार्थेक्षेत्रियजितेतत्सर्वंनिपात्यते परक्षेत्राद्धाचिकित्स्यइतिपरलोपोघश्च॥परक्षेत्राद्धातत्रचिकित्स्यइत्येतस्मिन्नर्थेपरलोपोनिपात्यते।घंश्च
प्रत्ययः॥ परक्षेत्रेचिकित्स्यः।क्षेत्रियः॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येपंचमाध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममान्हिकं॥तद
॥क्षेत्रि॰पर४१ ९स्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्॥किमर्थमिमावर्थावुभौनिर्दिश्येते॥अस्यअस्मिन्निति॥ ॥ ॥

तत्रादधमर्णोउच्यते।क्षेत्रेजन्मांतरशरीरेचिकित्स्योव्याधिरसाध्यत्वात्क्षेत्रियः तथापरक्षेत्रेघान्यार्थक्षेत्रेयानितृणानिजातानिविनाश्यानितानिक्षेत्रियाणितथापरदारेषुनि
याह्यःक्षेत्रियः तथापरशरीरेषुसंक्रमय्यविषंचिकित्स्यतेतत्क्षेत्रियं।इतिभाष्यप्रदीपेपंचमस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथमान्हिकं।तदस्य।शाखावान्वृक्षइत्साहैववक्षादेरा
धारभावोप्यस्तितत्सर्वेकसंबंधित्वंचेत्सन्मतरोपादानेनैवेष्टविषयेसिद्धिंमत्वाप्रच्छतिकिमर्थमिति॥कस्माइदंकिमर्थंकोर्थोस्येतिवाकिमर्थंएतच्चनिर्दिशक्रियाविशेषणंनतुनिर्दि
= ९रूपमाणविशेषणमितिनपुंसकैकवचननिर्देशः॥ ॥ ॥ ॥

=इत्सेधनार्त्वाटसम्यभावत्वेपर्थद्वयमतीतः॥३=

=इयोरर्थयोर्विशेषणत्वान्निर्देशोनपुंसकैकवचनंतत्त्वोनुपपन्नोतआह॰एतच्चेति॰१=

भा०कै०५
५६

नयद्यस्येति। नञ् द्वः काक्वा प्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति। नैनयोरावश्यक इति अवश्यं भावः आवश्यकं मनोज्ञादेराकृतिगणत्वाद्वोरावश्यक इति निपातनात् वावुञ् प्रत्ययः अव्ययानां भमात्र इति टिलोपः आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः इह यद्यपि संबंधः सर्वेकारकपूर्वकः नाधारत्वेनैव यथा विक्रय स्य देवदत्तस्य गावृ इति क्रयविक्रयप्रतिग्रहादि क्रियाविषयकर्मत्वपूर्वकः स्वस्वामिसंबंधस्तदा सप्तम्युपादाने कारकान्तर पूर्वसंबंधाग्रहणादस्येति षष्ठ्यर्थोप्युपादानीयः तथा षष्ठ्यर्थमात्र निर्देशे यत्राधिकरणं शेषसंबंधनिमित्तं संबंधित्वेनाविवक्षितं वृक्षा अस्मिन्पर्वते संतीति तत्र प्रत्ययो न स्यात्। नत्वत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबंधो दृश्यते वृक्षैः पर्वतस्यान

=कर्मत्वसामुपलक्षणं०२= =कतरस्यार्थः।२= =यतइत्यर्थः।१=[illegible]

नयद्यस्य भवति॥ तस्मिन्नपि तद्भवति। यच्चायस्मिन्न भवति तन्नस्यापि भवति॥ नैतयोरावश्यकः समावेशः भवंति हि देवदत्तस्य गावो न चतास्तस्मिन् धनतापवंति भवंति च पर्वते वृक्षाः न चते तस्य भवंति॥ ॥ ॥

=[illegible]=

=पक्षादिसंयोगसंबंधेन तस्यते भवंति ननु तत्र मनुष्यषष्ठी विधेयते नहि संयुक्तयोर्द्वयोर्द्वयोरन्यतरः [illegible] इतिवा भवति०१=

इं मात्र नावयवावयविभावः आनंतयोर्दिसंबंधसंभवेपि तत्र मत्वर्थीयेनैवभाव्यं तस्मादुभयोपादानं ननु किमुच्यते नतास्तस्मिन्वाधनाभवंतीति यावता यस्य चेन्द्रस्वचनमित्येतन्न प्रसारव्यानायाधिब्रह्मदत्ते पंचाला इति सप्तमीसिध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिग्रहीतव्यं परिगृहीत्वधीनमित्यादि तथा चदेवदत्ते गावइत्यपि भवितव्यं। कारकप्रकरणेहि गौणमुख्यन्याय स्यानाश्रयणात् गौणस्याधारस्याप्यधिकरणासंज्ञया भाव्यं यथा गंगायां घोषः कूपे गर्गकुलमिति तत्र सुप्तसप्तम्युपादानेपि गोमान् देवदत्त इति सिद्ध्यत्येव। नैतदस्ति। सप्तमीमात्र निर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयास्युः वृक्षवान्पर्वत इत्यादौ ननु गौणे गोमान्देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणेहि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणं अयंतु प्रत्यय विधि रितिस्यात् न्यायाश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोपि कृतः॥ ॥ ॥ राम०
५६

अस्तित्वग्रहणमिति। संभवे व्यभिचारे च विशेषणं विशेष्यभावो भवति यथा नीलोत्पलमिति। सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति नाम तद्रेण पदोच्चारणासंभवात्। तस्मात् एवं सर्वेश वृक्षवृत्तेः कारणत्वादिति प्रश्नः। सत्तायां प्रसयोग यथा स्यात् इति। सत्तायां वर्तमानात् सत्तोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रसयोग यथा स्यादित्यर्थः॥ न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति यावत्। बुध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावः तस्माद्बुद्धिसत्तासमाविष्टोऽर्थो विधिनिषेधजननादिभिः संबध्यते। वृक्षोऽस्ति वृक्षो जायत इति। अपसंतास तोपि बहिः शशविषाणादिर्नार्थो न्तु बुध्याविषयीकृतः शशविषाणादिप्रयोगः तस्माद्बुध्यारूढोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारे सत्यर्थः। सेव तु बुद्धिसत्ता प्रयोगं प्रति

=शब्दप्रयोगाश्रयत्वादिति। शब्दप्रयोगे निमित्तत्वादित्यर्थः। अव्यभिचारवत्निरूपं वाचार्थानिप्रमाणेन सर्वत्र [illegible]

अस्तित्वग्रहणं किमर्थं॥ सत्तायामर्थे प्रसयोग यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। सत्तां पदार्थो व्यभिचरति। इदं तर्हि प्रयोजनं। संप्रति सत्तायां यथा स्यात्॥ ॥ ॥

[illegible]

=अथवा सत्त्वेति [illegible] तस्मान्नाधिकरण [illegible] केवला [illegible] ज्ञानमिति भावः। =आक्षेपाभावादिति। राजपदार्थे इति शेषः॥४=

पदार्थानां बहीरूपतयावभासैनेयरितुरक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु ग्राह्यं स्यात्। तदा वृक्ष इस ततः सत्तावगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात् नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात् प्रयोगाप्रसंगः अंकुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात् सतो जन्मविरोधात् उपचारसत्तायां तु दोषा नावतरंति बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिः सत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात् अन्ये तु वर्णयंति यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यत इस तदाश्रयणे न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति सिद्धं तेषां संप्रति सत्तायां यथा स्यादिति परिहारग्रंथो नोपपन्नः राजपुरुष इत्यादौ च संबंधप्रतिपादने अस्तेराक्षेपाभावादनैकांतिकमेतत् संप्रति सत्तायामिति वर्तमानसत्तायां बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०५ भूतभविष्यत्सत्तायामिति। भूतभविष्यतो योऽसत्ताऽतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्तोऽत्ते क्षितोपचरितरूपातत्सामाभूदित्यर्थः॥ या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति युप

५७ देष्टुं न शक्यते यदि सा स्यात्तर्हि तस्य वर्त्तमानकालविषयत्वात् भूतभविष्यतोः सत्तेति संबंधायोगात्। नापि भूता सत्ता भविष्यती सत्तेति सामानाधिकरण्येन संबंधोपपत्तिः॥ अथा

श्रयस्य भूतभविष्यत्त्वाद्भूता सत्ता भविष्यती सत्तेत्युच्यते तथाप्यसौ वर्त्तमानान भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः। तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगो

न भवति॥ ननु ह्यीति विद्यमान एव देवदत्ते तदुर्वीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते तत्र प्रत्ययार्थस्य संप्रति सत्तायाऽभावात् प्रत्य

= ननु सत्ताश्रयस्य रूपत्वाद्वर्त्तमानकालावच्छिन्नसत्ताप्रतिपादकत्वाभावात्कदोष इति यंके तेऽत्रापीति न घायसाविति संप्रतिसत्तायामिति भाष्यस्य वर्त्तमानाश्रयकसत्तायामित्यर्थकत्वं एवं हितिभावः॥ २=

भूतभविष्यत्सत्तायां माभूत्। गावोऽस्यासन्। गावोऽस्य भवितार इति। ननु ह्यीदानीमिदं भवति। गोमानासीत् गोमान्

भवितेति। भवति न त्वेतस्मिन्वाक्ये यस्मिन्वाक्ये सप्तम्यर्थः प्रयोगो न भवति गोमान्भवमा

निति। एवमिहापि न स्यात्। गोमानासीत् गोमान्भवितेति॥ ॥ ॥५॥

= ननु प्रकृत्यर्थस्यातीतानागतत्वप्रतिपादयिषयैतद्वाक्यप्रयोगे कथमासीदित्यस्य प्रत्ययार्थेन सामानाधिकरण्यं स्यात्तावोऽसामञ्जस्यं इति विवक्षितवचनप्रसंगोऽत आह गुणधर्मस्येवेति उपसर्जनीभूतायोगो रतीतत्वादिधर्मस्येत्यर्थः। प्रधाने प्रत्ययार्थे २=

याप्रसंगः गुणधर्मस्य च प्रधानेऽध्यारोपादासीद्भवितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोदकोऽमन्यत भवतीति। अवस्थातुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभवि

ष्यत्वादासीद्भवितेति व्यपदेशः यथेश्वरोऽपमासीदिति सिद्धांतवादिनोऽभिप्रायः न त्वेतस्मिन्वाक्ये इति गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यर्थे गोमानिति न प्रयुज्यत इत्यर्थः राम०

॥ यथेति। प्रत्ययार्थेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथाहं डाक्षीदेति प्रहरणा शब्दस्येति भावः॥ ॥ ॥ ५७

= ननु गोमतो विद्यमानत्वेन कथं भूतादिप्रयोगो न आह अवेति अवस्थाविशेषस्येति वा यस

=सत्तागतातीतत्वाद्यवगमायेत्यर्थः ॥१९= अतीयत एवेति । सत्येव सा अतीतिपदं विनापि शब्दशक्तिस्वभावादित्यर्थः ॥ यथा सुजर्थे बहुव्रीहिरिति भावः ॥ तत्रोहेतुमाह । अस्तिर्भवतीति । असति बाधकज्ञाने सामान्यतया मध्यमेव वर्तमानसत्ताभासिके तितात्पर्यं सत्ताया इति । वर्तमानसत्ता मा इत्यर्थः ॥५=

सति वेति । सामान्याभिधाने विशेषावगमाय दृश्यते प्रयोगः । यथोत्पुच्छयत इत्यादावुत्पन्नविशेषप्रतिपादनाय उत्सरी शीषं अभिमन्यायत इत्यादौ च प्रत्ययार्थे भवनविशेषावगमाय सुडुम्भी नामिति भावः । एवमिहापीति प्रकृत्यर्थे सत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवत् बहुवचनान्तसास्तेः प्रयोगप्रसंगः । कान्तर्हीति । गोमन्तो वर्तमानत्वादासीद् भवितेति प्रयोगानुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः । एषैवेति । याएषा शिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचो युक्तिः पद्यास्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथेत्यर्थः । नैषेति । साक्षादित्यर्थः ॥ गोमत्सन्नेति । अतीतानागतावेति शेषः ॥ अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्थातुरतीतानागतत्वमिति प्रागेवोक्तं । अस्त्यस्वतेति चोदकः । गोमानिति सा हौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवास्तिर्भवतीपरइत्यन्तरंगत्वात् सत्ताया स्तथा च प्रत्ययान्तरेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थे सत्तावगमात्सत्तावाचिपदाप्रयोगः तस्मादंगीकृत सत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थे भव

=चोहस्तत्तायामेवयथास्यादित्यर्थमस्तीत्युक्तेतत्तत्काराख्यानायचोदकआहेत्यर्थः ॥२=

=अर्थतनत्तुगोमत्ताक =अनइतितात्पर्यं ॥३=

सति वास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते । गावो स्यास न्गावोस्य भवितार इति । एवमिहापि स्यात् । गोमानासीत् गोमान्भवितेति । कान्तर्हि इयं वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमान्भवितेति । एषैषा वाचोयुक्तिः । नैषा गवां सत्ता कथ्यते । किं तर्हि गोमतः सन्नैषा कथ्यते । अस्त्यत्र वर्तमानकालतास्तिः कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्तागम्यते ॥ धातुसंबंधे प्रत्यया इति ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

=अत्रास्याः पतंजल्युक्तं तत्प्रकारमाह । तत्रेति ॥२= नन्वेवं सत्ताया वर्तमानत्वप्रतीतिनिर्वतोऽतत्त्वे धनमत्तुपोनिवृत्तिः स्यादत आह । तत्रेति ॥४= धातुसंबंधे प्रत्यया इत्यस्य ॥१= =धातुसंबंधे प्रत्यया इत्यत्र ॥१= पञ्चधातूनां रुणिर्भूततं जनितेनेति लुटो भविष्यत्वमिति विरोधः ॥२=

छिनत्तीति नकृत्तव्यमस्ति यद्दर्हणां चोदक एवं कथं तर्हीत्याशंक्य धातुसंबंध इति परिहरति । तत्रारंभपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनं अधात्वधिकारविहितानामपि तद्धितानां कालान्तरे धातुसंबंधे साधुत्वं यथा स्यादिति यद्वा तु तत्र प्रत्याख्यायते तदा हि स्वकाल एव प्रत्ययाविधीयंते तत्राग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता इति विरुद्धकालक्रियासंबंधादग्निष्टोमयाजित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भाविलं गम्यते तथेहापि गोमानासीद्गोमान्भवितेति विरुद्धकालक्रियासंबंधात् गोमत्सत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्त्वे सत्त्वे चैतत्र प्रकृत्यर्थे स्ववर्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारसांतरंगत्वानिवृत्तिर्यथा ग्राममान्नागछतीति ॥ ॥ ॥

=वाक्यार्थवशादिति । वाक्यार्थक्रियाप्राधान्यवशादित्यर्थः ॥ तिङंतवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणीभूतक्रियावाचकात्प्रत्ययस्य [redacted]व्याख्यता दिति भावः ॥ तथेहापीति । अतीतेनसंबंधेनविद्यमानगोसंबंधस्य वक्तुमशक्यत्वात्सत्ताया=
=ऽप्यतीतत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ वाक्यार्थानुपपत्तिवशाद्विशेषणगतकालस्यपरत्वं बोध्यं भानमिति भावः ॥ यद्यपि गोमानिति विद्यमानो गोमानासीदिति प्रयोगस्तथापि विशिष्टस्यापि विशिष्टस्यैव गोसंबंधितायास्या अतीतत्वेऽप्यस्तीनत्वप्रतीत्यासत्त्वपि गोषु अतीतत्वप्रतीतिर

अस्तियुक्तादिति। अस्तिनैव युक्तादित्यर्थः। पूर्वोक्तेन न्यायेनास्य पाक्षिकत्वेन लब्धे पुनरस्तिग्रहणं विशेषणांतरयुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थं गावोस्येति अनंतरम
व्यवहितं समीपं तु व्यवहितमपीति भावः। गावोस्य संत्यनंतरा इति। केवलानामनंतरादीनां भवत्वस्तिग्रहणान्निरासः इह तु सत्तासद्भावात् प्राप्नोत्येव प्रत्यय इति भावः
असामर्थ्यादिति॥ इह यः प्रकृत्यर्थोपाधिः प्रत्ययांते नांतर्भावयितुं शक्यः तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न च गोमानित्येतत्प्रकृत्यर्थस्यानंतर्यं गमयितुं शक्नोती
ति तदभिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते स्वस्वामिभावस्तु मतुपैवांतर्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव क्रियमाण इति प्रकृत्यर्थविषयपदापेक्षं तृतीयत्वं गावः संत्यनंतर
=गावः संतीत्यनयोः प्रकृत्यर्थैवादस्येति प्रत्ययार्थांतरतीयत्वमनंतरस्यात्र ८=

इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यात् अनंतरादियुक्तान्मा भूदिति। गावोऽस्यानंतराः गावोस्य समीपा इति। अप्यक्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे
इह कस्मान्न भवति गावोस्य संत्यनंतरा गावोस्य संति समीपा इति। असामर्थ्यात्कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यद्येवं तर्हि क्रियमाणेऽ
स्तिग्रहणे असामर्थ्यादनंतरादिषु न भवति। एवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति। अस्त्यत्र विशेषः क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽनंतरेण तृतीयस्य पदस्य
प्रयोगं अनंतरादयोऽर्था गम्यंते। अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणेऽनंतरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनंतरादयोऽर्था गम्यंते॥ ॥

रा अस्येति तत्रास्तिग्रहणे क्रियमाणे केवल एवास्यार्थ उपाधिभावेन प्रत्ययांतेंतर्भवति न त्वानंतर्यादिविशिष्ट इति प्रतीतिर्भवति अकृते त्वस्तिग्रहणे धर्म्मांतरावच्छिन्न
स्याप्यस्यार्थस्यांतर्भाव आशंक्येतेत्यर्थः। तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्यार्थस्यैवांतर्भावावगमाद्वाक्ये यत्तृतीयं पदमनंतरा इति तद्वृत्त्यो स्वार्थप्रतिपादनायावश्यं प्रयोक्तव्यं ए.म०
तत्प्रयोगे चासामर्थ्यं अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणे नैकस्याप्युपाधेरंतर्भावसंभावनया द्वितीयानंतरपदप्रयोगमंतरेणाप्यानंतर्याद्यवगमादसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः॥१०॥ ५८

चित्रगुरिति। सत्ताविशिष्टचित्रगवार्थः [redacted] षष्ठ्यर्थेऽस्मात्स्तीति प्रश्नः बहुव्रीहिर्णोति षष्ठ्यर्थे एवं बहुव्रीहिविधानादिस्यर्थः। कुतः कस्मादिति समुदायावयवसन्निधानात्प्र
श्नः सापेक्षमिति चित्रा इति गुणपदं विशेष्यापेक्षं द्रव्यद्वारेणैवं चित्रार्थस्य देवदत्तादिना संबंधाद्भाव इसे तदपि गुणापेक्षमिसेकार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोतीति तस्माद्धेतौ चित्रादि
गुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थाव्यगमात्रत्समानार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं गावोऽस्य संतीति। अप्रातिपदिकत्वादिति यदा स्त्रवंतात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात्प्रत्ययः
प्रातिपदिकात्तु परः श्रूयत इत्येवमाश्रयणं तदा स्त्रवंतसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थात् प्रातिपदिकत्वं स्त्रवंतमपि नास्ति समुदायात्सुयोऽविधानात्प्रातिपदिक

अथेह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वात्मतुप्प्रत्ययार्थस्य। अथेह कस्मान्न भवति चित्रा गावोऽस्य संतीति
कुतः कस्मान्न भवति। किमवयवाद्दहोस्वित्समुदायात्। अवयवात्कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भव
तीति। समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तंते न घथाः स्त्रुपस्त्रुपेति वर्त्तमाने चान्यस्य
((न्यस्य च समासो भवति॥ ॥ ॥ ॥

= नन्वेवमपि प्रातिपदिकसमुदायादेकसुपि स्याद्देवसेवान आह प्रातिपदिकसमुदायस्येति एवं च न नगः सुविभितिभावः। १८ = ननु विशेषणविशेष्यभावरूपसंबंधस्यार्थत्वस्याधिकतया सामानत्वाद्दोषः स्यादिति चेत्तत्राह विशेषणेत्यादि १८ =

समुदायस्याप्यर्थो नोपजनाभावादेकप्रातिपदिकसंज्ञानास्तीत्यप्रातिपदिकत्वं विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायां आकृता
वितिजातौ कार्य्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वेत्रवर्त्तते यथा ब्राह्मणो न हंतव्य इति तत्र च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसंगः अन्यस्य चा
न्यस्य चेति अनेन जातावाश्रयत्वं कार्याणां समर्थ्यते यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्यचिदेवैकस्य स्त्रवंतस्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः॥ ॥ ॥

मा०कौ०५ प्रत्येकमिति आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्प्ये आश्रीयते यथा पशुना यजेतेति भावः द्व्यात्राति पदिकादिसत्त्वे कृतद्वचुनांतानां समाहारनिर्देशाद् द्वगोसंख्यायावि
५९ वक्षितत्वादेकैकस्मात्प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिः न तु तत्समुदायादित्यर्थः ॥ उक्तेपीति ॥ द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धितार्थे सत्त्वस्यार्थस्यार्थशेषस्यग्रहणाद्वा तद्धितार्थाद्विगोस्त
द्धितो भवति पंचगुशब्दं च द्विगुं मन्यते न बहुव्रीहिं अपवादत्वादिति अन्यपदार्थमात्रे सत्त्वं तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्याया स्त्तद्धितार्थे पंचगुरिसादौ वि

=लुग्विधानादिति शपकादित्यर्थः ... [illegible]

ससमेवगतं आकृतिस्त प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्सेतत्परिसमाप्यते द्व्यात्रातिपदिकादिति तावत उत्पत्त्या भवितव्यं । अवयवे चैतत्परिस
माप्यते । न समुदाये अथेहकस्मान्न भवति पंचगावः संसस्पं चगुर्दं शगुरिति । प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायाद्दशातिपदिकत्वात् । समासात्स
मासे नोक्तत्वात् । नेतत्सारं । उक्तेपि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः । तद्यथा द्वैमातुरः पांचनापितिरिति । नैष द्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिः । अ =
पवादत्वाद्विगुः माप्नोति । अंतरंगत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति कांतरंगता अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरितिवर्ज्जते । विशिष्टे अन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्वि
=अर्थबराविमिराभूतेतत= गुस्तस्मिंश्चास्यतद्धितेत्तित्यग्रहणं क्रियते ॥ यदितर्हि अतिप्रसंगाः संतीति तद्विधावत्तित्यग्रहणं क्रियते बहुव्रीहावपि अत्तित्यग्रहणं [redacted] ॥ कौमु॥
=द्वितस्सर्वम०२= [redacted] कर्त्तव्यमत्तित्युक्तायथा स्यात् अनंतरादियुक्तान्माभूत् । अथ बहुव्रीहौ दोषा न संतितद्धितविधावपि नार्थो त्तित्यग्रहणेन सस
×तवि×२
धीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः माप्नोतीत्यर्थः ॥ अंतरंगत्वादिति ननु चानवकाशो नांतरंगमपि बाध्यते ॥ नैषदोषोयत्रैकनिमित्ता द्विगुबहुव्रीहि माप्तिस्तत्र द्विगु
ना बहुव्रीहिर्बाध्यतामिह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्ष तेतत्सहत स्मिंश्चास्येति । तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थोपवसपेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहु राम०
दुव्रीहिः ॥ यदितर्हीति पदिवचुनमंतरेणानंतरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ अपनसंतीति अनभिधानादेवानिष्टाप्रसंगादिति भावः ॥ ॥ ॥ ५९
=सामर्थ्येनेसादितद्धितविधौ०२= =अल्पार्थविशिष्टगोविशिष्टस्य०२= =अस्त्यर्थानपेक्षत्वात्०१=

प्रत्ययविध्यर्थमिति। अस्तीति लुप्तपंचमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः॥ अव्ययमिति कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः॥ तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः॥ नचा
स्तेरिति। गवादीनां संभवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं संभवत्यस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्याभावः। नत्रास्तिमानिति द्वन्द्वविषयेस्ति क्रियायाः क
र्त्तृविशेषेधनेस्तिशब्दो वर्त्तते तेन कर्त्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणायोगात्साद्द्विगोरिति उपाध्यनुपादानेपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुयो बहुव्रीहेश्चास्तरूपाधिका

=ननु कर्त्तृ[illegible]हेतुरत आह। कर्त्रिति। सत्ताकर्तृसामान्येनेत्यर्थः॥ प्रत्ययार्थस्य। मत्वर्थस्य संबंधिनः॥ विशेषणयोगादिति। अव्यभिचारादित्यर्थः॥ ९=

क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणं तद्देक्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं स्यात्। अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात्। किंच कारणं न स्यात्। अप्रातिप
दिकत्वात्। नैष दोषः। अव्ययमेषोस्तिशब्दः नैषोस्तेर्लट्रूपमव्ययत्वं॥ विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवंतीति निपातसंज्ञा निपातोव्य
यमित्यव्ययसंज्ञा एवमपि न सिध्यति। किं कारणमस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतत् क्रिय
माणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थं। तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः यदेतत्तन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति द्धित। स्त्रिं स्तेनै
वतत्सिद्धं॥ अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयो न भवितव्यं न भवितव्यं। किं कारणं। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति। अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्र
युज्यते॥ तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं। किं कारणं उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति॥ ॥

र्थविषयत्वाद्द्विगुबहुव्रीह्योस्तत्त्वाश्रयत्वादंतरंगबहिरंगभावाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहेर्बाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ तेनैव तत्सिद्ध
मिति द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावात् द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पंचखट्वा इत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। द्विगौ तु समासांतोदात्तत्वप्रसंगः॥ अर्थेति।
यवमानस्यास्तीत्यादौ। अर्थगत्यर्थ इति। यस्य यवमानस्तितस्य यवैरपि तत्संबंधद्वारेण संबंधोस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमत्संबंधावगमादिति भावः॥ ॥

=ननु श्रमत्वस्योक्तत्वात्सेनेतितात्पर्यं: २=

=गोभिरपीति। एतदुक्तेर्गोमिनिभाव्यमर्थपक्षोपपाद्यार्थे निबोध्यं ॥२=

भा० कै० ५ ६० दण्डीमतीति। यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति दण्डा अपि तस्यां सन्तीति दण्डवती सा नैवेति पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसंबंधावगमात् मतुप्प्राप्नोतीति भावः। अर्थान्तरे वृत्ता
दिति। यदुक्तं तदेव विभजति। षष्ठ्यर्थे वेति। एकजातीये हि संबंधे मतुप् भवति यस्य हि यद्वमान्विद्यते तस्य यद्वा अपि संति इहतु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमतस्च
तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च संतीति छिन्नहस्तानामपि हस्तित्वं जातिसंबंधात् देशासन्निहितगोभिरपि गोमत्वाच्च अथमत्वं तारादिति। पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्प्रापि
सद्भावात् प्रश्नः। यस्य गोमंत इति गावो विद्यन्ते येषु ते गोमंतो ग्रामास्ते यस्य संतीत्यर्थः॥ गावो पीति। द्विविधो हि गोभिः संबंधः साक्षात्पारंपर्येण वेति भावः॥ ततो गोमानिस्य यद्वंश

=हस्तानां गवां च संबंधो नास्तीत्यर्थः॥२= ×तरे वृत्तादर्थात्×१

दण्डिमती शाला हस्तिमती उपत्यकेति। भवत्यर्थान्तरे वृत्तिः। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्त्तते। सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्त्तते। अथ मत्वं तान्मतुपा मवि
तव्यं। गोमंतोऽस्य संतीति यद्वमंतोऽस्य संतीति। न भवितव्यं। किं कारणं। यस्य गोमंतः संति गावोऽपि तस्य संति। तत्रो कोगोभिरभिसंबंधे प्रत्यय इति कृत्वा त
द्धितो न भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति। दण्डिमती शाला हस्तिमती उपत्यकेति भवति। अर्थान्तरे वृत्तात् अर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्त
म्यर्थे वर्त्तते। सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्त्तते। इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्त्तते। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्त्तते॥ अन्यथाजातीयकः खल्वपि
गोभिरभिसंबंधे प्रत्ययः अन्यथाजातीयकस्तद्धिताये नैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति। गोमंतोऽस्य संति। यमंतोऽस्य संतीति। नैव हेतुना वृत्तिर
९ प्रिप्राप्नोति॥ ॥

स्तोर्द्विविधमपि संबंधं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनांतर्भावयितुं शक्तः। तेन पारंपर्येण गोसंबंधे मिथिलिते गोमत्संबंधोऽप्याक्षिप्तः एवं तद्वाराकृता द्वौ संबंधस्य न तर्हीति न्यायस्य तुल्यत्वादि
ति भावः॥ इहापीति मत्वं तादृपि मतुप्रसंगो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः॥ अन्यथाजातीयक इति॥ संबंधे प्रत्ययोऽवगम इत्यर्थः॥ गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः संबंधः प्रतीय
ते। गोमत्संबंधेऽपि गोसंबंधो नावश्यंभावी न हि गोमत्स्वामिना गोस्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः॥ येनैवेति। वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव वाक्यस्याभावः स्यात् वाक्यव राम० ६०
९ द्वा वृत्तिप्रसंगः॥ ॥

मत्वर्थीयान्मतुबादिप्रतिषेध इति न केवलं मत्वन्तान्मतुम्नेष्यते यावता ठन्नन्तादिनिठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तं। सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिपादनायाह तं चापी
ति। समानदृत्ताविति समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे त्वर्थे तं षष्ठ्यर्थे न वर्त्तेते। सप्तम्यर्थे न वर्त्तेते इत्यर्थः। तेन सप्तम्यां चनतो स्स्तादिति वचनात् षष्ठ्यर्थे इनिठनोर्विधानात् समानदृत्तित्ता
द्विरूपोपि इनिठनन्तान्नभवति। दण्डिकाभ्यस्सन्तीति तथाभिन्नदृत्तावपि सरूपो न भवति यवमंतो ग्रामास्सन्तीति अथ हस्तिमाना जेति समानदृत्तित्वाल्लक्षं प्रत्ययः। ह
स्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्नसंबन्धः शब्द इति निमित्तमिसद्दोषो तस्य वा हस्तीति कृते मत्वर्थीयेन न्समासः क्रियते न बहुव्रीहिर्न्नत्य हस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिप्रे

×समप्यर्थे वृत्ते×२

तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ तं चापि ब्रुवता समानदृत्तौ सरूप इति वक्तव्यं [redacted] भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमती उपसकेति। शैषिकान्मतुब

को

॥ र्थीयाच्छैषिकोमतुबर्थिकः॥ ॥ ॥ ॥

=नाचितुमं मर्गपदेन संयोगस्येव ग्रहणात् गतावस्थितदंडे दंडी समयोगात्॥ २= श्रोकानुरोधादिति॰ नदीपछंदेनुरोधादित्यर्थः॥४=

=त्वनिंकादिरूपइत्यर्थः॥५=

न्नतु समानार्थेत्वं तत्र बहुव्रीहिरेव भवति यथांगुरनश्व इति नतु अगोमान नश्ववानिति यत्रापि मत्वर्थीयेनाप्येविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन नञ्समासो यथा दण्डी अ
पुच्छी अवागमीति दण्डपुच्छसंयोगनिषेधस्य सम्यग्भाषित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात्। शैषिकादिति। शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टो यथा। शालायां भवः शालीयो घ
टस्तत्र भवस्तस्येदमिति वाच्छो नाच्छो न भवतीति विरूपस्तु भव सेवुन्हिच्छत्रे भवश्चाहिच्छत्रः तत्र भवश्चाहिच्छत्रीय इति तथा मतुबर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टो यथा
यवमानस्यास्तीति मत्वन्तान्मतुन्न भवति। समानदृत्ताविति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तं पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः॥ ॥ ॥

भा०कै०५ सन्नंतादिति। सरूप इत्यपेक्ष्यते सारूप्यं चाव्यभिचारात्। ते न समानत्वं लक्ष्यते तच्चार्थकृतं। ते नेच्छासन्नंतादिच्छा सन्न भवति इच्छार्थो तदभिधायिनस्तु भवत्येव जुगुप्सिषते
६१ मीमांसिषत इति। किंपुनरिति विशेषानुपादानात् सन्मात्रस्य सर्वत्रैव चानि ष्टप्रसंगात्प्रश्नः। अभिधानतो व्यवस्थां वक्ष्यामीत्याह। एवं भवितुमर्हतीति। भूमेति। यद्य
पि त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं व्यवस्थितं तथाप्यभिधानमाश्रयणीयं नहि यस्य त्रयो यवाः संति स यवमानित्युच्यते। इतिकरण इति शास्त्रस्य बद्धार्थत्वात् इह विवक्षा
इति

सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नंतान्न सनिष्यते। किंपुनरिमे मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे भवंति। एवं भवितुमर्हति। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसंगः म
तुप्प्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसंगो भवति इहापि प्राप्नोति। व्रीहिरस्य यवोस्येति। तस्माद्भूमादिग्रहणं कर्त्तव्यं। के नपुंभूमादयः॥ भूमनिंदाप्रशंसासु
नित्ययोगेतिशायने। संसर्गेस्ति विवक्षायां भवंति मतुबादयः॥ भूम्नि। गोमान् यवमान्। निंदायां। ककुदावर्त्ती। संखादकी। प्रशंसायां रूपवान्॥
वर्णवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः कंटकिनो वृक्षा इति। अतिशायने। उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी छत्रीति नर्हि भूमादिग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं क
स्मान्न भवति। व्रीहिरस्य यवोस्येति। उक्तं वा। किमुक्तमनभिधानादिति॥ इतिकरणः खल्वपि क्रियते। ततश्चेद्विवक्षा। भूमादियुक्तस्यैव चेद्विवक्षा गो
मान् यवमान्। भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। कस्यचिद्गावो नास्ति। संखादकी ककुदावर्त्ती। निंदायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते नहि कश्चिन्न संखादकी॥
रूपवान् वर्णवान्। प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्यचिद्रूपं नास्ति॥ क्षीरिणो वृक्षाः कंटकिनो वृक्षाः इति नित्ययुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि
कस्यचित्क्षीरं नास्ति। उदरिणी कन्येति। अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्यचिदुदरं नास्ति। दंडी छत्री संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते नहि क
थ्येतमिति भावः। नहि कस्यचिदिति मत्वर्थीयांतानभिधेय स्यापि संबंधोस्तीत्येवं परमेतत्। नहि कश्चिन्न संखादकीति संखादकोदशनः स च सर्वस्यास्तीति विशेषणोपादानात् रामं०
निंदाप्रतीतिः नहीति रूपमात्रसंबंधे वृत्ते रूपवानयमिति विशेषणोपानात्प्रशंसाप्रतीतिः ॥श्री [redacted]॥७॥ ॥ ६१

=अस्तिविवक्षायां[illegible]=
=[illegible]=

यावतीभिरिति॥ क्रियमाणेभूमादिष्वर्थेषु विशिष्टमेव बहुत्वमभिधानवशात्प्रत्ययाणीयं तत्त्वाकरणमेवं भूमादीनां ज्याय इति भावः॥ एवमतीभिरिति संस्कारस्यादृष्टार्थत्वात् जाति
मात्रसंबंधोत्र विवक्षितः॥ गुणवचनेभ्य इति शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणेतद्वति च द्रव्ये वर्त्तमाना गृह्यंते न तु रूपादयः सर्वे गुणमात्रवचनाः॥ अव्यतिरेकादिति गुणगुणि
नोः सोपमितरभिसंबंधात् भेदाध्यवसाया उत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः॥ न गुण इति गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव युतसिद्ध्यभावात्तोयमितरभेदान्न संबंध इत्यर्थः॥ रूप

= नतु रूपादय इति वचनग्रहणादिति भावः॥ न व्यतिरेके पि मतुपोश्रवणं कुतो न आह गुणगुणिनोरिति भेदनिबंधनेव स्वार्थे मतुब्विधानात्तस्य बाधाभावादनुत्पत्तिरित्यर्थः॥ ननु योर्द्व्यभिचारी सतश्च भिन्न इति नियमो नास्ति यत्र वल्मोत्पद्माद्यादत्र आह गुणे इति =

यावतीभिः खल्वपि गोभिः वाहदोहप्रसवाः कल्प्यंते तावतीषु सत्ताकल्प्यते कस्य चिच्चुतस्तभिः कल्प्यंते कस्य चिद्धते नापि नप्रकल्प्यंते॥ सन्मात्रेचर्षि
दर्शनात्॥ सन्मात्रे च पुनः कश्चिद्दर्शयति मतुपं॥ एवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः॥ शुक्लः कृष्ण इति॥ अव्य
तिरेकात्सिद्धं॥ न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति॥ अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेत् दृष्टो व्यतिरेकः॥ दृश्यते व्यतिरेकः॥ तद्यथा पटस्य शुक्ल इति॥ तथा
च लिंगवचनसिद्धिः॥ एवं च कृत्वा लिंगवचनानि सिद्धानि भवंति॥ शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः॥ शुक्लौ कंबलौ॥ शुक्लाः कंबला
॥ इति यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणो भवति गुणास्तस्य यल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति॥ ॥ ॥

तेव्यतिरेक इति जातिरूपसन्निभस्य विना शाद्रूपं न जहातितदात्मैव प्रतीयते शब्देनाभिधीयते गौः शाबलेय इति ननु शाबलेयस्य गौरिति गुणाः पुनरूपापि
नष्टापापि नष्टेति द्रव्यात् भेदेन प्रतीयंते शब्देन चाभिधीयंत इत्यर्थः॥ पटस्य शुक्ल इति तत्र भेदविवक्षायाः सद्भावात् मतुपः श्रवणं स्यादिति लुग्वक्तव्य
एव तथा चेति यस्मात् द्रव्ये वर्त्तमानाः शुक्लादयो यौगिका न तु वराणं पंचालादिवद्रूढिशब्दाः ततो द्रव्यगतं लिंगसंख्योपादायिनो रूढित्वे तु नियतलिंगसंख्य
॥ त्वं सर्वत्र वा सर्वलिंगसंख्यत्वं प्रसज्येत॥ ॥ ॥

रसा॥ दृश्यंते ह्रीति प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात्सूत्रं प्रत्याख्यातं॥ प्राणिस्थेलोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणी तत्रचैतस्यापगमेपि प्राणिस्थवृहारस्य रूढत्वान्मता
वस्थायामपि चूडालादिषु परेणाप्रवृत्ति॥ सिध्मा। प्राणिस्थादातस्तोन्यतरस्यां ग्रहणं विकल्पार्थं मतुवर्त्तत इति मत्वाह। सिध्मादिभ्यश्चेति। समुच्चय इति च अनेकार्थ
त्वान्निपातानां समुच्चयेन्यतरस्यां शाह्रोयं वा विकल्पार्थ एव तत्रत्वामुक्तेपक्ष एवमतुभवति नलि निठनोवक्ष्यमाणज्ञापका दितिसामर्थ्यात्समुच्चयः सं
अथ = सिध्मादिभ्यश्चेति। अनकारांतानितुगडुपासुभ्यश्चेति ४

रसादिभ्यश्च। किमर्थमिदमुच्यते। नतरस्यास्त्र स्मिन्नित्येवमतुप्सिद्धः॥ रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थं मतुबेव
यथास्यात्। येन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवंति ते माभूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनं। दृश्यंते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः॥ रसिको नटः॥ उर्वशी वै रूपिणए =
पस रसा स्पर्शिको वायुरिति। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां। इह कस्मान्न भवति चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति। प्राण्यंगादिति वक्तव्यं। तत्र
हिवक्तव्यं। नवक्तव्यं॥ कस्मान्न भवति चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति॥ अनभिधानात्। सिध्मादिभ्यश्च। सिध्मादिषु यान्यकारांतानि तेभ्यो
लचामुक्तेऽनिठनौ प्राप्नुवतः॥ इनिठनौ च नेष्येते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषा लच्च मतुप्च
कथं पुनरेतत्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषेति पिच्छादिभ्यस्तुंदादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकं समावेशस्य यदयं पिच्छा
दिभ्यः तुंदादीनां नानायोगं करोति ततज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् तुंदादी

पद्यते पिच्छादिभ्य इतितुंदादिभ्य इलच्चेत्सत्रचत्वारः प्रत्ययाइष्यन्ते इलजिनिठनौ मतुविति तत्र यद्यन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं स्यात् तदा तुंदादिषे
वपिच्छादयः पठितव्याः पिच्छादिष्वेव वा तुंदादयः। इथ रूपा तन्ज्ञायते अन्यतरस्यां ग्रहणो मतुप्समुच्चीयते न तु यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इतिठनौ न ए प० ६२
१९ भवतः॥ ॥

नैतदस्तीति तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योऽपीनिठना विशेषे तेनैव यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस्तदा पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्यातां तस्माद्यथा पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस्तदा तुन्दादिभ्यो नकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्यातामित्यर्थः॥ यानि तर्हीति॥ कानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानिचित्तुन्दादिषु पठितानि तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक एव यथोक्तार्थस्येत्यर्थः॥ वस्य पुनर्वचनमिति केशाद्वड्सेवव जन्यं तत्र प्रकृतान्यतरस्यां ग्रहणमनुवृत्ता ठन्निनि मतुयोमभविष्यतीति कि

×तर्ह्यकारान्तानि×१

नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनं किं। तुन्दादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्यातां। यानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। अपर आह। तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयेन विभाषेति। यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् पिच्छादीनपि तुन्दादिष्वेव पठेत् नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनं। किं पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ मा भूतामिति यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ज्ञापकार्थ एवं वस्य च पुनर्वचनं सर्वे विभाषार्थे वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते॥ सर्वे विभाषार्थे [redacted] केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः॥ समुच्चयेन विभाषेति॥ घुडुम्पां नित्यार्थमेके अन्यतरस्यां ग्रहणमिच्छन्ति॥ कथं विभाषामध्येयं योगः क्रियते।

१९ विभाषामध्ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति॥०

म न्यतरस्यां ग्रहणे नठन्निति प्राप्त्यर्थेन। न तत्र नः क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणास्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयन्तीत्यर्थः॥ घुडुम्पामिति। सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयं॥ ॥७॥ श्री०

भा०कै०५ लोमा। नप्रकरणा इति। प्रकरणं प्रस्तावः॥ महत् शाकं शाकी नानाजातीयशाकसमाहारो वाच्य । लालीयलालत्वोद्देश्ययवाभिन्नानि शालिकोद्रवादिपलानि पलाली। विषुणिति।
६३ विषुनानांचन्नीति विष्वंचितानि संख्येतिविषुणं। विषुगातानीति व्यर्थप्रदर्शनपरमेतत्। यानि हि विषूचितानि विषुगातानि विषुगतं गमनमेषामिति सर्थः। तत्र वि
षुण शब्देन विषुवद्दाख्यः कालउच्यते। तस्मिन् हि नानागतीनि दिनानि संतितदाश्रयत्वाद्दिवसांतराणां न्यूनाधिकभावस्य तथा वायुमेरुसु घ्नविषुणस्तथात्प्रन्योप्यन
वस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्र हि विषुपेगमनक्रियां तर्भावाद्विषुगमनमस्यास्ती सेवंवाघादेरभिधानमित्याहुः॥ प्रज्ञा। वार्त्तमिति। वृत्तिशब्दो छि द्रमतिवि

लोमादिपा नप्रकरणोदृद्रा द्रूस्वत्वंच। नप्रकरणोदृद्राउपसंख्यानं कृत्तेयं द्रूस्वत्वंचवृत्त्यं। दद्रुणः। अस त्वमिदमुच्यते। शाकीपलालीदद्रा द्रूस्व
त्वंचेति वृत्त्यं। शाकिनं पलालिनं दद्रुणं। विषुणि स्कन्नरपदलोप श्चाहकतसंधे। विषुंणिति उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। उत्तरपदलोपश्च अकृतसंधे
र्वक्तव्यः॥ विषुगातान्यस्यविषुणः। प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः। वत्तेश्च। वृत्तेश्चेति वृत्त्यं॥ वार्त्तं। तपःसहस्राभ्यां विनीनी। अणच। किमर्थं तपःशब्दाद्विर्वि
धीयते। नन्वसंतारि सेव सिद्धं तपसो विन्वच नमतिविधानात्। तपसः विन्वचनं क्रियते। तपःशब्दात् अणिविधीयते सविशेषविहितः सा
मान्यविहितं [redacted] विनं वाधेत। अणप्र करणे ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानं। अणप्रकरणे [redacted]
[redacted] ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानं कर्त्तव्यं। ज्यौत्स्नः। तामिस्रः। कौंडलः। कौतपः। वैपादिकः॥ ॥ ॥

धानगोदिपुवर्त्तते इहप्रज्ञ [redacted] शब्दात्स्वार्थे णिविहिते प्राज्ञो व्याकरणमिति भाव्यं। यथा कृतश्चीकरमिति कृद्रूहणं। तद्धितप्रयोगे षष्ठ्यप्राप्तेयदातु प्रज्ञाश
ब्दात् मत्वर्थीयो णोविधीयते तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात् प्रज्ञानक्रियायाउपलक्षणत्वात् नाविर्भावाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः संबंधाभावः। केचित्त्वापि गुणभूतया प्रज्ञान
क्रियया व्याकरणादीनां संबंधमिच्छंतः प्राज्ञो व्याकरणमिति भवितव्यमित्याहुः। विषयत्वविवक्षायां तु प्राज्ञो व्याकरणे इति। अणच। तामिस्रमिति तमस्समूहस्तमिस्रं तद्यत्रा एम०
६३

ऊष द्रव्यपदार्थक इति। माक्षिके माद्वीके च प्रसिद्ध इत्यर्थः। आतञ्चेति रसमात्रे मधु शब्दस्य प्रवृत्त्यभावाद्धन्ति विषयमेवयत्न प्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते। मधुन्येवेति॥ न हि तद्रेव तस्मिन्न्विद्यत इति सामर्थ्याद्धन्ति विषये [redacted]ो रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः॥ तयो रसवाचीति॥ अभिधान शक्तिस्वाभाव्यादिति भावो मनुवपि रसवाचिनो न भिधानाच्च भवति॥ खर इति॥ शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्तीति भावः॥ मुखर इति। सख्या पारशब्दोच्चारणेः प्रतिबंधं मुखम स्ये सर्थः॥ कुंजर इतिहन्तिविषये कुंजशब्देन हस्तिहनुरुच्यते॥ तेन तद्वान्कुंजरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोयं नगर इति॥ नगा वृक्षाः पर्वताश्च नगरशब्दोपि जातिशब्द एव। नग शब्दो वृक्षादिषु प्रयुज्यत

ऊषसुषिमुष्कमधोरः॥ अयं मधुशब्दो स्येव द्रव्यपदार्थः॥ अस्ति रसवाची॥ आतञ्च रसवाची। अपि मधुन्येव हिमखिदं मधुरमिति प्रयुज्यते॥ तयो रसवाचीत स्येदं ग्रहणं॥ यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यात् इहापि प्रसज्येत। मध्वस्मिन् घटे स्तीति प्रकरणो खमुखकुंजे भ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ खरः। मुखरः। कुंजरः नगाच्च। नगाच्चेति वक्तव्यं। नगरं। के शाद्वोन्यतरस्यां॥ वप्रकरणो मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ मणिवः। हिरण्यवः॥ छंदसीवनियौ च॥ छंदसीई वनियौ च वक्तव्यौ॥ वप्च मतुप् च। रथीः। सुमङ्गलानी। विष्टो सुमंगलीरियं वधूः॥ ऋतावानं मघवान मीमहे॥ उद्धाचा। उद्वतीच॥ मेधारथाभ्यां इरन्निरचौ वक्तव्यौ। मेधिरः। रथिरः॥ अपर आह वप्रकरणो अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यं बिंबावं। कुरसावं इष्टकावं॥ ॥ ॥

इति वुज्छण्कठजित्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यं॥ केशं मणिव इति नाम विशेषस्येयं संज्ञा हिरण्यव इति निधिविशेषस्य॥ केचित्तु कुंजरस्येत्याहुः॥ छंदसीवनियौ चेति च शब्दो वस्य समुच्चयार्थो न्यतरस्यां ग्रहणस्य सर्वे संबंधान्मतुबपि भवतीति मत्वाह॥ वप्च मतुप्चेति रथीरिति रथोस्यास्तीत्यर्थः॥ सुमंगलीरिति लाघवात् वुकुब्रीहिणाभाव्यमिति न्यायः छांदसत्वादन्तुनाश्रितः मघवेति मघमस्यास्तीति मघवा। मतुपि तु मघवत् शब्दः॥ मघवबहुलमित्येतन्न कर्त्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्॥ उद्वाचेति उदगतमस्यास्तीति साधनक्रियावचनादुपसर्गात् प्रत्ययः मेधारथाभ्यामिति॥ एतदपि छंदो विषयं।

रजः॥ भ्रातवल इति। वल इत्यत्राणग्रहणानुवर्त्तनाद्दीर्घोभावः। पुत्रवल इति। दीर्घत्वं वनगिर्य्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते तेन पुत्रावल उत्संगाव

रजः कृष्यासुतिवलच्चमकरणोऽन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यं। भ्रातवलः पुत्रवलः। उत्संगवलः॥ अत इति ठनौ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः स्ववा
न्। खवान्। अल्पत्वमिदमुच्यते। एकाक्षरादिति। एकाक्षरात्कृतोजातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। एकाक्षरात् स्ववान्। खवान्। कृतः कारकवान्। जातेः वृक्षवान्
प्लक्षवान्। व्याघ्रवान्। सिंहवान्। सप्तम्यां च न तौ। दण्डाः अस्यां शालायां सन्तीति। यदि कृतो नेत्युच्यते॥ कार्यी कार्यिक इति न सिध्यति। तथा जाते [redacted] नेत्युच्य
नेतं तुलीतं तुलिक इति न सिध्यति। एवं तर्हि नायं समुच्चयः। कृतश्च जातेश्चेति। किं तर्हि जातिविशेषणं कृद्ग्रहणं कृद्या जातिरिति। [redacted]
[redacted]। कथं कारकवान्। अनभिधानान्न भविष्यति यद्येवं नार्थोनेन। कथं स्ववान् वृक्षवान् प्लक्षवान् दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। अन
भिधानान्न भविष्यति॥ व्रीह्यादिभ्यश्च शिखादिभ्य इति वाच्य इकन्यववखदादिषु॥ किं प्रयोजनं नियमार्थं॥ इनिरेव शिखादिभ्यः इकन्नेव यववखदा =ठन्निसर्पः।
दिभ्यः शिखायववखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्त्तकत्वात्॥ शिखायववखदादिभ्यः नियमस्यावचनं किं कारणं निवर्त्तकत्वात्॥ किं निवर्त्तकं। अनभि
धानं। एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यं। नित्यग्रहणं किमर्थं विभाषा माभूत्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तं। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्य
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेति अनुवर्त्तत इति। अथ अत इत्यनुवर्त्तते॥ उताहो न। किं चातः यद्यनुवर्त्तते। एकाविकोन
सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गोशकटिको न सिध्यति। अथ निवृत्तमिहापि प्राप्नोति। गोविंशतिरस्यास्तीति निवृत्तं॥ कस्मान्न भवति।
गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधानात् न भविष्यति। रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्। यप्प्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यं हिम्याः पर्वताः गुण्या णाम०
६४
ल इति संज्ञायां मवुजीस संज्ञायां दीर्घोभावः॥ ॥छ॥ ॥ श्री ॥ ९ ब्राह्मणाः॥ ॥ श्री ॥छ॥

=इंद्रायतसाप्या। दिशुत्वत इति मंड्रकातृत्स्यासंमंस्पले ॥२=

=गोशकटिकइति एकटिप्रत्येन समासइतिभावः॥२= =वृक्षीतिदंडवस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः॥२= =अनुवर्त्ततइति।इति।तुंगादिभ्यइलजसंचकारेणनिठनोःसमुच्चयेपिपक्षेमनुवर्त्यंतइतिभावः।एवंचेतापिवागृहणानुरसामनुष्यसमासे अतिनलिभसर्पः

=प्रत्ययार्थविशेषणत्वादित्यर्थः।१= प्रत्ययार्थस्यैश्वर्यविशेषणत्वादित्युक्तं।१=

प्रत्ययार्थ

स्वामि॥ स्वमस्येति॥ धनवाच्यत्र स्वशब्दः॥ नायं प्रत्ययार्थ इति प्रत्ययार्थविषयत्वात् प्रत्ययार्थ उच्यते। ऐश्वर्य इति प्रकृतिविषयत्वात् सप्तमी स्यात् तदा ईशितरि धनवाचिनोपि

=अष्ट्रा उष्ट्रा भुजमष्ट्राय चरकपदीति दर्शनात्।१=

=इयोजय हृदयार्थमिदं।१=

बहुलं छन्दसि। छंदो विन्प्रकरणे ऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च। छंदो विन्प्रकरणे अष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यं॥ अष्ट्रावी। मेखलावी। द्वयावी। उभयावी। हृदयावी। मर्मणश्चेति वक्तव्यं। मर्मावी। सर्वत्रामयस्य। सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। आमयावी। शृंगवृंदाभ्यामारकन्वक्तव्यः। शृंगारको वृंदारकः। फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः॥ फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां। हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः। अन्यतरस्यां। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः। शीतालुः उष्णालुः तृप्रालुः। हिमाच्चेलुः। हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः॥ तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे हिमेलुः। बलाच्चोलः। बलाच्च ऊलो वक्तव्यः॥ तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे बलूलः॥ वातात्समूहे च तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे च ऊलो वक्तव्यः। वातूलः। पर्वमरुद्भ्यां तप्वक्तव्यः। पर्वतः। मरुत्तः। ददातिव तंवा। ददातिव त्ते वा पुनरेतद्भविष्यति॥ मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि॥ कुत्सित इति वक्तव्यं॥ यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येवं स भवति॥ तत्र हि वक्तव्यं॥ न वक्तव्यं। नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति स्वामिन्नैश्वर्ये। इह कस्मान्न भवति॥ स्वमस्यास्तीति नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः॥ किं तर्हि प्रकृतिविशेषणमेतत्॥ स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यत इति॥ वातातीसाराभ्यां कुक् पिशाचाच्चेति वक्तव्यं॥ पिशाचकी वैश्रवणः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

=पर्वतकेत्यपि बहुभाषिलीत्यत्रसं= =बध्यत इति आदः।२=

प्रत्ययः स्यात्॥ प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहेप्सितमिति वृत्तिविषयस्य वचस्स्वशब्दस्यैश्वर्ये वर्तते॥ तेन धनवान्निर्धनो वेशिता स्वामिशब्दाभिधेयः॥ श्री ॥

पुष्क। अर्थाच्चेति विरोधादस्तीति न संबध्यते। अर्थो सन्निहितोस्येत्यर्थः प्राप्त एवेनिर्विधीयते। तत्र कौण्डिन्यन्याये नास्त्युपाधिकारिणे सम्भावः धान्यार्थीति धान्यमर्थ इति क
र्मधारयो धान्यार्थोसन्निहितोस्येति प्रत्ययः। एवं तर्हीति धान्येनार्थी धान्यार्थीति तृतीयासमासोभविष्यतीत्यर्थः॥ सहीति तृतीयातत्पुरुषार्थेनेत्यनेनार्थशब्देन समासो विधी
यमानः अर्थिशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ स्वरूपपेरेत न्नाश्रितं न्याप्यस्य परिहारस्याभिधा समानत्वात् एवमपीति। कृतामुद्भूतक्रियासाधनाभिधायित्वात्तन द्युगच्छ
न्गते सम्भिधीयते॥ तद्यः क्रियापदार्थक इति नन्वत्रापि निरीहे न प्राप्नोति नैष दोषः। णिनि पक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तृरि विधानात् क्रियां हि कुर्वन् कर्तेत्युच्यते॥

पुष्करादिभ्यो देशे। इति प्रकरणे बलाद्वाकृत् पूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यं। बाहुबली। सर्वादेश्च इति वक्तव्यः। सर्वधनी सर्वबीजी सर्व[redacted]कोषी॥ अ
र्थाच्चासन्निहिते इति वक्तव्यः। अर्थी। असन्निहित इति किमर्थं। अर्थवान्॥ तदन्ताच्च॥ तदन्ताच्चेति। वक्तव्यं। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। किमर्थं तदन्तादित्युच्य
ते। न तदन्तविधिनास्ति द्धं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि इन्नन्ते न सह समासो भविष्यति॥ धान्येनार्थो धान्यार्थी सहि समासो न
प्राप्नोति यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यादेवमपि क्रियामेव कुर्वाणो स्यास्यात्॥ तूष्णीमप्यासीनो यस्तस्यामर्थान्नाचरति सः अभिप्रायेणाप्यते। अ
र्थी अयमनेनेति। एवं तर्हि अयमर्थशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा अर्थवानयं देश इत्युच्यते। यस्मिन् गावः सस्यानि च निवर्तन्ते। अस्ति क्रियाप
दार्थकः भावसाधनः अर्थनमर्थ इति। तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणं। एवं च कृत्वा अर्थिकप्रसार्थिकावपि सिद्धौ भवतः॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंज
लिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥

मत्वर्थीयस्तु ययोपसंबन्धो भवति तत्र क्रियाकारकभावस्यान्यथाभावान्निरीहेपि सिद्धः प्रत्ययः एवं च कृत्वेति यद्यथोच्चासन्निहित इत्युच्यते तदेनेरेव विधानात् ठन्न स्यात् अप्यपि
णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिद्ध्येदिति क्रियापदार्थकत्वे तु इतिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति। मतुप् तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवाचिनोपि अ
नभिधानादिनिठनोरभावः॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमाध्यायस्य द्वितीयेपादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ राम०
६५

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ॥ किं प्रयोजनमिति प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः ॥ इत्प्रतिषेध इति अन्यथामिदचोन्त्यात्पर इति देशविध्यर्थात् इदानीमोमकारस्य हल्त्वस मिती संज्ञा स्यात् ॥ तौ चोक्तमिति ॥ तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः ॥ यमोरित्संज्ञा परिज्ञाणार्थमुकारक रणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति तद्धित पर्युदा सोपि न वक्तव्यः ॥ इतः इहेति इत इति मुख्यमुदाहरणं अत्र हिलित्स्वरेप्रविभक्तेः हिदमित्युदात्तत्वं भवति इहेसत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिध्यति ॥ ननु

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ विभक्तित्वे किं प्रयोजनं ॥ विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः ॥ इदानीं न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञायाः प्रतिषेधः सिद्धो भवति यद्येवं किमोत् ॥ क्वेप्रस्य न दीर्घ्यसेका द्व मासा अत्रापि प्राप्नोति ॥ तौ चोक्तं ॥ किमुक्तं । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो तद्धित इति । इदमो विभक्तिस्वरश्च प्र योजनं । इत इह इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीति एष स्वरः सिद्धो भवति ॥ सदादिर्विधयश्च ॥ प्रयोजनं । यतः यत्र कुतः कुत्र । विभक्ताविति त्यदादिविधयः सिद्धा भवंति ॥ किं सर्वनामबहुभ्यो ॥ बहुग्रहणोसंख्याग्रहणं । बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ इह मा भूत् ॥ बहोरिति । अथ किमर्थं कि मउपसंख्यानं क्रियते । न सर्वनाम्न इसे वृत्तिरुद्धं । घ्वादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं क्रियते अद्व्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम उपसंख्यानं क्रियते ॥०

मध्ये पवादा इति न्यायात् तद्धितो स्थापिता विशेषेतं स्वरं विभक्तिस्वरेण बाधते न लित्स्वरं लित्स्वरस्य वतुपरत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते नैष दोषः उदिदमिसेतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्त्तते तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति तृतीयादिग्रहणे न चुत्तृतीयामारभ्य प्राक्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गत्वं नेकितस ॥ किम उपसंख्यानमिति उपेत्य संख्यानं प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्यर्थः ॥ द्व्यादिषु किं शब्दस्य पाठे प्रयोजनं कथं भवांश्चकाविति सदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यत इति किमः शेषो द्व्यादिभ्यस्तु प्राक् पाठे भव तं शेषं स्यात् ॥ ॥ ॥

एतद्दो॥ इह केचिद्ग्रंथं पठंति केचिन्न। तत्रोत्तरपाठपक्षेऽपि विचारः क्वायं नकार इति॥ इत्कार्याभावा दित्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः लोपोऽस्येति॥ नेत्संज्ञा
द्वारेणात्लोपः किं तर्हि संपादितानेकाल्त्वपरे शास्त्रकृतकार्यत्वाल्लक्षणांतरेणेति भावः क्रियमाणेऽपीति। ननु यावदेतदर्थस्थाने आदेशो न प्रवर्त्तते तावत्प्रातिपदिकांतत्वा
भावात् नत्लोपप्रसंगः प्रवृत्तिकालेऽनेकाल्त्वात् सिद्धः सर्वादेशः एवमप्यनंतेस्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रकृते प्येतदःस्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव ततश्च
= ननु प्रयेणार्थव्याकरणं तत्र यावत्स्थाने न जातस्तावद्योगेनोभावात्कस्य प्रातिपदिकत्वमत आह एतदइति =
= नन्वनुबंधानां सर्वं नाश्रवणेन किमस्यैवश्रवणाश्रवणविचारो तत आह इत्कार्याभावादिति =
एतदोन क्वायं नकारः श्रूयते न क्वचित् श्रूयते लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति यदि न क्वचित् श्रूयते किमर्थमुच्चार्यते॥ अ
नेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् क्रियमाणेऽपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति। किंकारणं न लोपे कृते एकाल्त्वात्॥ इदमिह संप्रधार्यं न
लोपः क्रियतां। सर्वादेश इति॥ किमत्र कर्त्तव्यं परत्वान्नलोपः॥ [redacted] असिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वात् सर्वादेशो भवति॥ प
रिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः॥ न चेदं तत्र परिगण्यते। एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत्॥ नाकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति॥
न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति॥ तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत्॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

नलोपे कृते चानेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशो न प्राप्नोति आनुपूर्व्या सिद्धमिति यदुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकमिति तदयुक्तं सर्वत्र स्वरूपप्रतिपत्तिसंभवादर्थवत्
ग्रहणसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तवाच्यार्थग्रहणार्थं अन्यथा न क्वचिन्नकारस्य श्रवणं स्यात् नाकृत इति अर्थवतः संज्ञापाद्विधानात् तस्यान्यथैनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः॥ ०॥

अकारस्याकारवचनइति॥ तदाद्यत्वंकृत्वादेशंमन्यते॥ बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तंतदपेक्षायांहिइकारस्य स्थानेसदाद्यत्वस्यास्य वा [redacted] विशेषोनास्तीति
वक्तव्यं॥ येभ्यइति। एतच्छब्दाकारेणासहपररूपंलित्स्वरश्च बाध्येत॥ योगविभागइति। अनबाधनार्थंतत्ररेफादिरनद्यतनेहिलन्यतरस्यामितिहिलप्रत्ययः॥ अ

नैतदस्तिप्रयोजनं। अलोंत्यस्यविधयोभवंतीति अकारस्याकारवचनेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वा अंतरेणानकारंसर्वादेशोभविष्यति॥ अस्य
न्यदकारस्याकारवचनेप्रयोजनं। किंयेन्येअकारादेशाः प्राप्नुवंतितद्बाधनार्थं। तद्यथामोराजिसमः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसा
मर्थ्यात् अनुस्वारादयोनभवंति॥ तस्मान्नकारः कर्त्तव्यः नकर्त्तव्यः। क्रियतेन्यासएवं श्लिष्टनिर्देशोयं अअइति सोनेकाल्शित्सर्व
स्येतिसर्वादेशोभविष्यति एतदइति योगविभागः कर्त्तव्यः॥ एतदः एतइत् उ एतावादेशौभवतः रथोः। ततः अनद्अश्चभवति एतद इति। केन
विहिते यकारे एतद आदेश उच्यते। एतद अश्च थमउपसंख्यानंकर्त्तव्यं। एतत्प्रकार मित्यं। तर्हिउपसंख्यानंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यं एतत्
ज्ञापयतिभवत्यत्रथमुरिति। यदयंथकारादावादेशंशास्ति। कुतोनुखल्वेतत्ज्ञापकादत्रथमुर्भविष्यति। नपुनर्य एवासावविशेषविहि
तः थकारादिस्तस्मान्नादेशः स्यात्। इत्थमाथकारादिंविशेषविष्यामः॥ इदमोर्थः थकारादिरिति॥ ॥ ॥ ॥

=इत्थमाद्यमुत्वार्थविहितोयस्थकारादिरित्यर्थः॥ तथाचसामर्थ्यादितदस्थमुरितिवचनमनुमीयतइतिभावः॥ २=

विशेषविहितइतिप्रकारवचनेथालितिभावः॥ इदमेति। एवंचथमुनाथालबाध्यते॥ श्री ॥७॥ ॥ ॥७॥

=नन्वेवमपिथाल्तुर्वारेतआह एवंचेति॥ ३=

भा॰कौ॰५
६७

पंचम्याः पंचमीनिर्द्देशादिति आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात्प्राप्यम्यात् पंचम्याश्रयेणप्रत्ययपक्षाश्रयणाद्विसर्यः॥ तस्मात्तसतीतिपंचमीनिर्द्देशेनतसेः स्थेसस्यायमर्थः॥ पंचम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति तसेरिति च निर्द्देशः इकारउच्चारणार्थः॥ ततश्च धातोरपि तस्य तेः पंचम्याः परस्य तसिलादेशः। न द्वितादेशवत् प्रसज्येत तद्विधानसा

परेवेति॰

पंचम्यास्तसिल्। सप्तम्यास्त्रल्॥ इदं विचार्यते। इमेतसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः कथं वा आदेशाः स्युः कथं वा परे यदि पंचम्या इति षष्ठी तदा देशाः। अथ पंचमी ततः परे। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। कश्चात्र विशेषः। तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्तस्य लुक् स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधिप्रतिषेधः। तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्तस्य लुक् स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ तस्य लुक्। ततस्सो यतस्स्यः तत्रस्यः यत्रस्यः। स्वपोधातुप्रातिपदिकयोरिति तस्य लुक् प्राप्नोति। तस्य लुक्। स्वरः यदा तदा अनुदात्तौ सुप्पितावितिविसेषः स्वरः प्राप्नोति। स्वरगुण। कस्मात् कुतः। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति॥ गुण। दीर्घत्व स्मिंस्तर्हि अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। दीर्घ एत्व तेषु तत्र। बहुवचने झल्येदिति एत्वं प्राप्नोति। एत्व औत्व स्मिन् कुत्र इदुद्भ्यामौत् अच्च घेरिति औत्वं प्राप्नोति। औत्व स्मादादिविधिः। तस्मात्तत् तस्मिंस्तत्र। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मादादयः प्राप्नुवंति। पंचमीनिर्द्देशात्सिद्धं। संतु परे यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ तस्मात्तस्यति [redacted] यस्मात्तस्यतिपंचम्यंतात्परस्य तसेस्तसिल् भवतीति तसिल्प्राप्नोति। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाप्रतिषेधः। अनादेशे स्वार्थवि[redacted]ज्ञानात्समानशब्दानामप्रतिषेधः [redacted] अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। तसिल्कस्मान्न भवति स्वार्थे विज्ञानात्पंचम्यंतात्पर

मर्थ्याच्चाप्रत्ययत्वेपि लित्स्वरप्रसंगः आदेशपक्षे तु नायं दोषः अपादाने चाहीयरुहोरिति सूत्राद्यादेशपक्षाश्रयणं तत्र च पंचम्याः स्थाने यस्तसिस्तस्य तसिल्विधानाद्यतोः प्रसंगाभावः स्वार्थे वर्त्तमानस्येति पंचम्यंतप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः॥ इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादेशोपि स्वार्थिको विज्ञायते। यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति ततः स्वार्थिको भवति। अपवादत्तसेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थः॥ ॥ ॥ एम॰
६७

सत्तसेः स्वार्थेवर्त्तमानस्य तस्मिंल्लाभवितसंमन
यात्रपंचम्यंतात्परस्य तसिःस्वार्थेवर्त्तेते॥ ॥

=पंचम्यास्तसिल्सप्तम्यास्त्रल्॥ न तसिलादेशः। न तसेर्नादिहितः स्वार्थिकस्य स्थाने अपादाने चाहीयरुहोः इति न तसिलिति तस्य स्थाने॰१=

तसेश्चाखरार्थमिति। ननुसदाद्यत्वा [redacted] र्थमपितसिल्वचनंनचविभक्त्यादेशापक्षाश्रयेणासदादिसिद्धिरादेशापक्षस्याससदोषत्वात्परिसमाप्तं एवंतर्हि स्यान्यादेश भावः किमर्थमाश्रितः तसिश्चेति प्रत्ययएव परत्वात्तसेर्वाधकस्तसिलोबाधकः कर्तव्यः। तस्यच विभक्तिसंज्ञकत्वात्तदादिविधिः सिद्ध्यतीत्याशंक्यस्वरार्थमित्युक्तं॥

× तत्रदीर्घायुः × ७ =तसिलः परत्वाद्बाधकइत्यन्वयः। ९=

तसेश्च। किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थं। तसेस्तसिल्वचनं क्रियते स्वरार्थं। लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति एषस्वरोयथास्यात्। ननु वायं तसिल् तसिं बाधिष्यते॥ न सिध्यति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोऽवकाशः। ततोहीयते। ततोऽवरोहति तसेरवकाशः ग्रामतआगच्छति नगरतआगच्छति इहोभयं प्राप्नोति। ततआगच्छति यतआगच्छतीति परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्सूच्यते तसेस्तसिल्वचनंस्वरार्थमिति। पर्यभिभ्यांच। पर्यभिभ्यांसर्वोभयार्थे। पर्यभिभ्यांचेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यं॥ यावत्सर्वतः। तावत्परितः। यावदुभयतः तावदभितः। इतराभ्योपिदृश्यते। इहकस्मान्नभवति। सः तौते। भवदादिभियोगइति वक्तव्यं। केपुनर्भवदादयः। भवान्दीर्घायुर्देवानांप्रियआयुष्मानिति। सभवान् तत्रभवान् ततो

 भवान्। भवंतं तत्रभवंतं ततोभवंतं तेन भवता तत्रभवता ततोभवता तस्मै भवते तत्रभवते ततोभवते भवतः तस्मभवतः तत्रभवतः ततोभवतः। तस्मिन्भवति। × तस्माद्भवतः तत्रभवतः ततो × ६

तत्रभवति ततोभवति। सदीर्घायुः ततोदीर्घायुः। तंदीर्घायुषं तत्रदीर्घायुषं। ततोदीर्घायुषं। सदेवानांप्रियः। तत्रदेवानांप्रियः। ततोदेवानांप्रिय

तो ४ :। तंदेवानांप्रियं। तत्रदेवानांप्रियं तंदेवानांप्रियं। सआयुष्मान् तत्रआयुष्मान् ततआयुष्मान् तंआयुष्मंतं तत्रआयुष्मंतं ततआयुष्मंतं।

अधुना। अधुनेति किंनिपात्यते इदमो ऽन्भावो धुनाच प्रत्ययः इदमो वा लोपः अधुनाचप्रत्ययः अस्मिन्काले अधुनादानींच॥ इदानीमिति दानीमस्तृतीयादिविभक्तिः रूढान्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। दानीमितिनिपातनात्स्वरसिद्धिः दानीमितिनिपातनात्स्वरःसिध्यति भविष्यति आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। सनिपातनस्वरः विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति। उक्तं वा किमुक्तं। आदौ सिद्धमिति॥ ॥ ॥

दानीम्। केचिद्दानीमिति सूत्रं पठंति अन्येतु दानींचेति। एषस्वर इति अप्लोंतस्येति वचनादंतस्योदात्तत्वं प्राप्नोति आदौ सिद्धमिति आदेः परस्येति वचनात् ॥ ॥

= तयोर्योगयोरिति पर्यन्ते हि द्वश द्वानयोरेव विहितौ प्रत्ययौ ... प्रातिपदिकयो ... प्रत्ययान्तं ... ॥ २ ॥

सा० कौ० ५
६८

तद्योद्यावचनमिति । सूत्रकारेण तद्याप्रत्ययः कृत इत्याहुः स्वरे च विशेषः अद्यप्रत्यये तद्याशब्दः आद्युदात्तो भवति द्यप्रत्यये त्वन्तोदात्तः तयोः योगयोर्वेति तत्र पूर्वयोर्योगयोर्वि षये द्या हिल्लौ भवतः चशब्दाद्द्योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्तत्र यद्यथासंख्यमाश्रीयते तत इदमः ऌंदसि इद्यास्यमेव स्यात् नत्वधुना एतर्हीति विशेषविहिता भ्यां द्याद्यानीभ्यां हिलधुनाप्रत्यययोर्बाधप्रसंगात् तत्तरस्तु तद्यानी तदा तर्हीति रूपत्रयं सिद्ध्येत् एवं यथा ... यथासंख्यानाश्रयणादिदमो हिल् द्वितीयेन तथा थ्यधुनेति ऌं

×पश्चाहनि समानस्य सभावो×२   ×इदानीमिति रूप×२

तद्योद्याचात तद्योद्यावचनमर्थकं विहितत्वात् । तद्योद्यावचनमनर्थकं किं कारणं विहितत्वात् ॥ विहितो ह्यद्यप्रत्ययः ॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले देति । तयोर्दा हिल्लौ च ऌंदसि । तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः । द्वैध्यं विजानीयात् योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिक निर्देश इति ॥ सद्यः परुत्परारि ॥ सद्य इति किं निपात्यते समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये । समानेऽहनि सद्यः परुत्परारि ति किं निपात्यते ॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारी च संवत्सरे ॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते । उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये ॥ पूर्वस्मिन् संवत्सरे परारि ॥ ऐषम इति किं निपात्यते ॥ इदमः समसण् ॥ इदमः समसण् प्रत्ययो निपात्यते ॥ संवत्सरेऽभिधेये ॥ अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः परेद्यवीति किं निपा [redacted] त्यते ॥ परस्मादेद्यव्यहनि प रस्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यते ॥ अहन्यभिधेये । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ अद्येति किं निपात्यते ॥ इद मोऽश्भावो द्यश्च । इदमोऽशभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्य योऽहन्यभिधेये । अस्मिन्नहनि अद्य पूर्वेद्युः अन्येद्युः अन्यतरेद्युः इतरेद्युः परेद्युः अधरेद्युः उभयेद्युः उत्तरेद्यु रिति । किं निपात्यते ॥ पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्त रेभ्य एद्युस् च ॥ [redacted] ×अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः× पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य ए द्युस् च प्रत्ययो निपात्यते ॥ अहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्य स्मिन्नहनि अन्येद्युः अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः ॥ अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः उत्तर स्मिन्नहनि ... अद्यतनयोरिति प्रत्ययपराम र्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयो र्विषये दाहिल्लौ भवतः तदानीं तर्ह्यानन्तर एव दाहिल्लौ स्यातामिति इदम इदा इति न सिध्येत् प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्तमनुज्ञानेन कश्चिद्दोषः ॥ ॥ श्री ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

×पश्चात्पूर्वेद्युरेव संवत्सरे×५

११०
६८

=न च दिशि पूर्वादयः शब्दा देशकालयोस्त्वदंता इति देशकालयोः कथं दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति वाच्यं। प्रत्ययः स्वार्थिकत्वेन द्योतकतया वाचकशब्देभ्यो भवान्न दोषः। ४=

×देशकालयोरपि×३

दिक्शब्देभ्यः दिशां शब्दा दिक्शब्दाः ये रूढ्या दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। न त्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः। तत्र दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति। अत्र हि देशसंबंधात् कालसंबंधाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्त्तते तदर्थविशेषणोपादाने दिग्देशकालेष्विति विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येपि यथासंख्याभाव उक्तस्तदर्थं स्वरितत्वात्प्रतिज्ञानात् तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावात् दिशि वर्त्तन्ते तथा देशकाले वर्त्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेपि दिगनपेक्षाः यद्यपि भिन्नार्थवृत्तित्वात् भिन्ना एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्स्वपदेशनिबंधनसादृश्यापत्त्या दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थे अयं प्रत्ययः। एवं स्थिते चोदकः पृच्छति। इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसंगः॥ आचार्य आह नैष दोषः देशविशेषणमेतदिति। अयमर्थः॥ विशेषणविशेष्ययोः कामचारो यदा पूर्वार्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति यत्र तु विशेष्यं प्राधान्याद्वि

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमी[redacted] इहकस्मान्न भवति॥ पूर्वस्मिन्देशे वसतीति नैष दोषः विशेषणमेतत्॥ ॥

शः दे

शेषणमंतर्भावयितुं शक्नोति स सप्तिचांतर्भावे दिग्देशकालानां विशेषेणं तर्भावाद्दिशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति पुरस्तादिति प्रागतो देशात्काला देति यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वार्थो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः॥ दिग्देशकालेष्विति सनेन ह्युपाधिभावो दिग्देशीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं नापि वृत्तौ गुणः प्रधानमंतर्भावयितुं शक्नोति। नैष दोष इति नैष पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेणी विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्ययो न तु विशेषणादित्यर्थः॥ अन्ये त्वाहुः अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यं इह तु पूर्वे देशे अवधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते तथा हि पूर्वे देशाद्दक्षिणापथं गच्छन् कुतश्चा गतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोहमिति प्रतिवक्ति प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणापथादिति तत्र नैष दोष इत्ययमर्थो नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः किं तर्हि त्ववधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणं वास्तवी तु व्यवस्थाविद्यत इति सर्वानामसंज्ञा प्रवर्त्तत एव॥ ॥ ॥ ॥

=एतावद्विशेषणंतर्भूतो विशेषाभिव्यक्तये विशेष्यमाणः।३=

भा०कै०५ दक्षिणा॥ आकृसंतर इति। अन्या दिगाकृतिरन्या व्यवस्थाकृतिरिति भावः॥ दिशि वर्त्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः यदि पुनरिति॥ स
६१ र्वेत्र व्यवस्थाशब्दाः संतीति भावः व्यवस्थामर्यादेति केचिदाहुः॥ एवं तु उत्तराः कुरव इति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात् कुरूनुत्तरेण प्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगा
द्व्यवस्थाभावात्संज्ञायामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसंगाद्यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेति परे मन्यन्ते दक्षिणा गाथका इति स्वसेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दक्षिणस्य

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् किमर्थमतसुच् क्रियते न तसुजेव क्रियेत॥ तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति। प्रत्ययस्वरेणैव
सिद्धं॥ का रूपसिद्धिः दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्य दक्षिणोत्तरशब्दाववकारान्तौ तस्य प्रत्ययः। भवेत्सिद्धं यदा अकारान्तौ यदा तु स्वला
सिध्यति। तदापि सिद्धं। कथं पुंवद्भावेन। कथं पुंवद्भावः। तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति। नेति ध्वनति॥ भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः॥ न चैतौ भा
षितपुंस्कौ दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ। यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः॥ ॥ ॥
ननु च भोः दक्षिणशब्दः उत्तरशब्दश्च पुंसि नाभ्येते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते आकृसंतरे चैतौ भाषितपुंस्कौ ×

[illegible]

कादाचित्कत्वात् व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्था सततभावः मर्यादालक्षणा व्यवस्था वा दिनस्तूत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जंबुद्वीपं वापेक्ष्योत्तरत्वविज्ञा राम०
नस्यायोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारप्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणापि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति मन्यन्ते अन्ये तु परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः॥ ॥ ॥ ६१

= यथा यावत्सुमेरुस्थितिस्तावत्सर्वादिव्यवहारो यावत्सर्वादिस्थितिस्तावत्सुमेरुव्यवहारः। १ =

=प्रवृत्तिनिमित्तताभावात्-१-प्रवृत्तिनिमित्तविशेष्यत्वस्यापीत्यर्थः॥ एवं च विशेष्यतया दिग्बोधकत्वादस्मिन्नपि...

कथं यानीति दिक्छब्देभ्यः सप्तमी सादिर्विहिता नियमव्यवस्था शब्दत्वे हि दिशा उपलक्षणत्वं न स्यात् । तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः । दिशोपरेति निमित्तवतोप्यर्थस्योपलक्षणत्वा
त्तथा च संख्याशब्दानां कालत्वं तत्त्वयः कालशब्दत्वात् कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः षष्टिवर्षाणि भूतः षाष्टिक इति भावः । एतस्य श्चाश्रयेति प्रसंगमाह । यदि तर्हीति र
मणीयाद्यर्योगुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्त्तमानादिक्शब्देन व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः । दिशां यो न व्यभिचरतीति व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि
वर्त्तत इत्यर्थः ॥ दिशि दृष्ट इत्यर्थप्रदर्शनं दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः ॥ स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्श

=स्वप्रवृत्तिनिमित्तरूपेण दिश्येन ... विशेष्यत्वया दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्तीत्यर्थः-१-तत्रसंदिग्धसाधारणधर्मो दिक्त्वादित्यतिदिक्त्वादि... प्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्ष

कथं यानि दिग्गुपदिष्टानि कार्याणि दिशोपदाव्यवस्थां वक्ष्यन्ति॥ यदि तर्हि यो दिशि वर्त्तते स दिक्शब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसंगो भवति॥ रमणी
या दिक्॥ शोभना दिगिति॥ अयमत्र मे तत् दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति। न रमणीयादिष्वतिप्र
१ संगो भवति॥ पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ ॥ ॥

ह्व आश्रीयते शब्दग्रहणादस्य पादिक इत्येवं ब्रूयादित्यर्थः॥ यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात् एवं सति दिशि वसतीत्यादिन सिध्य
तिपौह्येयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाद्दोषः । पुंवद्भावस्त्विति दिशि वर्त्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणात् समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात्॥ स
र्वनाम्न इति। यद्यपि दिशि वर्त्तमानानां व्यवस्थान प्रवृत्तिनिमित्तेन तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्त्तनात्। तदेवं व्यवस्थायामिति वि
१ षयो निर्दिश्यते नतु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इसे तच्चावश्यकर्त्तव्यमित्याह॥ ॥ ॥

मा॰कौ॰५ दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अयं समानाकृतिलान पेक्षः पुंवत्भावः। दिग्वाचिनां लयं द्वंद्वः। वृत्तिमात्र इति तद्धितवृत्तिः समासश्च। ततो ग्रामादिति अन्यारादियोगे पंचमी
७०
=अत्र वदंति एवं हि षष्ठीनस्त्वर्थदतिपाठादिष्टसिद्धिः स्यादिसकर्तव्यः स्यव्हार्थश्चकृतइति। वस्तुतो विशेषणार्थं तर्हीति भाष्यमुपलक्षणं। अकारोच्चारणं तु सर्वशब्दादस्पातस्तु पुरादेशश्चानुमीयते। तेनेन परत्वामितामित इतः पुरतश्च पश्चादित्यादि दिक्षितं मिसाकुः। र=

दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थं। विशेषणार्थं तर्हि। कुविशेषणार्थेनार्थः। षष्ठ्यतसमर्थप्रत्ययेनेति षष्ठीतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात्॥ ततो ग्रामाय ततो ग्रामादिति। उपर्युपरिष्टात्॥ उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते। ऊर्ध्वस्योपभावो रिरिष्टातिलौ च॥ ऊर्ध्वस्य उपभावो रिल् रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उपरि उपरिष्टात्॥ पश्चात् पश्चादिति किं निपात्यते। अपरस्य पश्चभाव आति च प्रत्ययः॥ अपरस्य पश्चभावो निपात्यते॥ आति च प्रत्ययः॥ पश्चात् दिक्पूर्वपदस्य च दिक्पूर्वपदस्य अपरस्य पश्च भावो वक्तव्यः। आति च प्रत्ययः दक्षिणपश्चात् उत्तरपश्चात्॥ अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः॥ दक्षिणा पश्चार्द्धः। उत्तरपश्चार्द्धः। [redacted] अर्द्धे च॥ अर्द्धे च परतः अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः॥ पश्चार्द्धः॥ एतदन्यतरस्यां॥ अपंचम्या इति प्रागसे॥ अपंचम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तत् द्रष्टव्यं॥ द्रष्टव्यं विजानीयात्। अविशेषेण इत उत्तरं अपंचम्या इति तदाचार्यैः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे। अपंचम्या इति प्रागस इति॥ दक्षिणादाच्॥ किमर्थश्चकारः स्वरार्थः चितोंत उदात्तो भवतीति। अंतोदात्तत्वं प्रत्यासात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबंधेन प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं। विशेषणार्थस्तर्हि। कुवि॰शेषणार्थेनार्थः अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ ॥ ॥

बाधित्वा षष्ठी स्यात् दक्षिणाद्ग्रामस्यापादानत्वं नवोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादप्रसंगः षष्ठ्याः। दक्षिणादाच्॥ विशेषणार्थ इति॥ वाक्यस्मर॰णायोर्य आकारो नत्वनुबंधकस्तद्यावृत्तय इत्यर्थः॥ एम॰ ७०

=विधशब्दः प्रकारार्थः एवं प्रसिद्ध इति भावः। १=

संख्यायाः यदा विधाशब्दः स्त्रीलिंग उपादीयते तदा तस्मान्ने कार्य्यत्वादनिष्टेऽपि विषये प्रसंगः॥ यदा तु विधानं विध इति घञन्तोऽर्थे कृ विधानमिति के कृते पुंल्लिंगनिर्देशः तदा तस्यैका
र्थत्वान्नानिष्टप्रसंगः। विधाया अर्थ इत्याचार्यदेशीयवचनं ग्गो विधेति अन्नं विधोच्यते कः पुनरिति। किं धातुकृतो ऽर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितं आय वा धातोरर्थो धा
त्वर्थः क्रियाविवक्षितेति प्रश्नः॥ कल्प इति। कल्पमहमुखमुच्यते। कालपृथक्भावात् पृथक्भावं मन्यते। कारकाणामिति एवं पदार्थविषये एव प्रश्नप्रतिवचने पृथ
क्भावस्य सत्ज्ञानत्वान्न द्विषयप्रश्नायो गात्। तत्र पंचधा गच्छतीत्येकस्यागमनक्रियायाः शब्देन निर्वृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथक्भावप्रतिपत्तिः॥ यद्येवमिति स
त्र्यन्यासेनैव सिद्धे वार्त्तिकं नारंभणीयमित्यर्थः॥ तथा हि॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते। न च गुणकालकारकपृथक्त्वे किंचित्सामान्यमुपात्तं यस्य प्र

संख्याया विधार्थे धा विधार्थ इत्युच्यते॥ को विधार्थो नाम विधाया अर्थो विधार्थः॥ यद्येवं एकोगो विधा। एकाहस्तिविधा अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि धाविधा
नं धात्वर्थे पृथग्भावे धा विधानं धात्वर्थे [illegible] पृथग्भाव इति वक्तव्यं॥ कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिना ओदनं भुंक्त इति
नेत्याह॥ कारकपृथक्त्वमेतत्॥ यत्तर्हि तत्कल्पे भुंक्ते सायं भुंक्त इति नेत्याह। कालपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि शीतं भुंक्ते उष्णं भुंक्त इति। नेत्याह॥ गुणपृथ
क्त्वमेतत्॥ कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः। कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। यद्येवं क्रियाप्रकारेयं भवति विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवं ति। एवंविधं
=भेदको विशेषः ... भवति॥ २=असत्ताक्षि... पृथक्क्रियोपलक्षणमेतत्। एवं च न्यत्रेष्वनभिधानस्यात्माक्रियाविषयः प्रकारोऽपनत इति नासर्यं। ३=
कारः स्यात्॥ ननु सूत्रन्यासे पंचधा श्लोका इत्यादावपि प्रसंगयेन भाव्यं वार्त्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुंक्त इति च पृथक्भावाभावात् प्रत्ययस्यन प्रसंग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्त्तिक
योः नैष दोषः पंचधा श्लोका इत्यादौ क्रियापदप्रयोगेऽप्यस्तीति क्रियापदानुषंगादस्ति क्रियापृथक्भावः॥ एकधा भुंक्त इत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रियापेक्षया एकप्रकारस्य भु
जेरस्त्येव पृथक्भावः एकः पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययाभावः प्रकारविवक्षायां तु भवत्येवैकधा पाक इति पंच पाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकार
वत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति पंचधा पाक इत्यादौ तु भवत्येव॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰वै॰५ एकाद्धे॥ धाग्रहणेनुवर्त्तमाने पुनर्द्धायहणं धामात्रस्यादेशार्थमन्यथानंतर्यादधिकरणविचाल एव ध्यमुञ् विज्ञायेत। ततश्च विधार्थेनस्यादैकध्यंभुंक्त इति।

७१ सहभाव इति॥ अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः इहाधिकरणविचाल एकस्य द्रव्यस्य विभागेनावस्थापनं यथैकं राशिं पंचधा कुर्विति ऐकध्यं राशिं कुर्वित्यत्र

त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधिकरणविचाल इति मन्यते। वचनं तु विधार्थमेव स्याद्धायहणं तु [illegible] रर्थे यो धमुञर्थे द्वैधं भुंक्ते एकं राशिं द्वैधं कुर्विति॥ नचा

भावान्ना॰

=द्विश्चोश्च धमुञित्यादौ द्विविधस्यापि धार्थस्य संभवात्॰=

एकाद्धो ध्यमुञ्॥ सहभावे ध्यमुञ्॥ सहभावे ध्यमुञ् वक्तव्यः। ऐकध्यं राशिं कुरु। सन्तर्हि वक्तव्यो

न वक्तव्यः अधिकरणविचाल इत्युच्यते॥ न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः यदेकमनेकं क्रियते। यदप्यनेकमेकं क्रियते सोप्यधिकरणविचालः॥ द्वित्र्योश्च धमुञ्। धमुञंतात्स्वार्थे डदर्शनं॥

धमुञंतात्स्वार्थे डो दृश्यते स च विधेयः। पथि द्वैधानि संशये द्वैधानि॥ ॥ ॥:

मनेकस्य॰

वश्यमिति अधिकरणं द्रव्यमुच्यते। तस्य विचालोन्यथाकरणं तच्चैकस्यानेकीकरणमेवा एकीकरणमिति सूत्रे गौवेश्य सिद्धिरित्यर्थः॥ अनेकस्यपदेकीकरणं

तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरणविचालेति सूत्रमेकस्यानेकीकरणेप्रकारस्यापि संभवात्पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्याहुः॥ द्वित्र्योः। पथि द्वैधानीति स्वा एम॰

र्थिके लेपि स्वभावात्स्त्वलवाचित्वाल्लिंगसंख्यायोगस्तत्रैकशेषेणाव उवचनं क्वचित्तु मतिद्वैधानीति पाठः॥ ॥ ॥ ७१

पाप्ये॥ याप्यशब्दोयमस्यपादानसाधनो यापिता अस्माद्गुण इति याप्यः कुत्सितः। अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो याप्यः देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः॥ तत्र विशे
षानुपादानादतिप्रसंगं मत्वाह पापशपीति॥ तद्गुण इति। कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः॥ एतच्चान्तरंगत्वाद्धि प्यतेप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासन्नत्वात्कुत्साश्रयणस्य

याप्ये पाशप्॥ पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यं। वैय्याकरणपाशः याज्ञिकपाशः योहि यापयितव्यो याप्यस्तत्र माभूदिति॥
अथ वैय्याकरणः॥ शरीरेणाकृशः आकारेण नच शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति न कर्तव्यः॥ कथं यस्य भावाद्द्व्ये

=तदभिधानद्वयस्यविव=
=क्षां न तु गुणवक्तव्योहति=

शब्दनिवेशस्तदभिधानेन तद्गुणो वक्तव्येप्रत्ययेन भवितव्यं न च कार्श्यस्य भावात् क्रमेवैयाकरणशब्दः॥ पूरणाद्भागेती
यादन्॥ पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुं। नह्यपूरणस्तीयशब्दोस्ति यत्र दोषः स्यात्। ननु चायमस्ति मुखतीयः पार्श्वतीय
इति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति एवमस्य न भविष्यति॥ उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यं॥ प्रागेकादशभ्यो
छंदसीति पूरणाद्यथा स्यात्॥ ॥ ॥

=आतो कुत्साप्रसंगवात=

याप्यत्वात्॥ यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सानैसंभवतस्सर्वकोदेवदत्तकः सक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव। एवं च देव
दत्तयाश इत्याद्यपि भवति यद्यभिधानमस्ति॥ ॥ ॥७॥ ॥

=मादितुसिद्धं त्विस्यादिसर्वववचनानेशसपरं स्यादवनकर्त्तव्यतायांनकश्चिद्विशेषः स्यात् २=

भा० कै० ५ एकादा॥ एकहाकिनिच्चीति॥ एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते। असहायग्रहणं चनहर्थेसविशेषणत्वात्नाभिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयैककार्यसहायार्थ

७२ वाचिनः प्रत्ययो यथास्यादेकस्माकाशमिसाहोमाभूदिति॥ कथं पुनर्द्विवह्वर्थे प्रत्ययो विधीयतेनह्येकशब्दो द्विवह्वर्थो वर्त्तते इत्याह॥ सिद्धंत्विति॥ संख्यैवादेशः संख्यादे

× यः। एकहजानि-एका ६

एकादाकिनि। एकादाकिनिच्चिद्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानं। एकादाकिनिचिद्विवह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः। एकाकिनौ एकाकिनइति। किंपुनः

कारणं नसिध्यति। एकशब्दोयं संख्यापदं। संख्यया च संख्येयमिह सर्थः। सिद्धं तु संख्यादेशावच[ना]त्‌सिद्धमेतत्कथं द्विवह्वर्थायाः संख्यायाः

एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायस्य वा। असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः असहायः एकाकी असहायौ एकाकिनौ। अ

सहाया एकाकिनः। सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तं एकादाकिनिच्चिद्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति॥ नैषदोषः

। अयमेकशब्दोस्त्येव संख्यापदं। तद्यथा एकः द्वौ बहवइति। अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते। तद्यथा। सधमादो द्युम्न्य एकास्ताः अन्या इत्यर्थः

॥ अस्त्यसहायवाची॥ तद्यथा एकाग्नैः किमिः क्षुद्रैर्जितमिति। तद्योऽसहायवाचीतस्येष प्रयोगः॥ ॥ इति श्रीभगवत्प

तंजलिविरचिते श्रीव्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ श्री ॥

ग्रः सच द्विवहुशब्दयोरसहायस्यैवेत्यर्थे॥ द्विवहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव॥ अयमेकशब्द इति उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनं प्राधान्येपिहिवर्त्त

एके तेऽन्यप्राणः एकोगोत्र इति समानार्थेपि वर्त्ततेतेनैकधेति साधारणेपिवर्त्ततेरेव दन्तयन्तयोरेकामातेति॥ एकाग्नय इति अत्राकिनिचः कनोवालुग्विज्ञेयः॥ ॥ एम०

॥ भाष्यप्रदीपे कैयटे प्रथममाह्निकं पंचमाध्यायस्य तृतीयपादे॥ ७२

=मानपरत्वंनयोःकन्वर्थौचेत्तत्रःकन्तुकोरन्नानुवृत्तेरितिभावः२=

=सुबंतेन समानाधिकरणवृत्तिर्येषां तद्धितानां ते इत्यर्थः ॥४= =क्रियाविशेषणत्वेन २=

अतिशायने तमबिष्ठनौ। किमिदमिति। किमयं रूपं तस्य निर्देशः आहोस्विद्रूपं तस्य कस्मै हि प्रश्नः सर्थ इति संदिहानः पृच्छति। देश्यण इति। देष्ट्यादेश्यणः साधुत्वेन प्रतिपा
द्यस्ते ततस्तत्रैव निबध्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थं ततो निपातनाद्दीर्घत्वमिति स्त्र्युक्तं भवति। यावदिति। यावत्तावच्छब्दौ परिमाणे पाणिकाद्युपिपरिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रा
पि प्रयुज्येते प्रकर्ष इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे अतिशब्दस्तु द्योतकस्तस्यैवार्थस्य यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्तते स एव गतावपि प्रशब्दस्तु तत्कृतस्य प्रारं
भस्य द्योतकः प्रतिष्ठत इति। कस्य पुनरिति द्रव्यवाचिनी हि प्रकृतिर्नेव द्रव्यस्य प्रकर्षो नास्तीति मत्वा प्रश्नः ङ्याप्रातिपदिकादिति वर्तत इति ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्ति
भिः तद्धितैर्भवितव्यं उक्तं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्तन्ते सौ विभक्त्यन्त इति घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्चैवैष दोषः प्रकृतेरिदमुपलक्षणं
सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु ङ्याप्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः न च प्रातिपदिकस्येति॥ शब्दस्याभिधानत्वादभिधानस्य चाभिधेयगुणाभावाद्गुणस्य च स्वोप

अतिशायने तमबिष्ठनौ॥ अतिशायनमित्युच्यते॥ किमिदमतिशायनमिति? एषाः सूत्रे निर्बन्धनाः क्रियन्ते यावत् ब्रूयात् प्रकर्षे अतिशये इति तावदतिशायन इति॥ कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते॥ ङ्याप्रातिपदिकादिति वर्तते॥ ङ्याप्रातिपदिकस्य प्रकर्षे। ङ्याप्रातिपदिकं विशेषणं॥ न शब्दस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः। शब्दे असंभवादर्थे कार्यं विज्ञायते। कः पुनः ङ्याप्रातिपदिकार्थः? द्रव्यं। न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते॥ ॥ ॥

कारं प्रसनयेक्षत्वादिति भावः यदा तु तस्य गुणाभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्षे
आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तथा शब्दस्याप्याश्रीयतां। नैतदस्ति शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः शब्दस्तु वा
चकत्वादभिधेयासमवायात् स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्नोत्यवगमयितुमिति तत्प्रकर्षप्रसनपेक्ष एव द्रव्यमिति यत्किंचिदिदं तदिति सर्वनाम्ना परामृश्य
योग्यं वस्तु तत् द्रव्यत्वेन विवक्षितं तेन जातिगुणक्रिया अपि गृह्यन्ते न वै द्रव्यस्येति यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः तथा हि शुक्लतरं रूपमिस
त्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणात् द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तात्तत्प्रकर्षः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

=शब्दार्थयोस्तादात्म्याध्यासस्य तत्र तत्र प्रतिपादितत्वात् शुक्लमेतदिति नैवेत्स्वरूपतया शुक्लादिरूपेण तत्प्रकर्षेण द्रव्यस्य प्रकर्षो नाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यात् ३= गुणस्यापीति प्राधान्येनाश्रयणाद्द्रव्यरूपस्य गुणस्यापि आश्रितात्वा=
=श्रितादेव धर्मान्तरात्प्रकर्ष इत्यर्थः॥ निमित्तान्तरादिति गुणगतशुक्लत्वादिजातिसमानाधिकरणेन सम्बन्धादित्यर्थः १=

= ननु गुणप्रकर्षे आश्रीयमाणे पाचकतर इति न स्यादत आह· आश्रित इति· १ = स्वगतप्रकर्षद्वारेणेति· स्वाश्रिताश्रितत्वसंबंधेनेत्यर्थः। १ = अभिधीयत इति· तरबादिभिः। २ =

स्याय २

भा० कै० ५ एवं तर्हीति। आश्रितोभिधेयधर्मो गुणः स कश्चिद्दृष्टः प्रवृत्तिनिमित्तं शुक्लतरः पट इति यथा पटस्य स्वतो न शुक्लस्य नाप्यशुक्लस्य शुक्लो गुणो व्यपदेशहेतुरेवं स्वगतप्रकर्ष

७३ द्वारेण द्रव्यस्य स्वतो प्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतु[illegible]भवति॥ तदुक्तं हरिणा द्रव्योपदेशप्रत्यय उपादीयते गुणः भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोभिधीयते। स्वरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्या

यते यथा। अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते तथेति। यद्यपि तत्र द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथाप्यन्तरंगत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षो श्रयः प्रत्ययः क्रियाशब्देभ्यः पाचकादि

भ्यः क्रियायाः वृत्तिनिमित्तत्वात् प्रकर्षे प्रत्ययो जातिशब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवाहदोहादिप्रकर्षे प्रत्ययः। उपाधिसंसर्गेणातु विना द्रव्यस्य न प्र

प्र १

एवं तर्हि गुणः। एवमपि गुणग्रहणं कर्त्तव्यं द्रव्यमपि ह्यत्र प्राति पदिकार्थो गुणोपि तत्र कुत एतत् गुणस्य प्रकर्षे

भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्षे इति क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यं। शुक्लात्कृष्णे

१ मा भूदिति। न तर्हीदानीमिदं भवति॥ ॥ ॥

= द्रव्यप्रकर्षस्तत इत्यर्थः। ३ = स्वगतः कारणकृतश्चेति। २ = उपचरितः गुणक्रियागतः प्रकर्षो विवक्षितः। २ = उभौ तरबादिसन्निवेशसंबंधान्वयो योग्यस्य द्रव्यस्य

कर्षोनापि शब्दवाच्यत्वमिति तदुक्तं सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपपत्तिर्वाच्यतामिति तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये संभवतु मा वा आश्रितध

र्मद्वारकस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते न तु तन्निरपेक्षः स्वगतः अद्रव्यप्रकर्ष इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षे द्रव्यविषयो द्रष्टव्यः एवमपीति यथा गुणस्य

नित्यस्य नित्यद्रव्यसमवेतस्य कस्यचिन्महत्त्वादेः स्वतः प्रकर्षो नित्यस्य तु कारणकृतस्तथा द्रव्यस्यापीति मन्यते समानगुणग्रहणमिति द्वयोः परिपूर्णयोर्भिन्नजा

तीययोर्गुणयोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षस्य ज्ञानात्कृष्णाच्छुक्लतर इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः॥ ॥ ॥ एम० ७३

अध्वर्युर्वै श्रेयानिति। अध्वर्योः परिपूर्णं प्रशस्यत्वं प्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष इति मन्यते। अन्धानां काणतम इति। अन्धा नेत्रद्वयेन न पश्यन्ति। काणास्त्वे-
केनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्षमभिमन्यते। समानगुण इति समाने गुणे भिन्नाश्रये विवक्षिते तदाश्रयास्पर्द्धे सत्यर्थः॥ काणोऽयमिति तत्र अन्धानामपि वास्तवं काण-
त्वं विद्यते न तु लोकप्रसिद्धं तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तथा च लोकप्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति महान् हिमवानिति सर्वेभ्यो महीयान् हिमवानिति माभूदि-

अध्वर्युर्वै श्रेयान् पापीयान् प्रतिप्रस्थाता॥ अन्धानां काणतम इति। समानगुणे स्पर्द्धा भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः पापीया-
न् प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः। अन्धानां काणतम इति। काणोऽयं सौक्ष्म्येव जते। सर्व इमे किञ्चित्पश्यन्ति अयमेषां काणतम इति अद्भुतविप्रकर्ष इति
वेकत्वमिह माभूत्॥ महान् सर्वेभ्यः महान् हिमवानिति॥ जातेर्नेति वृक्षत्वमिह माभूत् वृक्षोऽयं प्लक्षोऽयमिति। न तर्हीदानीमिदं भवति॥ गोतरः गो-
तरा अश्वतरः अश्वतरा इति। नैष जातेः प्रकर्षः। कस्य तर्हि गुणस्य। गौरयं यः शकटं वहति। गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरं च। गौरियं या समां
समां विजायते। गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च॥ अश्वोऽयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति॥ अश्वतरोऽयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति॥ तथा ति-
॥ ३॰ ङश्चेत्सत्र क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यं। साधनप्रकर्षं माभूत्॥ ॥ ॥

सत्यर्थः॥ जातेरिति॥ आश्रयप्रकर्षो जातेः प्रकर्षं मन्यते कस्य तर्हीति प्रश्नः गुणस्येति परिहारः अभिधेयसहचरितलोकप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः॥ केचित्तु गु-
णसमुदाये शब्दप्रवृत्तिमभ्युपगमाना शाद्यर्थान्तर्भूतस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः॥ साधनप्रकर्षं माभूदिति ननु च साधनस्य गुणाभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षसंभवात्तत्प्र-
कर्ष एव प्रत्ययो भविष्यति। एवं मन्यते। प्रधानानि सत्वगतेनापि धर्मेण तद्बलेन प्रपरिदृश्यन्ते गुणगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो माभूत् सत्वगते य
॥ यावदित्येवमर्थं क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यं॥ ॥ ॥ ॥

स्मा

मा०कै०५ ७४ नैष दोष इति बहूनामपि दोषाणां प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः यस्य प्रकर्षोऽस्तीति संभवव्यभिचाराभ्यां सत्त्वादुपाधिनिर्दिष्टः शास्त्रे इति भावः॥ काशिकस्येति काशिषु भव इति ठञ् ञिठ योरेकतरः प्रत्ययः गुणान्तरमिति पूर्वं मृत्त्वान्तरदर्शनात् गुणप्रकर्षः प्रतिपादितो न तु प्रयत्नभेददर्शनादिति विशेषः मुक्ता दितिमुक्ताप्रतियोगिनि विवक्षिते प्रमुक्तशब्दात् प्रत्ययो माभूदित्यर्थः॥ न ह्याभिरूप्यादिति स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य भेदेनानाश्रयणाच्छुक्लाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षेनुभ

नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। गुणग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यं। यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य। कथं ज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके। इह समाने आयामे विस्तारे पटस्य अन्यो अर्घो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य। गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पिन उत्पादयमानाः द्रव्यान्तरेण प्रच्छादयन्ति। अन्येन प्रमुदं धौतकं कुर्वन्ति अन्येन शैफालिकमन्येन माध्यमिकं॥ यदप्युच्यते। क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात् शुक्लेऽसौ मा भूदिति न कर्तव्यं॥ समानगुणं वै स्पर्द्धा भवति॥ न ह्याभिरूप्यः पौरुषेय स्पर्धते। वाचके न खल्वपि स कर्तव्यं। न च मुक्तास्त्वस्मै प्रत्ययउत्पद्यमानो वाचकः स्यात्। यदप्युच्यते। अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम् अदूरविप्रकर्ष एव स्पर्द्धा भवति। नहि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते। यदप्युच्यते। जातेर्नेति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं॥

॥

वस्येव प्रत्ययत्वाच्छाभिरूप्ययोगः घः श्रेयानिति मुक्तरूपस्य पितरां भवति प्रत्ययउज्ज्वलतरोऽयं कम्माच्छुक्लादिति न च मुक्तादिति मुक्तातरइसुक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नमुक्तगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः मुक्तगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः॥ नहि निष्कधन इति अत्यन्तान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः॥ एम० ७४

=तथा वाच्याभिरूप्योरध्यात इति प्रयोगो नेत्यत्र भाष्यतात्पर्यं॥२

जननेति। अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात्। तद्गतायां जातौ जननेनाप्राप्यत्वादयत्नलभ्यस्यायमर्थः। सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक्। घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पाद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायांति। यद्यपि वत्वा काश्चितस्य शौक्ल्यादेर्यत्नलभ्यत्वं तदाश्रयभेदात् गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेपि भेदाभावात् प्रकर्षापकर्षायोगः। साधनं वै द्रव्यमिति ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तस्य प्रकर्षो यदाह साधकतमं करणमिति नैष दोषः। पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङ्। तेन भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः। न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रक

=भेदाभावादिति। आश्रयभेदेन कल्पनारोपविषयभेदस्याप्यभावादित्यर्थः।२= =व्यञ्जकाव भिव्यक्ता भवंतीत्यर्थः।२= भेदावगमादिति। गुणस्य स्वतोऽभेदेपि विभिन्नद्रव्यसंबंधवशाद्भेद इत्यर्थः।२=

जननेनया प्राप्यते सा जातिः। न चैतस्या येसप्रकर्षापकर्षौ स्तः। यदप्युच्यते॥ तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं। साधनप्रकर्षे मा भूदिति न कर्तव्यं। साधनं वै द्रव्यं॥ न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः॥ ॥०॥

र्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षास्ति। पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः। प्रकर्षे युक्तेपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात् क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात् क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः। एकौ द्वौ त्रय इत्यादिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्रकर्षाभावः। बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वात् भवति प्रकर्षः बहुतरा इति। एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः। भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावो लोकन्यायानुसारेणागम्यमानत्वान्नोक्तः॥ ॥ ॥ ॥

=वैधर्म्याग्रहणाच्च·१= नचेति· एकत्वानेकत्वरूपवैधर्म्यस्य सत्त्वादिति भावः। एकत्वानेकत्वयोर्वैधर्म्यं त्वे[?]वानावह[?]पुनरस्यति· एकस्यापीति·१=

भा०कै०५ किंपुनरेकमिति॥ ननु समानधर्मोपलंभाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयो नचैकानेकयोर्विशेषाग्रहणं नैष दोषः एकस्यापि भेदव्यवहारो दृश्यते यथा परद्रव्यात्म[?]डुणसीस डुन
७५ रश्चैषमः अन्य एवायं संवृत्त इति। तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते यथा भिन्नापि क्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयत इत्येकोच्यते॥ तत्त्वतो हि भवद्भिरास्
नेमवंत आसत इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्या निस्वसमवेता भिन्नान्येवासनानि एकत्वं चाश्रितोक्तं नतिङः तान्येकशेषारंभप्रयोजयं तिङ्क्रियाया एकत्वा
दिति एवं च किमेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदात्पृथगिति भेदमुतानेकमेवेति संशयात्म्यः उपपन्नः यद्येकमिति एकत्वजातिवद्गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः॥ समा

किंपुनरेकं शौक्ल्यम् आहोस्विन्नाना। किं चातः। यद्येकं प्रकर्षो नोपपद्यते। न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति। अथ नाना स
मानगुणाग्रहणं कर्त्तव्यं॥ मुल्कात्लक्ष्मेमा भूदिति अपस्त एकं शौक्ल्यं। ननु विशेषवत्। किंकृतो विशेषः अल्पत्वमहत्त्व
कृतः अथवा पुनरस्तु एकं निर्विशेषं च॥ ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते॥ न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवतीति॥ ॥

=निरवयवं·१= =सावयवं·२= तस्य१

नगुणाग्रहणमिति तुल्यभेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्षः एकं कृष्णापेक्षोपीति तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणाग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥
ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षप्रकर्षप्रसङ्गस्य निवृत्तिर्विधेया नैष दोषः एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणान्तरापेक्षो
पि प्रकर्षो नोपपद्यते यथा गोत्वं नात्मापेक्षया नापि जात्यन्तरापेक्षया प्रकृष्यते गुणभेदवादी तु भेदनिबंधनप्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति नैव समानगुणाग्रहणं क
र्त्तव्यं विशेषवदिति ततो विशेषाश्रयत्वादन्यत्वा उपपन्नः प्रकर्षः अल्पत्वमहत्त्वकृत इति क्वचिदाश्रयेल्पं क्वचिन्महदित्यर्थः॥ ॥ ॥ राम० ७५

=रूपादिसावयवमिति सांख्यानुसारेणेदं·१=

=संभेदादिति॰गुणांतरेणकृष्णादिनाप्रछादितत्वादपकर्षः। अप्रछादितःकेवलंशुक्लशुक्लरूपइतिभावः। १=

श्री१

गुणांतरेणप्रछादनादितिसंभेदात्मिकरणादिसर्थः॥ यथाजातुसत्वादिवासितायामल्लिकायाः किमंतरादिति। अतिशायनइतिकिंप्रसयार्थनिर्देशः आहोस्वित्प्रकृसर्थस्यविशेषणमितिसमर्थविभक्तिश्रद्धारेणविचारः॥ द्वितीयांतादितियदातिङंतेनविसदृशार्थेविग्रहवाक्यप्रदर्शनेतदाद्वितीयांताडुसतिः कुदंतेनतुवाक्यप्रदर्शनेषष्ठ्या

गुणांतरेणाप्रछादनात्प्रकर्षोभविष्यति॥ अथवापुनरस्तुनाम। ननुचोक्तंसमानगुणग्रहणंकर्त्तव्यंशुक्लात्कृष्णेमाभूदिति॥ नकर्त्तव्यं। समानगुणएवसंघर्षोभवति॥ नह्याधामिरूपोस्पर्द्धते। वाचकेनखल्वपिशुक्लतरत्वं। नचशुक्लात्कृष्णेउत्पद्यमानोवाचकःस्यात्। किमंतात्तुनरूपस्याभवितव्यं। द्वितीयांतात्अतिशय्यमानात्॥ शुक्लमतिशेतेशुक्लतरः कृष्णमतिशेतेकृष्णतरः॥ यदिद्वितीयांतादतिशय्यमानात्। कालोतिशेतेकालीं कालितरइतिप्राप्नोतिकालतरइतिचेष्यते। तथाकालीअतिशेतेकालंकालतराइतिप्राप्नोतिकालितरेतिचेष्यते॥ ॥ ॥

भाष्यंशुक्लस्यातिशायनइतितदाषष्ठ्यादौसंदेहोभवतिकर्त्तरिषष्ठीवास्यात्कर्मणिवाकरणेल्युट्स्यात्कर्त्तरिवेति अयवाद्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमितिषष्ठ्यपिगृह्यतेप्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्याचसमर्थविभक्तिः कालितरइतिद्यरूपकल्येतिह्रस्वः॥ ॥श्री ॥७॥ ॥

भा०कै०५ गर्गतरः प्राप्नोतीति॥ वृत्तावपि लिङ्गविधानात्तमब्विशेषसंप्रत्ययात् बहुवचनांतात्प्रत्ययोत्पत्तिर्विरुद्धा। अव्यतिरिक्तं वय इति प्रत्ययार्थपक्षे लाघीवयः प्रतिपत्तिर्वेयः
७६ प्रकर्षे ऐौवासौ कुमारीमतिशेते न तु गुणां तरेणास्यविप्रकर्षाच्छाहीतु वयः प्रतिपत्तिर्नास्तीति ङीयोप्रसंगः स्वार्थिकत्वे तु प्राब्धेव वयः प्रतिपत्तिरिति ङीप्प्राप्तिः त
रयोरुक्तत्वादिति तरपः स्वार्थिकत्वात्सर्वैः प्रकृत्यर्थैस्तेन घोतत इति भावः॥ ङीबपीति॥ टाबपवादत्वात् ङीप इति भावः अन्येत्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्ने न ङीया
प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात् तरबंतात्स्त्रीत्वमात्रमभिव्यंक्तव्यमिति टावेव भविष्यति यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात् दि

गार्ग्य

तथा गार्ग्योतिशेते गार्गो न गार्ग्यतरः इति प्राप्नोति। गार्ग्यतर इति चेष्यते। तथा गार्गो अतिशेरते गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति। गार्गतरा इति
चेष्यते। एवं तर्हि प्रथमांतात्स्वार्थिको भविष्यति। कालः अतिशेते कालतरः काली अतिशेते कालितरा। गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्यत
रः गार्गा अतिशेरते गार्गतराः। यदि प्रथमांतात्स्वार्थिकः कुमारितरा किशोरितरा॥ अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति
ङीप्प्राप्नोति। तरयोरुक्तत्वात् स्त्रीप्रत्ययो न भविष्यति॥ टाबपि तर्हि न प्राप्नोति उक्तेपि हि भवन्ति ते टाबादयः॥ उक्तमेतत्स्वार्थि
का टाबादय इति ङीबपि तर्हि प्राप्नोति॥ एवं तर्हि गुणोभिधीयते॥ ॥ ॥

=निमित्तमात्रस्त्रीलस्य.१०= =घरूपतिसत्रे चेतिवचनादित्यर्थः।१२=

नांतात्सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी भाष्यकारस्तु निमित्तस्य सन्निधानात्प्रत्ययादैनैवात्तरीयाभाष्यं न तु टापेति पक्षांतरमाश्रयति। एवं तर्हि गुण इति अतिशे
तेनेनेत्यतिशायनो गुणोभिधीयते कारणोल्युट्। आश्रयद्रव्यवाचिनः तत्समवेते गुणे प्रत्ययविधिः ततोव्यतिरिक्तार्थाभिधानात् द्योतांतद्वयोर्लक्षणं ङीबभा एम०
वः गुणाभिधाने कालितर इति समानाधिकरणाभावात् घादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेत्तद्वचनादैयधिकरण्येपि भविष्यति॥ ॥ ॥ ७६

एवमपीति षष्ठीप्रसंगस्तद्द्रव्यवचनात्त्र चोदितः। सोऽपि भिन्नभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदात्र विवक्षितत्वात्‌ तत्सामर्थ्येऽपि त्वभेदविवक्षायां मंचादिवत्स्वलिंगसंख्यापरित्यागप्रसंगः आ-
श्रयत इति विशेषणानां चाजातेरिति वचनात्तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकारयोग्यत्वात्‌ शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते॥ अथवा क्रियेति अतिशाय्यो तिशायन

एवमपि लिंगवचनानि न सिध्यन्ति। शुक्लतरं शुक्लतरा॥ शुक्लतरः शुक्लतरौ शुक्लतरा इति। आश्रयतो लिंगवचनानि भवन्ति। गुण-
वचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवन्ति। तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी। शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति।
यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति॥ अथवा क्रियाभिधीयते। एवमपि लिंगवचनानि न सि-
ध्यन्ति आश्रयतो लिंगवचनानि भविष्यन्ति॥ एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति यद्धि अतिशेते यच्च अतिशेष्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भव-
तः। नैष दोषः। कथं शेतिरकर्मकः॥ अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मोपदिष्टा विधयः कर्मस्था भावकानां कर्म-
स्था क्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृकस्थभावकश्च शेतिः॥ अथ यद्येवं द्वितीयां तावदुत्पत्तिः प्रथमां तावत्स्वार्थिकः अथापि गुणोऽभिधीयते।
अथापि क्रिया। किं गतमेतदियता सूत्रेण॥ आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यं। गतमित्याह। कथं यदा तावद्द्वितीयां तावदुत्प-
न्नमिति भावेत्युद्विधानात्‌॥ आश्रयौ भवत इति उभयोर्निर्वर्तकत्वादिति भावः॥ अकर्मका अपीति अर्थान्तरवृत्तित्वात्कर्मोपदिष्टा इति अतिशयि क्रियाकर्तृद्वैर्ध्यं वुसमवेतान-
नुकर्मणीति कर्माश्रयलिंगसंख्याभावस्तु न भवति कर्मोपदिष्टा इति द्विवचनमिह कर्मोपदिष्टो विधिः कर्माश्रितस्य चोदितत्वात्‌। आश्रयतो लिंगवचनानि सत्त्वसमवाय्या-
(१ अप्रयोगस्तेन तु निर्वर्तक इत्यर्थः॥ ॥ ॥

ग्रं॰ प्रथमानामाधिक्यं ॥०॥

भा०कै०५ स्तुट्म भविष्यतीति कर्तृसाधनः। कः प्रयोज्यार्थ इति। अचेतनत्वात् गुणानां प्रयोजकतानुपपत्तिं मन्यते गुणगुणिनमिति। अस्माभिः प्रकर्षे त्वमतिशेष्येति न तत्सामर्थ्यो
७७ चरणलक्षणश्चाचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितं। कः पुनरिति। शोनेर नेकार्थत्वात् प्रश्नः। यो यत्रेति स्वस्थानार्थः शेतेर्ण्यन्ताजल्ला
शायदस्तत्रेति भावः॥ गुणगुणिनाविति अवतिष्ठन्त इत्यर्थः। ताननुगुणाननुगुणपति शाययन्ति अतिशाये नावस्थापयतीत्यर्थः॥ पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चा

=करणेल्युट्=१ =भावेल्युट्=१

तदाकृतस त्सुटो बहुलमित्येवमत्र ल्युड् भविष्यति। यदा गुणोऽभिधीयते। तदा न्याय्य सिद्धमेव। यदापि क्रिया तदापि न्याय्य सिद्धमेव। अथवा अतिशायपयतीत्यतिशायनं। कः प्रयोज्यार्थः॥ गुणगुणिनं प्रयोजयंति। गुणी वा गुणान्प्रयोजयति। कः पुनरिह शेत्यर्थः॥ इह यो यत्र भवति शेते। सोऽत्र गुणाश्च गुणिनि शेरते। शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोऽयं समीक्षितः। शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि। गुणी वा गुणसंयोगाद् गुणो वा गुणिनाय दि। अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति॥ इह अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि वस्त्राणीति। परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति॥ आतिशायने बहुव्रीहावुक्तं। किमुक्तं। पूर्वपदातिशाये

×अस्यातिसूक्ष्माणि×१

आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति॥ ॥

गुणिनः शेत्यर्थ इति प्रकृत्यर्थो णिजर्थोऽपि वा अत्र गम्यत इत्यर्थः॥ शेत्यर्थे नास्तीति न तत्प्रसिद्धत्वात् गुणी वेति॥ गुणसंबंधाद् गुणवानतिशेते गुणिसंबंधाद् गुणो वा अभिव्यज्येते
तिप्रकृष्टत्वेनेति भावः। कारितार्थ इति गुणो गुणिनमतिशाययति गुणेऽपि गुणामिसस्तिणर्थोपपत्तिः॥ परत्वादिति सूक्ष्मतरवस्त्र इति प्राप्नोति सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेष्यते प्रकर्ष एम०
स्यान्यपदार्थप्रतिविशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः आतिशायिकादिति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः॥ ॥ ॥ ७७

उत्तरपदातिशय इति परविप्रतिषेधेन तत्र स्वरे विशेषस्तरबन्ते न समासे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बहुशब्दाद्गरशब्दोन्तोदात्तो भवति बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः पित्वादनु
दात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसंगस्तथा कपि विशेषो बहुपाद्यतरक इति तरबन्ते न समासे भवति बहुव्रीहेस्तु तरपि बहुपाद्यकतर इति स्यात् यदा तु तत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा ब
हुव्रीहौ कृते तेन तरब्भवेदिति तद्वः प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तत्र प्रथममध्यमयोः प्रकर्षयुक्तं मध्यमं पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तं मंसापेक्षया पकर्षयु

उत्तरपदातिशयेऽप्यातिशायिको बहुव्रीहेर्बहुपाद्यतराद्यर्थ इति। इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे
तरबन्ते। तत्र द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात् शुक्लतर इति शब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति। शुक्लशब्दादेव प्यते। शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञा
नं। शुक्लतरशब्दे शुक्लोऽस्तीति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति॥ नैतद्विवदामहे शुक्लतरशब्दे शुक्लोऽस्ति नास्तीति॥ किं तर्हि शुक्लतरशब्दोऽप्य
स्ति। तत उत्पत्तिः प्राप्नोति॥ तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति। तदन्तात् आतिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दसि आतिशायिको दृश्य
ते देवो वः सविता प्रार्पयितु श्रेष्ठतमाय कर्मणे॥ श्री ॥७॥

=तनुश्रेष्ठतमायेत्यातिशायिकादातिशायिको दृश्यत एवेत्यनन्तरः तदन्ताच्चेति॥ ९=

[redacted] युक्तं मंसं तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यं। तत्रेति। पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्प
त्तिप्रसंगः॥ शुक्लतरस्येति। न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसंभवात् शुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्त इत्यर्थः॥ शुक्लतरशब्द इति शुक्लतरः शब्दो वाच
को यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेन नास्तीत्यर्थः॥ उत्पत्तिः प्राप्नोतीति॥ अनिष्टमपि प्राप्नोति स त्वामपीष्टसिद्धावित्यर्थः॥ श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठायेत्यर्थः॥०

भा०कै०५
७८

मध्यमादिति॥ मध्यमवाचिनः शुक्लादेरभिधेये प्रत्ययोवक्तव्यः शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति। अनेनचवक्तव्येनतत्कौण्डिन्यन्यायेनततीयशुक्लवाचिनः शुक्लत
रशब्दादुत्पत्तिर्बाध्यते मध्यमस्य शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवतितत्तीयापेक्षयातु न्यूनलाघुल्ल एव भवतिन्नतु शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेव मध्यमशुक्लवा
चिनः प्रत्ययोवक्तव्य इत्यर्थः॥ नचन्यूनः प्रवर्त्तेत इति स्वगतप्रकर्षापेक्षयांतद्धितोत्पत्ता विसर्पः॥ ततश्च पूर्वमतद्धितांतएव शुक्लशब्दस्तत्तीये शुक्लेऽभिधेयेप्र
त्ययमुत्पादयतिलुप्स्यविष्यतीतिगतार्थत्वात्प्रयोगएवलुक्।एकेनैवतरम्मध्यमशुक्लापेक्षत्तत्तीयप्रकर्षस्यप्रतिपादनात्॥ नचेति शुक्लतरतरशब्दस्यप्रयो
पा०आघ१

एवंतर्हिमध्यमात्शुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षा उत्पत्तिर्वक्तव्या॥ मध्यमस्य शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्यप्रकृष्टः परमपेक्ष्यन्यूनः नचन्यूनःप्र
वर्त्तते। अथवाउत्पद्यतांलुप्स्यविष्यति। वाचकेनखल्वप्युत्पत्तव्यं॥ नचशुक्लतरशब्दाडुत्पद्यमानोवाचकः स्यात्नखल्वपिबहूनांप्रक
र्षेतरयाभवितव्यं॥ केनतर्हितमपा। पूर्वेणप्रवर्द्धमानोयउत्तरोलभतेसितः परस्मिन्न्यूनतामेतिनचन्यूनःप्रवर्त्तते। अपेक्ष्यमध्यमःपू
र्वमाधिक्यंलभतेसितः परस्मिन्न्यूनतामेतियथामात्सः स्थितेनापेअन्तवापिनरत्तस्मान्नापशब्दोभविष्यतिवाचकश्चेत्प्रयोऽऊखोवाचकश्चे
१त्प्रयुज्यतां॥ ॥ ॥

गामावाद्वाचकत्वं। नखल्वपीति। यदित्ता बहूनामप्यन्यतमस्यप्रकर्षोविवक्ष्यतेतदाशुक्लतममितिभाव्यंनतुशुक्लतरमित्यर्थ पूर्वमनपेक्ष्यद्वयोरन्यतरस्यप्रकर्षेविव
क्षात्तदापूर्वानपेक्षायांमध्यमंशुक्लमेवभवतिनतुशुक्लतरमितिशुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा शुक्लतर इतिनकश्चिद्दोषः पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। पूर्वेणेतिसितः शुक्लः
पूर्वेणप्रवर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरःप्रकर्षलभतेतत्तीयापेक्षयातुन्यूनएवेत्यर्थः। अपेक्ष्येतिपूर्वेणसमानार्थोदृष्टांतोपादानाय तुपुनरुक्तः नायशब्दइतिगतार्थ एम०
त्वात्लुप्स्याघ्वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यइतिलम्मन्यसेतदाशुक्लतरमितिपरिवाचकस्ततःप्रयुज्यतां नतुवाचकस्तस्मान्नप्रयोक्तव्यइत्यर्थः॥ ॥ ७८

तर१

द्विवचाद्विवचनंच विभज्यं च द्विवचनविभज्यं निपातनात् भजेः विण्वोधात्मसयोर्द्विवचनविभज्यं चतदुपपदं चेति कर्मधारयः तस्मिन्नुपपदे सति ष्ठेतिप्रत्ययौ भवतः। तन्नोपपदं विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते। वृत्तौ तु गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते एवं चोपपदद्वयग्रहणं विस्पष्टार्थं। तन्नेदं न सिध्यतीति। पारिभाषिक द्विवचनाश्रयः दूरे ह्वेः प
नौ भवतः तच्चोपपदं विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते। वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नाव श्यं प्रयुज्यते एवं चोपपदद्वयग्रहणं विस्पष्टार्थं। तच्चेदं न सिध्यतीति। पारिभाषिकद्विवचनाश्रयः पूर्वोः प
क्षः अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः अस्मा कं चेति। अस्मदो द्वयोश्चेति एकस्मिन्बहुवद्भावः यदि पुनरिति पूर्वोक्ते पूर्वाह्णे राशौ पुक्ते द्विराशिद्वयापेक्षस्य नकं चिदर्थद्वयापेक्षस्य द्व्यर्थ
स्य विद्यमानत्वात्मसयः सिद्ध इति भावः इहापीति। सांकाश्यक पाटलिपुत्रकराशिद्वयसंभवात्। सांकाश्यकानामिति अपत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावात्तरं स्यात् सांकाश्य
=दंतोष्ठयुलादौ·२= =अस्माकंत्वदेवदत्तस्य सादौ·२=
द्विवचनविभज्यो। द्विवचन इत्युच्यते। तन्नेदं न सिध्यति॥ दंतोष्ठस्य दंताः स्निग्धतराः॥ पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ अस्माकं च देवदत्तस्य च देव
दत्तो भिरूपतर इति। यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्यते। तत्रायमर्थः॥ विभज्योपपदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्र
का अभिरूपतरा इति द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धं नैवं जातीयिकाद्व्यर्थता शक्या विज्ञातुं इहापि प्रसज्येत। सांकाश्यकानां पाटलिकाणां च पाटलिपु
त्रका अभिरूपतमा इति॥ अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्त्तव्यं यो हि बहूनां विभागस्तदर्थं। सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रेभ्यश्च
्र माथुरा अभिरूपतरा इति। तन्नाहि द्व्यर्थोपपद इति वक्तव्यं॥ ॥ ॥
=उक्तावयवभेदस्तर्पः॥१=
कावयवः समुदायः सांकाश्यकशब्देनोच्यते॥ पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देनैवं निर्धारणमुपपद्यते। बहूनां विभाग इति बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशे
र्यत्र विभागः तत्र राशित्रयादि सद्भावात्तरम्न स्यात्॥ तन्नाहीति। ननु नैवं जातीयिकाद्व्यर्थे तेसादिनाति प्रसंगोद्भावनेनास्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरंगीकरणं नैष दोषः इह राशि
द्वयापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेन यदि पुनरित्याद्युक्तं तत्रायमर्थ इति च तत आचार्येणनैवंजातीयिके तिराशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता दूषिता ततोन्या द्व्यर्थताचार्य स्या
्र भिमते ज्ञात्वा शिष्य आह। तन्नाहीति॥ ॥ ॥

भा० कै० ५ आचार्य आह॥ नवकृत्वमिति। इयमाचार्यस्य द्व्यर्थताभिमता॥ इह रक्तो दृष्टस्य पाणिपादस्येति निरोहितावयवभेदः समासार्थः॥ तत्रैतस्यां व्यावभेदे कृत्वसंख्योपादानापि त्वाद्व्यर्थि
७९ पदस्य परिसमाप्तभेदांगीकृताभेदलक्षणौ कृत्वसंख्ये दंतोष्टलक्षणार्थे द्वयाश्रया द्व्यतातिपदार्थितरेतरयोगं द्वंद्व तत्रावयवकार्थभेदसद्भावाद्व्यर्थता नास्तीति तत्र मध्यवृत्ति
लक्षणस्ययोधानां श्लक्ष्णाः स्निग्धतमा इति। अस्माकं च देवदत्तस्य चेत्याद्यपत्ये द्वयसद्भावात् तिद्व्यर्थत्वं सांकाश्यकानां च पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपत
मा इत्यपरिसमाप्तभेदाः समूहिनः शब्देन प्रत्याय्यंते तेन च गुणशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थ [redacted] ता शब्देन प्रतिपादिता गुणशि शब्दस्य प्रयोगादिति द्व्यर्थत्वाभावात्तत्र भावः
अथात्र यतश्च निर्द्धारणमिति कथं षष्ठी यावता पंचमी विभक्त इति पंचम्यातदपवादेन भाव्यं नैष दोषः सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागो स्ति विभक्त इत्यग्रहणासामर्थ्याद्यत्र

नवकृत्वः॥ नेदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणं॥ किं तर्हि अन्वर्थस्य ग्रहणं। उच्यत इति वचनं द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमि
ति॥ एवमपि तरबीप्सनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं। तरबीप्सुनोरेकद्रव्यस्य उत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥

विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पंचम्या विषयः [redacted] स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतरा इति समुदायशब्द
प्रयोगे तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पंचमी नापि तरप्तमपयोर्निर्द्धारणाश्रये तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्यते यच्चैकदेशो नि
र्द्धार्यते यश्च निर्द्धारहेतुरेतत्त्रयसन्निधाने निर्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमास प्रतिषेधः इह तु नागानामुत्तमो नाग इति त्रयसन्निधानाभावात्संबंधसामान्ये ष
ष्ठीति समासो भवत्येव सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विरूपादाना
द्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयत्वकार्याभावः प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य विकर्षं आक्षिप्ते विभज्यग्रहणादिहाप्यवधारणमाश्रीयते। तेन समुदायशब्दोच्चा एम०
रण्यमाणो विभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसंगः॥ ॥ ॥ ७९

प्रकृतमप्यगानि ति॥ पाटवस्यातिशये ऽपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात्प्रकर्षेण सह प्रसंगः सि
द्धं त्विति॥ यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात् प्रत्यययोस्तत्र तत्प्रतिगुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादिरुच्यते॥
तत्र गुणभेदे न गुणिनो भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः। अजादी॥ नियमार्थ इति। अन्यथा प्रकर्षे योर्विधानाद प्रकर्षे विधि
: स्यादिति सिद्धे विधिरिति सिद्धत्वादतिशायनस्यानुवर्तनात्तेषु पुनर्विधानं नियमार्थमिति सर्वथा प्रशस्यस्य एवमपीति। अन्यथा तरतमयोरादेशविधानं स्यादिति न त्वाप
परिडुवान्पटुः आसीत्पटुतरश्चैष मद्य इति सिद्धं तु नुमणप्रधानत्वात्सिद्धमेतत्कथं गुणप्रधानत्वाद्गुणप्रधानो यं निर्देशः क्रियते गुणांतरयोगा
च्चाम्यत्वं भवति। तद्यथा तमेव गुणांतरयुक्तं वक्ता भवति॥ अन्यो भवान्वृत्त इति। अजादी गुणवचनादेव। एवकारः किमर्थो नियमार्थः। नैतदस्ति
प्रयोजनं सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायते। अजादी गुणवचनादेवेति। मैवं विज्ञा
यि। अजादी एव गुणवचनादिति। किं च स्यात्। न व्यंजनादी गुणवचनात्स्याताम्। प्रशस्यस्य श्रः इदमयुक्तं वर्तते। मत्वा युक्तं अजादी गुणवचना
देवेत्युक्तं अगुणवचनानामपि अजाद्योः आदेशा उच्यंते। नैष दोषः एतदेव ज्ञापयति॥ भवत एते प्रत्ययाः अगुणवचनेभ्योपि अजादी इति॥ यदयं
अजाद्योः परत आदेशान् शास्ति। एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात्॥ तयोः परत इति॥ यदि पुनरयं विधिर्ज्ञायते नैवं शक्यं॥ व्यंजनादी न हि स्याताम्॥
उपाधीनां च संकरः स्यात् पुनर्विधानादजाद्योः ननु चैते विशेषा अनुवर्त्स्यन्ते। यद्यप्येते अनुवर्त्स्यन्ते व्यंजनादी तर्हि न स्याताम्॥ ॥ ०
कं स्यादजादिभावस्य परिपुनरिति। अजादी इत्यत्रानुवृत्ते प्रशस्यशब्दादजादी भवतः आदेशाश्चेत्येवं व्याख्यानात् व्यंजनादी इति विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यां बाध
नात्॥ ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात्स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद्व्यंजनाद्योर्वाधस्याप्रसंगः द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्न प्रत्ययेष्विति सुपाधिसंकरो न भवति॥
ननु चैत इति। अतिशायने इष्ठो द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्तिष्यत इत्यर्थः॥ व्यंजनादी तर्हीति। यदि चतरम्प् मपाव अनुवर्त्स्ये पातां तदा तयोरपि आदेशाः स्युः त

भा०कै०५
८०
आचार्यप्रवृत्तिरिति नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेणाऽजादिभावो ज्ञाप्यते ननु साक्षादन्यथा पुनरपि अंजनाद्योर्बाधः स्यात् अकृतमिति अनाद्योरिति सप्तम्यंतं न प्रकृतं यत्तु प्रकृतमजादी इति ननु तदेवानुसंबध्यत इति प्रश्नः अर्थादिति सामर्थ्यादित्यर्थः॥ ननु चाजादी इति यथाश्रुत विभक्तिसंबंधे अजादिविधानार्थे संभवति कथं विपरिणामः शंकामाशयितुं नेष्टो षः प्रशंस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेशभावागमादेशस्य विधीयमानत्वात् प्रधान्यं प्रतीयते तत्राजा
स्म

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्यो प्यजादी इति॥ यद्यमजाद्योरादेशः शास्ति। ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यं। प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्त्तते॥ क प्रकृतं॥ अजादी गुणवचनादेवेति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः॥ अर्थाद्विभक्तिविपरि णामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं आढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीया निर्दिष्टं च भवति॥ एवमिहापि पुर
॥ स्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति॥ ॥ ॥

= ननु अजादी इति प्रथमांतस्य प्रातिपदिकार्थ एवार्थो ननु गुणवचनादिति शिष्टस्तु किं तत्पूर्वशक्तिलाभपूर्वकश = ...
= कांत ... विपरिणाम ... प्रातिपदिकार्थ एवे ति २ =
= ननु प्रथमायाः सप्तमी रूपेण विपरिणामो ... विपरिणामो न ... विभक्तीति १ =

दीइस नुवर्त्तनादादेशविधौ प्रसंयोगुणाभावः ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः विभक्तिशब्देन विभक्त्यर्थ उच्यते तस्य पूर्वशक्तिसागेन शक्त्यंतरोपजननेन विपरिणा मव्यवहारः प्रातिपदिकार्थ एव हि नाना प्रक्रियो गात् कर्म्मादिशब्दवाच्य इति सएव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यंतरवाच्यः अथवा तल्लिके षिभेदे शब्दस्य सारूप्या त्तत्ताद्रूप्यवसायाश्रयेण विभक्तिमस्य सागोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारो वसीयते विभक्तेस्तूपचरितो विपरिणामव्यवहारः नहि प्रथमायाः
॥ सप्तमीरूपेण विपरिणामसंभवः॥ ॥ ॥

एम०
८०

= सएवेति एवं च तदिति ... सकल ... भागपूर्वकं यत्किंचित् किंचिद्विशिष्टेन विभक्त्यंतरवाच्यः प्रथमातिरिक्त विभक्त्यंतरवाच्य इत्यर्थः एवं च प्रकृते औपश्लेषिकाधिकरणाश्रये कृत्यतेन बोधाद्विपरिणामव्यवहार इति भावः २ = विपरीति एवं च प्रथमा विशिष्ट प्रातिप...

प्रशंसा॥ इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तदंगत्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः संबंधस्य न्याय्यत्वात्तस्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह। स्त्रीलिंगेनायमिति तत्तस्य
पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति। अयं पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यप्रसंगः कस्मान्न चोदितः तत्र केचिदाहुः। दोषोपलक्षणायेतदुक्तं अन्ये त्वाहुः सोय
मित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भविष्यति भेदविवक्षा तु तथा लक्षणाप्रयोगाभावान्न क्रियते यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवंती
त्यतिशायनप्रत्ययांतवदभिमतलिंगवचनयोगाद्दोषाभावः अन्ये त्वाहुः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात्न्याय्यत्वादयं परिहारो भाष्यकारेणाश्रि

=फलेहेतौ पंचमी.१= =वाचकद्योतकताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययोर्द्वयोरप्यनुग्रहात्.१=

प्रशंसायां रूपपा स्त्रीलिंगेनायं निर्देशः क्रियते। एकवचनांतेन चा तेन स्त्रीलिंगादेर्वोत्पत्तिः स्यात् एकवचनांताच्च पुंनपुंसकलिंगाद्विव
चनबहुवचनांताच्च न स्यात्। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्। प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्माद्रूपब्
भवति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तंते प्रकृतेर्लिंगवचनाभावात्तिङ्. प्रकृतेरभावाच्च वचनं॥ प्र
कृतेर्लिंगवचनभावात्तिङ्. प्रकृते रूपपः अभावो वक्तव्यः। पचतिरूपं पचतोरूपं पचंतिरूपमिति सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् सिद्धमेतत्कथं।
१ क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति॥ ॥ ॥
तः अन्ये त्वाहुः प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादंतरंगत्वात्स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यं पश्चात्तु सोयमित्यभिसंबंधात्तद्दभिधानेप्यंतरंगः स्त्रीप्रत्ययो न विवर्त्तेप्रत्ययार्थवि
शेषणपक्षे प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे कुमारीरूपेत्यव्यतिरिक्तं वय इति ङी.प् कस्मान्न भवति कुमारशब्दाद्वयस्यन्त्येनङी.पा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वा
द्रूपबंतात्स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तुं टाबेव क्रियते न तु ङी.पेवतदभिव्यक्तमिति टाप्न प्राप्नोति। नैतदस्ति कुमारीरूपइत्युच्यमाने कुटीयादिवद्व्लिंगांतरं प्रतीयेत तस्मात्तद्
रूपमभिव्यक्तुं स्त्री त्वमिति टाबुत्पद्यते अयमेव च परिहार आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारीतरेत्यादावभिधानीयः तिङ्.प्रकृतेरिति तिङ्.प्र

ॐ प्रक्रियाप्रकृतसूत्रपदः तत्पदार्थप्राप्तिः भाष्यकृतेनाकृष्टः ॥१०॥

नादर्श१

मा०कै०५ एकाचक्रियेति। आख्यातशब्दात् क्रियाया भेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते भवद्भिरास्यत इत्यादौ केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनात् पचतः पचंती

८१ साद्यौ लकारवाच्यकर्त्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इति ननु ततः क्रियाभेदसिद्धिः एकत्वाच्च क्रियायाः तत्प्रसयांता द्विवचनबहुवचनाभावः द्रव्यप्रधानं नामे

तिप्रसंगे नोक्तं न त्वस्य कश्चित्कृतोपयोगः किं देवदत्तः करोतीति। करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः तत्रविशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्त्तते क्रि

याविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्द्वितीयांतं नपुंसकं च प्र करणाद्विधाच्च क्रिया प्रश्नावगतिः गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् वाक्यकः किंशब्दः कं वदं करो

=ननु देवदत्तः किं करोतीति कर्मप्रश्नेऽकर्मकक्रियामात्रवाचकेनोत्तरमत आह करोतिरत्रेति २=

एकाचक्रिया द्रव्यप्रधानं नाम। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति। द्रव्यप्रधानं नामेति। यत्क्रियां पृष्टस्तिङा चष्टे किं दे

वदत्तः करोति। पचतीति द्रव्यं पृष्टः कृताचष्टे॥ कतरो देवदत्तः। यः कारको हारक इति॥ ॥ ॥१॥ ॥

=अनुतनमावः उसस्य कर्तोव्यापारः। अस्मिन्पक्षे किं पदं कर्मपरं तच्च प्रकरणादि वशात् क्रियारूपकर्मपरमिति बोध्यं १= उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदनिमित्तविशेषः। २= पाणस्य गोधावतीया सौधावनाप्यर्थस्य ... प्रतिविशेषण ... एकेति एकपदोपात्तकारकापेक्ष

यथाकृत्स्नं तथा किं शाटकं करोरेस घया वा रकमिति केचित्तु क्रियाप्रश्नेप्यमूर्त्तत्वात्तमाववचनं करोतिं मन्यंते किं करोतीति कां क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः॥ तत्राख्यातवृत्तिप्रश्नवाक्ये

प्रकरणाद्विशेषात् क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात् कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः॥ एकपदोपात्तार्थापेक्षं च

क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते व्रीहीनवहंतीत्यादौ व्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्ये प्यवघातप्याप्यर्थ व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि [redacted] साध्यत्वात्

क्रियायाः शाब्दप्राधान्ये न तु व्रीहीणां साधनत्वात् द्रव्यं पृष्ट इति यद्यपि यः पचतीति तिङंतेनाप्युत्तरं संभवति तथापि सर्वनाम्नाप्रश्ने प्राक्क्रियायाः यस्तोम देवदत्त इ राम०

=कजांतरत्वाह व्रीहीनिति अत्रातुल्यन्याह अथ वेति २= १ सन्निधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्यादानादाख्यातस्य साधनमधानत्वा प्रसंगः पदांतरेणाहि द्रव्योपलक्षणाय गुणभावं क्रिया ८१

यदि तर्हीति। क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनमेदं मन्यते। नैतानीति। लकारादिवाच्यकर्त्रे कर्मगतसंख्यापेक्षो वचनभेद इत्यर्थः॥ तिङोक्तत्वादिति उक्तार्थो नामप्रयोग इति न्यायात्॥
एकवचनमपीति। पचतिरूपमित्यत्र तिङोक्तत्वादिति भावः समयादिति। परश्चेति नियमान्नकेवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवं रूपात् द्विवचनबहुवचनान्यपीति। तैर
पि समयस्य परिपालनात् पञ्चपि प्राप्यप्यारेकवचनेनैव समयः पाल्यत इति परिहारसंभवः तथापि परिहारांतरमाह॥ एकवचनमिति। द्व्येकयोर्द्विवचनैकव
चन इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यं द्व्योर्द्विवचनमित्येवकर्तव्यं तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो [redacted] भवंतीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति तस्य
=नकर्तव्यमिति। न कियन्मेतिमिक्र्वचनयोरेतं न कर्तव्यं एकवचनमित्येवाप्राप्त प्राप्नुयादिति कर्तव्यमित्युक्तं नास्यैपचति प्रत्ययमितादो सर्वैकवचनमनभिधानावारणीयमिति निवीन विषयकावा: ? दी भिना प्रतुर्वर्तनं गो धावति कत्यस्मिन्प्रयोगः प्रयुमानविशेषकरोप
यदि तर्ह्येकात्क्रिया॥ द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यंति॥ पचतः पचंतीति। नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि। इहापि तर्हि प्राप्नु
वंति॥ पचति रूपं पचतो रूपं पचंतिरूपमिति॥ तिङोक्तत्वान्न साभिसंबंधस्य न भविष्यति। एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति समयाद्भविष्यति। द्विव
चनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवंति। एवं तर्हि एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते। तस्य द्विबहुर्थ्योर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्य
तः॥ एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यं॥ न वक्तव्यं। उक्तं वा किमुक्तं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति॥ वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। वृषल
रूपं दस्युरूप इति॥ ॥ ॥
द्विबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्वस्यार्थे अपमेवैकत्वं तिचसंख्याहिते अयाघ्र्य्येचावश्यपस्थितमेकवचनं तस्मादेकवचनेनैवात्र
समयः पाल्यते न तु द्विवचनबहुवचनाभ्यामिति दृष्टा मंतव्यमित्यर्थः॥ लिंगमशिष्यमिति शास्त्रोपदेशेन विना सिद्धिर्लिंगस्य लोकव्यवहारगम्यात्वबला
दिभ्य इति वृषलादीनां निष्ठत्वाद्युत्कृष्टविषयत्वाच्च प्रशंसायाः तत्राभावं मन्यते न्यासांतराश्रयेण सिद्धिमत्वाह॥ ॥ श्री ॥ ॥

भा०कै०५ सिद्धं लिङ्गमिति॥ ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि स्वकर्मणः स्वव्यापारेतिशयात् प्रशंसा क्रियते वृषलादीनामप्यसावस्ति। एवं तर्हि यदा निंदा प्रतिपादनाय चोररूप इत्यु
८२ च्यते तदा प्रत्ययाप्रसंगाद्व्यापकं वैस्पष्टयर्हणमेव वक्तव्यं स्यात्तेव पाटवादेर्वैस्पष्टे प्रशंसासत्त्वाभावात् विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निंदावचनत्वे दृ
ष्टप्रत्ययो यथा राक्षसराज इति पौरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निंदा। अथ तमबादीनां रूपपश्च को विषयविभागः यावता अतिशा
यनमपि पूजा निंदाविषयं पटुतमः पापीयानिति रूपप्रत्ययोस्तूभयविषयः पटुरूपः चोररूप इति॥ उच्यते॥ अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वैस्पष्ट्यं
तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः। अप्ययं पलाण्डुनेत्यत्र दोषगर्हायामपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः ईषदस। प्रत्ययानां विधेयत्वात्तया प्राधान्यात् दर्थेत्व

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवचनात् सिद्धमेतत् कथं। प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्ये वक्तव्यं। वृषलरूपोयमप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत्॥ चोररूपोयमप्ययम
क्ष्णोरंजनं हरेत्। दस्युरूपोयमप्ययं धावतो लोहितं पिबेत्॥ ईषदसमाप्तौ॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिंगवचनानुपपत्तिः। ईषदसमाप्तौ
क्रियाप्रधानत्वाल्लिंगवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकल्पः पटुकल्पा पटुकल्पौ। पटुकल्पा इति। एकोयमर्थः ईषदसमाप्तिर्नाम। तस्यैकत्वादे
कवचनं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

मीषदसमाप्तिमेत्याह ईषदसमाप्ताविति। ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिंगवचनासिद्धिरित्यर्थः। एकवचनमिति। एकत्वादीषदसमाप्तेः षष्ठीप्रसंगं तु न चोदयति गुणगुणिनोरिह
सर्वदा सोयमित्यभेदसंबंधस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबंधनायाः षष्ठ्याः प्रसंगाद्य द्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनानीति लिंगवचनदोषोपि नास्ति। नैवं शक्यमि
ह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति॥ का पुनर्द्राक्षाया राम०
गुडस्येषदसमाप्तिर्येन माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्त्तते तस्यासमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः॥ ॥७॥ ॥ श्री ८२

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति । उभयानुग्रहादेवं हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोऽपि द्योतकत्वात् । एवं च स्वार्थिकत्वात् प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति । यत्र तु नेष्यते
तत्र णाच्चः स्त्रियामजिति ज्ञापकेन तदतिहन्निरिति वक्ष्यते ॥ प्रकृत्यर्थे चेदिति । ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड इयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षादिषु वर्तमानाः
प्रत्ययानुत्पादयन्तीति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः नैतदस्ति । गुडादयः शब्दा इवार्थाभ्यन्तरीकरणेन सोऽयमित्यभेदसंबन्धेन द्राक्षादि
षु वर्तमाना स्वप्रकृतिलिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते तत्र बहुगुडो द्राक्षेत्यादिसिध्यति गुणशब्देभ्यश्च पद्वादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावो जातिशब्देभ्यस्तु कल्पादि

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् सिद्धं सिद्धमेतल्लक्ष्यं ॥ नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् ईषदसमाप्तौ यत्राजिपदिकं वर्तते तस्मा
त्कल्पबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः । प्रकृ
त्यर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयस्कल्पा यवागूरिति । सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदा
र्थे प्रत्ययवचनात् सिद्धमेतल्लक्ष्यं ॥ तत्संबन्धे ईषदसमाप्तिसंबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं ॥ =यकुत्री...= ॥ ॥

षु भिन्नलिङ्गसंख्याजातसमभिधाने गुडकल्पाद्राक्षेत्यादौ दोषः सिद्धं त्विति । यद्यप्युत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तथापि इह प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थस्य भावात् प्रत्य
यार्थविशेषवाचिनि द्राक्षादिपदे योगिको वर्तते न गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं भवति गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता गुडकल्पेति यद्यप्यु
पमानग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्याद् उपमानोपमेयभाव आश्रीयते पद्वादिभ्योऽपि तत्र वप्रत्ययोत्पत्तिर्येषु परिपूर्णा पटवः सन्तो लोके पटुरिति प्रसिद्धं तेन तु ल्पा ई
षदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त इति तत्संबन्ध इति वचनादीषत्तादृशे प्रत्ययाभावः ॥ ॥ ॥७॥ ॥

=ईषदसमा...प्तिसंबन्धाभावादीषत्पटौ...प्रत्ययः ।१=

सिध्यतीति यद्यप्यस्मिन्पक्षे बहुगुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यतीति सूक्तम्। स्त्रीग्रहणमिति। कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णचो विधानात्तदन्तात्स्वार्थे प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यं तत्क्रियमाणं लिङ्गवचनातिवृत्तिं ज्ञापयति। नापी
ति। उत्तरसूत्रे तु ग्रहणं दृश्यमाणनियमार्थं तत् प्रकृतेर्ये लिङ्गवचने ते एव बहुच्सु सन्ने भवतः अथ वा स्त्रीग्रहणे नानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यते इत्यनुवर्त्स्यति

सिध्यति। सूत्रं तर्हि किमिष्यते। यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चोक्तं ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वात्तल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति॥ परिहृत
मेतत्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
स्वार्थिका अतिवर्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति। परं यण्णचं स्त्रियामनुवर्ततीति स्त्रीग्रहणं करोति। यद्यप्येतत् ज्ञाप्यते न बहुगुडो द्राक्षा
बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयोपवागूरिति अत्रापि प्राप्नोति। नाप्यतिवर्तन्ते किं पुनरिहोदाहरणम्॥ पटुकल्पोमृदुकल्प इति नैत
दस्ति। निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्विसमाप्तिश्च भवति गुणाश्चानिर्ज्ञाताः॥ ॥ ॥

तृतीयस्याप्रयोगं भवतः अथवा कास्त्रगोणीभ्यां ष्टरजित्त्विषित्करणेन स्त्रियां ङीष् येनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः॥ किं पुनरिति गुणशब्दानामनल्पपरिमाण
विषयत्वात् गुणसंबंधमात्रेण मंदमध्यमोत्कृष्टगुणे सर्वत्र वर्तनादीषदसमाप्तेरभावं मत्वा प्रश्नः निर्ज्ञातस्येति अयमेवेत्येवं निश्चितस्येत्यर्थः॥ विसमाप्तिश्चेति न त्र
थैव शब्दः गुणाश्चानिर्ज्ञाता इति इयदेव पाटवमिति यत्तया न ज्ञायन्ते गुणाः द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति॥ ॥ ॥ ॥

=अभिधानस्वाभाव्यात्

इदंतर्हीति। नन्वत्र न गुडादय ईषदसमाप्ताः किंतर्हि द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य एव प्रत्ययेन भाव्यं नैष दोषः। यदपेक्षया परस्येषदसमाप्तिर्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यं तत्रैवार्थमभ्यंतरीकृत्य साभेदोपचारात्। गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद्द्राक्षायां गुडत्वस्यारोपात् आरोपनिमित्तस्य माधुर्यस्येषदसमाप्तत्वात् गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। द्रव्यमपीति। इयता माधुर्येण द्राक्षा गुड उच्यत इत्येवमपरिज्ञानाद्द्राक्षाभेदेन च गुडस्य भेदात्कं गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषदसमाप्त उच्यत इत्येवमपरिज्ञाने कृतकल्पमिति। आशंसायां भूतवच्चेति प्रत्ययविधानादस्ति क्रियाया ईषदसमाप्तिरूपा इति भावः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह क्तान्तादिति। क्रिया

इदंतर्हि गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना। पयस्कल्पा यवागूरिति। द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातं। इदंतर्हि कृतकल्पं भुक्तकल्पं पीतकल्पं॥ क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्॥ क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः किं कारणं। क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात् कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्॥ असमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः। न चास्ति संभवः यद्भूतकालं च स्यात्॥ असमाप्तिश्चेति सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात्॥ सिद्धमेतत्कथं॥ आशंसायां भूतवच्चेत्येवमत्र क्तो भविष्यति। इदं चाप्युदाहरणं॥ यद्गुडकल्पो [illegible]म उकल्प इति॥ ननु चोक्तं निर्ज्ञातत्वादर्थस्य समाप्तिर्वा भवति असमाप्तिर्वा। गुणस्त्वानिर्ज्ञात इति॥ ॥ ॥

फलनिर्वृत्तौ क्रियापवर्गो भवति सति च क्रियापवर्गे कुतः क्रियाया ईषदसमाप्तिरसिध्येः सिद्धं त्विति। भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशंसमानत्वादिसध्ये:। जीतः क्तोऽमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानकालविषयः क्तान्तादपि प्रत्ययेन भाव्यं ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमितीतरथा तिरू. तादपि पचतिकल्पमितिवदपि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवंति कृतकल्पवद्भुक्तमिति। एवं च कृता कृतादय एकदेशाकरणे कृ ॥ आश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः। सकलक्रियापवर्गाश्रयभूतकालविषयक्तप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यमति समाधाने। एवं च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङंतेभ्यः कल्पादयो भवंति। पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पमपाक्षीत्क

भा॰कै॰५ लोकत इति यावता माधुर्येण लोके द्राक्षायां गुड इव व्यवहारस्तावद्यश्रयस्य ईषदसमाप्तिसंभवः अथ वा गुडगतमाधुर्यो ऽश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपात् गुडजातिसभावाच्चेष

८४ दसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायां गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः विभा अथ स्त्रवन्त्रहणमिति सुबन्तस्य प्रियकुत्सनादिषु वर्त्तनात् दर्थेल्ल प्स्तुबन्तत्वमिति प्रश्नः प्रा

तिपदिकान्माभूदिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रसयानामिह शास्त्रे अर्थवत्ता परिकल्पनात्प्रा ति पदिकमपि स्वार्था दि पंचकेप्रवर्त्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्र

वर्त्तते इति ततोपि प्रत्ययप्रसंग इति भावः नात्यन्त विशेष इति न नु सुबन्तादुत्पन्नोसस्त्वं बहुसे च इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः स्ति ख्याति प्रातिपदिका

लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानं॥ तद्यथा पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते। यो लघुनोपायेनार्थान्साधयति॥ पटुकल्पोयमित्यु

च्यते॥ यो न तथा साधयति॥ इदं चाप्युदाहरणं गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। ननु चोक्तं॥ द्रव्यमनि

र्ज्ञातं इति॥ लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातं॥ विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु विभाषाग्रहणं किमर्थं विभाषा बहुच् यथा स्यात् बहुचा मुक्ते वा

॰कप्रमपि यथा स्यात्॥ ॥ ॥

नृ सन्नौ षत्व प्रसंगः नैष दोषः सुबन्ताउत्पन्नो अवग्रंपपदसंज्ञानिबंधनकुत्वादिनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यो बहुच् पूर्वे सत्ववमतालत्वे पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमि

तितन्नियमार्थं पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति एवं च प्रातिपदिकात्प्युत्पन्नो यत्नः करिष्यते सात्पदाद्योर्बहुच् स्त्रेति अत एव तुल्यन्यायतया सुपश्चात्म गस॰

नःक्य जित्यस्य सुग्रहणस्याक्षेपः॥ एवं तिङो विधिरिति अप्यस्य ज्ञापनार्थमिह सुग्रहणं तेन एवं प्रातिपदिकात्तिङ्तात्त्वकल्पादयः सिद्धं तीत्यर्थः॥ ८४

नैतदस्तीति॥ ज्ञापकमंतरेणापि तिङोनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः॥ ॥ श्री ॥ श्री श्री श्री

नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृतामहविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं। कल्मादयोपि यथा स्युरिति। ननु चद्रुजपुच्यते। कल्मादयोप्युच्यंते। तदुभयं वचनाद्भविष्यति॥ नैवं शक्यं। अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे अनवकाशो बहुच् कल्मादीन्बाधेत कल्मादयोप्यनवकाशाः ते वचनाद्भविष्यंति। सावकाशाः कल्मादयः कोऽवकाशः तिङंतान्यवकाशः॥ अथ सुब्ग्रहणं किमर्थं। सुबंताडुसन्निर्यथा स्यात्॥ प्रातिपदिकान्माभूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥ नास्त्यत्र विशेषः सुबंताडुसन्नौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा यद्येवं इदमपि नार्थः सुब्ग्रहणेन सुपश्चात्मनः क्यजिति॥ इदमपि नास्ति विशेषः सुबंताडुसन्नौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा अयमस्ति विशेषः सुबंताडुसन्नौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति॥ प्रातिपदिकाडुसन्नौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति॥ ननु च प्रातिपदिकाडुसन्नौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा। कथमारभ्यते नः क्य इति। तच्चावश्यं वक्तव्यं॥ सुबंताडुसन्नौ सत्यां नियमार्थं॥ तदेव प्रातिपदिकाडुसन्नौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं। सुबंताडुसन्निर्यथा स्यात् तिङंतान्माभूदिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ अप्रातिपदिका वर्त्तते। अतडंतं पठति॥ बहुचि सुब्ग्रहणात् सर्वत्र तिङो विधानं बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते। सर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत॥ नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति। एवं तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं सर्वत्र तिङो विधानात् बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते सर्वत्र तिङो विधानात्। सर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्त्तते। तदिदमपि प्राप्नोति॥ ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्त्तते। अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्यं॥ अप्रत्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरिति। पचतकि जल्पतकीत्येवमर्थं। यदि सुब्ग्रहणं क्रियते सुप एव न सिध्यति॥ ॥ ॥ ॥

एवंस्वर इति जस उदात्तत्वं स्यात् पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः॥ स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति। बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्वात् समुदायाच्च जसो विधा
नाज्जस्याप्रसयात्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां ससांप्रर्वो सन्नाया विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति यावत्तस्या विभक्तिरस्य घतेन साप्रकृ सव
यव इति तस्या उदात्तत्वाप्रसंगः ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः अप्रत्यय इति प्रति

=स्यतः पठिष्यति भितः कुबप्रत्ययो कृतेन दोत्कारस्य कथं स्वरस्यार्थः।९=

बहुपटवर एवं स्वरः प्रसज्येत। बहुपटव इति चेष्यते। पठिष्यति ह्याचार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति स्वरः कथं स्वरः
प्रातिपदिकत्वात्॥ सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात् स्वरो भविष्यति। अथ तु ग्रहणं किमर्थं। तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थं। तुग्रहणं क्रि
यते। नित्यं पूर्वो यथा स्यात्॥ विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। न विभाषाग्रहणेन पूर्वं सम्बध्यते॥ किं तर्हि
बहुजभिसंबध्यते। विभाषा बहुज् भवतीति। यदा च भवति तदा पूर्वो भवतीति इदं तर्हि प्रयोजनं॥ ॥ ॥

षेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न निवर्त्यत इति अन्यथा ह्यप्रत्यय इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। नित्यपूर्वार्थमि
ति॥ पुरस्तादेवैष एवमवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः अन्यथा प्रत्ययवत् पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः॥ किं तर्हि
बहुजिति बहुजेव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते तस्य तु परदेशव्यावृत्तये पुरस्तादिनेन विशेषणेन देशविशेषो निर्दिश्यते तेन न ह्य विभाषा
९ ग्रहणेन पुरस्तादित्यस्यापि संबन्धाभावोऽगुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यादिति न्यायात्॥

प्रागुत्पन्नेरिति तु शब्दो नियमार्थः ॥ पुरस्तादेव सर्वं भवतीति तेन लिंगसंख्ये प्रकृतिगते भवतः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः पटुकल्पतर इति न तु परत्वात् कल्पबादिभिर्वोधितत्वा
त्तरप्तमपः ॥ प्रान्नाभाव्यं नेषद्दोषः कल्पबादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्पुनः प्रसंगविज्ञानात् कल्पबाद्यन्तात् प्रकर्षद्योतनाय तरप्तमपौ भवतः प्रकृतेरेवेति कल्पबादी

प्रागुत्पन्नेर्यल्लिंगं वचनं च तदुत्पन्नेपि यथा स्यात् बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो यवागूरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं । स्वा
र्थिकोयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नुग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः । स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते
तेऽपि लिंगवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयस्कल्पा यवागूरित्येतत् सिद्धं भवति । तमादि
भ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन । तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥ तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं ईषदसमाप्तेरवचनं ।
पटुतरः पटुतमः कल्पादीनामवकाशः ईषदसमाप्ते वचने प्रकर्षस्यावचनं पटुकल्पो मृदुकल्पः उभयवचने उभयं प्राप्नोति । पटु
कल्पतरो मृदुकल्पतरः । कल्पादयो भवन्ति प्रतिषेधेन । यद्येवं ईषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति । प्रकृतेरेव च प्रकर्षे इ
ष्यते । तमादिरीषत् प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षं भविष्यति कस्य च प्रकर्षोस्ति । प्रकृतेरेव ॥ ॥ ॥

ना[illegible]तः तमादिरीषत्प्रधा

नायाप्रकृतिः यद्वादिः तदर्थस्यैव प्रकर्षः संभवति न त्वीषदसमाप्तेः । असमाप्तिप्रकर्षे समाप्तावीषदर्थो भावान्नात्वीषदसमाप्तेः प्रकर्षः ॥ ॥५॥

अव्यय अन्यतरस्यां। प्रातिपदिकस्य प्राक्टेरकज्भवति। सुबन्तस्य वा प्राक्टेः। तेवं प्राक्टेः। सनेनान्यतरच्छकृते विशेषे वक्ष्यापयितुमित्यर्थः। तूष्णीमः काम्पिति मि
त्वादच्चौ सा सकां भवति अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां तूष्णीमिति भवति शीले कः इति। शीलं स्वभावो नियमश्च अज्ञाताद्यपवादः शीलं शशाक्ति स्वभावाच्चूतन्द्वास्तूष्णी

=कर्कौडिन्यनामाद्यः १=

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः कस्य चट्ः। किमयं सुबन्तस्य प्राक्टेर्भवति। अहोस्वित् प्रातिपदिकस्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतं अन्यतरच्छ
कं विशेषयितुं। किं चातः यदि सुबन्तस्य युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति। अथ प्राति
पदिकस्य त्वयका मयका। त्वयकि मयकि इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ अस्तु सुबन्तस्य॥ कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः॥ युष्मकासु अस्मकासु।
युवकयोः आवकयोरिति॥ अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यं॥ अप्रकरणे तूष्णीमः कां॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः कांव क्तव्यः। आसि
तव्यं किल तूष्णीकां। शीले को मलोपश्च शीले को मलोपश्च वक्तव्यः॥ तूष्णीं शीलः तूष्णीकः। इह भिन्नकिच्छिन्नकीति। अपि कृतेशप्राप्नो
ति॥ बहुभुक्के बहुपीतं बहुचिक्ते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति। उच्चकैः नीचकैः अकचिकृते कादयः प्राप्नुवन्ति। ननु च स्मं बहुजकचोपवादास्ते
बाधका भविष्यन्ति। स्मं बहुजकश्च नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः। स्मं बहुजकश्च नानादेशत्वा उत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ समा
नदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति॥ नानादेशत्वान्न प्राप्नोति॥ ॥ ॥ ॥

कउच्यते। इह भिन्नकीति भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गोप्याय रूपाणां षडीश्यंशीलस्येवा ज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धम्
न्यमानो वार्त्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविशेषे वाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत्॥ ॥ ॥

कविधेरिति अज्ञातः प्रकृष्टः पटुरिसर्थे द्वयविवक्षायां पटुतमकः इति भवति छिन्नकतरमिति अन्नः संतगतौ कारितिक निकृनेतरए अर्द्धपिप्पलिकेति कुत्सितमर्द्धपि
पप्यादसाद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः नवग्रामक इति समासात् संज्ञायां कन्निति कुत्सायां कः स्वले वा कनिससाद्युदात्तत्वं भवति पूर्वं तु कनिसति

कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धं॥ कविधेस्तमादयो भवंति। पूर्वविप्रतिषेधेन। कविधेरवकाशः कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनं। पटुकः। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनं पटुतरः पटुतमः उभयवचने उभयं प्राप्नोति। पटुतरकः। पटुतमकः। तमादयो भवंति पूर्वविप्रतिषेधेन। कदाचिच्छिन्नकतरादयः। कदाचिच्छिन्नकतरादयो भवंति विप्रतिषेधेन। छिन्नकतरं छिन्नकतमं। एकदेशिप्रधानस्य च समासः॥ एकदेशिप्रधानस्य च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अर्द्धपिप्पलिका। अर्द्धकोशातकिका। उत्तरपदार्थप्रधानस्य च संज्ञायां कन्विधिप्रसर्थे। उत्तरपदार्थप्रधानस्य च समासो भवति। पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनं। संज्ञायां कन् विधास्यति संज्ञायां कन्प्रयासस्यात्॥ नवग्रामकं नवनगरकं कदाचित् द्वंद्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। प्लक्षकन्यग्रोधकाविति ॥ प्लक्षन्यग्रोधकाविति॥

पश्चात्समासे क्रियमाणे अंतोदात्तत्वप्रसंगः अत्र संज्ञाकुत्सनादिहेतुकाविषयभावे नास्ति सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसंगादस्ति

॥ विप्रतिषेधः॥ श्री ॥७॥ ॥

कुत्सिते॥स्वशब्देनोक्तत्वादिति अनिर्धारितविशेषेऽर्थे यदा प्रत्ययो निर्वर्त्यते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते यदा तु निर्ज्ञातविशेषण एवार्थे कुत्सितादयः शब्दा
वर्त्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतत्वात् चरितार्थत्वात् प्रत्ययाप्रसङ्गः प्रतीतप्रत्यायने न च स्यात् प्रसङ्गादिति भावः। कुत्सितस्येति। अर्थान्तराश्रयः प्रत्यय इत्यर्थः। अथ वे
ति। कुत्सितकुत्सायामपि कुत्सितक इति भवतीत्यर्थः। [redacted] स्वशब्देनात्मीयवचनो [redacted] र्थं शब्देनाभिधेयवचनः स्वोऽर्थः स्वार्थः स
चानेकप्रकारो जातिगुणक्रियासंबंधस्वरूपलक्षणः गौः शुक्लः पाचको राजपुरुषो डित्थ इति तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं संबद्धं द्रव्यमाह शब्दः निरपे

कुत्सिते॥इह कुत्सित कः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। कुत्सितस्यानुकम्पा
यां अनुकम्पितस्य कुत्सायां। अथ वा स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं॥ ॥ ॥

=वर्त्तत इति· जातिं विशेष्यत्वेनावशेष इत्यर्थः।२= =शब्दनिष्ठप्रकारकोपस्थितेरभावादित्यर्थः। निमित्तान्तरमिति· शब्दस्वरूपादिरित्यंगोत्वत्वादिकमित्यर्थः।१=

क्ष इत्यनेनैतत् दर्शयति यथा द्रव्येऽभिधातव्ये स्वार्थोऽपेक्ष्यते न तथा स्वार्थेऽभिधातव्येऽर्थगतं निमित्तान्तरमपेक्षते द्रव्यशब्दे न च इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधीयते
तेन जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदा तेषां स्वरूपं स्वरूपेणोपात्तं जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः जातिस्तु द्रव्यं यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः
शुक्लादयो यदा गुणजातौ वर्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः जातिर्द्रव्यं यदा तु गुण एव वर्त्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थो गुणो द्रव्यं यदा द्रव्य एव वर्त्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः समवेतस द्रव्य
स्याभिधाने सति लिंगवचनविभक्तीर्वाहेति संबंधः॥ ॥ ॥

=स्वरूपं स्वार्थ इति· एतेनैतदुक्तं· गौः शुक्लः चलो डित्थ इत्यादौ विशेषणतया भासमानस्यासत्वं तस्य जातिगुणादेः स्वरूपं तत्तुल्यन्यायात् तत्तु गोत्वत्वादिनेत्याहुः।३= =लिंगसंख्यान्वयिनी जातिर्विशेष्यतया भासत इत्यर्थः।१=

तान्विशेषानिति लिंगादीनामेवु परामर्शः॥ लिंगं स्त्रीत्वादि वचनं संख्या विभक्तिः कारकं कर्मादि क्वचिल्लिंगसंख्याकारका एव स्वार्थो यथा। स्त्री पुमान्नपुंसकमेको द्वौ बहवः क
र्मकरणं संप्रदानमिति। प्रवृत्तिनिमित्तलिंगसंख्याव्यतिरिक्तलिंगसंख्याभिधाने यत्र यथा सन्नपुंसको भवतु गावो विंशतिरिति तत्रायमेव क्रमोपपत्तः प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरि
क्तलिंगसंख्याः संभवः स्त्री पुमानेको द्वौ बहव इति तत्र पुनर्लिंगसंख्ययोरभिधानाभावः यद्यपि लोके पदा उच्चारिताद्युगपत् पंचार्थाः प्रतीयन्ते शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावात्त
थाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यां प्रातिपदिकस्य प्रयोगार्हस्य कुत्सितामर्थवत्तां कल्पितन्यायवशात् क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यते तथा हि नागृहीतवि
शेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् पूर्वं स्वार्थाभिधाने न भाव्यं पश्चात्तद्विशिष्टस्य लिंगाद्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेन। ततो भेदापेक्षं बहिरंगसंख्यापेक्षया लिंगमंत
रंगमिति तदभिधीयते ततः संख्या सा हि विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षया तुल्यजाती[redacted]यापेक्षां तेरंगा संख्याभिधानानन्तरं तु कारकाभिधानं। एतान्विशेषानभि
ति

=एकताद्यपेक्षाद्वित्वादिरूपा=

समवेतस्य च वचने लिंगं वचनं विभक्तिं च अभिधायतान्विशेषानपेक्षमाणाः स्वकृतत्वमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्त्तते सो विभक्त्यंतः॥ ० ॥

=स्वार्थादिपंचकपूर्णस्येन स्वकृतित्वमित्युपपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति नवेति ५=

=स्वार्थादिपंचकवतः विभक्त्यंतस्य स्वकृतत्वमात्मानमपेक्षमाणः प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्त्तत इत्यन्वयः।१०=

धायस्वार्थादिपंचकवृत्तं कृतत्वमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यंतः पुनः प्रवर्त्तते[redacted] पुनः शब्दस्तु शब्दस्यार्थे वर्त्तते विभक्त्यंतात्स्विसर्थः। तत्र कु
त्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति यथा प्रकृष्टतम इति प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्रत्ययः तथा कुत्सितत्वं यदा कुत्स्यते तेनास्य सम्य
कुत्सितत्व मिति तदा प्रत्ययः अन्ये त्वाहुः अनिर्धारितविशेषधर्म्मनिबंधना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिविशेषनिबंधना तु कुत्सा प्रत्यय निबंधनं अनु
कंपितकः सत्त्वापि प्रयोक्तृधर्म्मेनुकंपायां प्रवृत्तिनिमित्तमतिरिक्तायां कप्रत्ययः केचित्तु निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपंचकाभिधाने मुख्यमज्ञानपेक्षणात् बुद्ध्युपारूढो
पचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्व्याचक्षते तत्र परिसमाप्त स्वार्थादिपंचकस्य परस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिर्यस्मात्स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः तथा हि कश्चित्स्वार्थं कुत्स्यते पटुकः
पंडितक इति कश्चिल्लिंगेन यथा प्राप्य गां दीवधन्वानं विद्धिको रवकाद्रिपद इति कदाचित्संख्यया यथेदमेकमेव शतमिति शतभरणीय उः एवं तदेकस्यैव भरण इति शतत्वेनोपे
ण कुत्सा यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न संभवेदेवं रक्तको रित्थकः इति तत्राभिधेयसहचारितधर्म्मान्तराश्रय कुत्साश्रयः प्रत्ययः॥ ॥ तथाकु ॥
ति

भा० कै० ५ कथं पुनरितियदा कुत्सित शब्दो भावसाधनः कुत्सा कुत्सितमिति तदा प्रत्ययार्थपक्षः। यदा तु कर्मसाधनः कुत्स्यत इति कुत्सितम् तदा समासादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा

८८ त् वर्तमाने क्तः। क्रियावयवव्यपवर्गाश्रयो भूते वा तदा कुत्सितार्थवाचिनः कः प्रत्ययो भवतीति समानाधिकरणपक्षोपपत्तिः। कः पुनर्वक्ष्यमाणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्य समा

नाधिकरणपक्षस्य च विशेषः उच्यते। समानाधिकरणपक्षे उत्पन्ने कुत्सोनुपात्ते कुत्सो कुत्सितत्वोपलक्षणार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु गौणकुत

त्सादेव प्रत्ययेन भाव्यं तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे अगृहीतकुत्सापदसामानाधिकरण्ये व्यपसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाव्यं यद्को नीचैरसौ देवदत्त इति पदान्तं गौणत

=ननु कुत्सार्थपदेन वाच्यः।१= ननु व्यमिति समानाधिकरणपक्षे न कुत्साया उक्तत्वात्कते कुत्सादिविशिष्टत्वाभावादिति भावः।१=

कथं पुनरिदं विज्ञायते। कुत्सितादीनामर्थ इति। अहोस्वित्कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति।। कश्चात्र विशेषः। कुत्सितादीनामर्थे

चेत् लिंगवचनानुपपत्तिः। कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिंगवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकं। पटुकः पटुका। पटुकौ। पटुका इति। एकोयमर्थः। कुत्सि

तं नाम। तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति। कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदति

प्रसंगो यथा टाबादिषु कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसंगो भवति यथा टाबादिषु। कथं च टाबादिषु। उक्तं तत्र। ङ्यांसमानाधिकर

णादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसंग इति।। एवमिहाप्यतिप्रसंगो भवति।। ॥ ॥

कुत्स्यपदं न तु प्रयोगः। तदा तेभ्य एवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति नीचकैरसकौ देवदत्तक इति लिंगवचनानुपपत्तिरिति यथेष्टं लिंगवचनानुपपत्तिरित्यर्थः। एतच्चोपलक्ष

णं कुत्सनमात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने पृष्ठस्यापि द्रव्यवाचिनः प्राप्नोतीति यद्यपि गुणगुणिनोरत्र सर्वदा सोपमिस[illegible]भेदसंबंधे न षष्ठ्या अप्रसंगे गुणवचनानां चाश्र गम०

यतो लिंगवचनानि इति दोषपरिहारोप्यस्ति तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवात्प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेणानाश्रितः।। ॥ ॥ ८८

=पक्षे कुत्सितत्वमात्मेन कुत्सायां प्रत्ययस्ततः संबंधिविशेषविवक्षायां देवदत्तस्य पटुकमत्रिं प्राप्नोति यथा वक्ष्यति भावः।२=

इदं शकृदिः कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्य तिरुं स्विति। येनध मैणकुत्सादयस्तद्धर्मयुक्ता यो भिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः॥ ठाजा। अप्रत्यय इति प्रत्ययाभावेपि पूर्व
पदोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः॥ भाष्ये तु पूर्वपदलोप उदा हरणमात्रं उ[redacted] वर्णादिति लोपस्य लइति पूर्वाचार्यसंज्ञात त्रादेः परस्येति इकारस्य लोपः॥ कादे शो नभव

=यथाश्रुसाध्यथावनादेः सम्यगनवधानादिना अन्यकरत्वादौ धतादिरादिस्वनिधानेइदं शकृःप्रत्यक्षविषयत्वेनेवबोधकोनतुकद्यतत्वादिन्तिभावः॥ २=

इदंघ तकं इदं तैलकं इदं शकृदपि प्राप्नोति सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात् स्वार्थे प्रत्ययविधानात्। सिद्धमेतल्लक्ष्यं। येन कुत्सितादयोर्थागम्यंते तद्युक्ता
त्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं सिध्यति स्त्र त्रितार्हि मिद्यते। यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चोक्तं कुत्सितादी नामर्थे चेल्लिंगवचनानुपपत्तिरिति॥ नैष दोषः। नायं प्रत्य
यार्थः। किं तर्हि प्रकृत्य र्थविशेषणमेतत् कुत्सितादिषु यत्त्वा तिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कादयो भवंति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति स्वार्थिका अप्रकृतो लिंगवचनान्य
नुवर्त्तंते॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः चतुर्थी चतुर्थ्यो लोपो वक्तव्यः। बृहस्पतिदत्तं बृहस्पतिकः प्रजापतिदत्तः प्रजापतिकः अनजादौ च॥ अनजादौ च लोपो वक्तव्यः।
देवदत्तको देवकः। यज्ञदत्तको यज्ञ[redacted] कः लोपः पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः देवदत्तको [redacted] दत्तकः॥ यज्ञदत्तको [redacted] दत्तकः। अप्रत्यये तथैवेष्टः देवदत्तो दत्तः उव
र्णाल्लइलस्य च। उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः। भानुदत्तको भानुलः। वसुदत्तको वसुलः अथ ठग्रहणं किमर्थं न इके कृते अजादावित्येव सिद्धं॥ ठग्रहणमु
को द्वितीयत्वे कविधानार्थं। ठग्रहणं क्रियते॥ उक्तः द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात्। वायुदत्तको वायुकः। पितृदत्तकः पितृकः॥ अजादि[redacted] लक्षणे हिमा पिति
कादिवत्प्रसंगः॥ अजादिलक्षणे हि मापितिकादिवत्प्रसज्येत॥ तद्यथा मापितं परिणमस्य मापितिक इति अकारलोपे कृते तांतादिति कादेशो न भवति॥ एवमिहा
पि नस्यात् द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरस्य द्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः। लहोडः। लहिकः। कहोडः कहिकः॥ ॥ ॥ ॥

नीतिसंनिपातलक्षणपरिभाषया आश्रयणात् यदा चेदेवमान्यादिम्यष्ठज्विधीयते देकादेशो भावादजादिलक्षणालोपाप्रसंगात्तदर्थमपि ठग्रहणांतदादेरिति संध्यक्षरात्पर
((स्यलोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनं॥ ॥५॥ ॥

तिऽ
पतिकः ४

भा०कै०५
८१

शेवलावह्णादीनामिति। आदिशब्दः प्रकारे एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यपनिमित्तं स्फपरिक इति संहितायां त्वनुकृते लोपे सति स्फपर्यिक इति स्यात्। जश्त्वं न स्यादिति भसंज्ञ
या पदसंज्ञाया अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयायास्तद्धिताश्रयाया अवधिविधायाऽप्येकसंज्ञाधिकारात् बाधितत्वात्॥ सिद्धमच इति षडङ्गुलि शब्दे इ. गुलिशब्दस्या
ने नलोपे कृते यस्येति चेत्सकारलोपः क्रियते न स्यस्थानिवत्त्वात् भसंज्ञा प्रत्यकारान्तमेनन्नभवति। अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयात्तु षड्रूपान्तस्य पदसंज्ञा ततो भिन्नावधिक

शेवलस्फपरि। वह्णादीनां च तृतीयात्सचाकृतसंधीनां। वह्णादीनां च तृतीयाह्लोप उच्यते। सचाकृतसंधीनां वक्लघ्यः। स्फप
र्याशीः सुपरिकः स्फपरिलः। इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञां न प्राप्नोति॥ तत्र को दोषः। जश्त्वं न स्यात्। षडिके ज
श्त्व उक्तं। किमुक्तं सिद्धमचः स्थानिवत्वादिति। यद्येवं वाचिकादिषु पदहन्तप्रतिषेधः। वाचिकादिषु पदहन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।
१ वागाशीः वाचिक इति॥ ॥ श्री

त्वात् भसंज्ञा न वाध्यत इति तन्निर्वधनं जश्त्वप्रवृत्तिर्न्यायानुसारेण पदमिति पद[redacted]संज्ञा सैवैकावधिकत्वात् भसंज्ञाया वाध्यते न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्व
निषेधो ज्ञावतरतीति विधि शब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात्॥ इह पदान्तस्य कस्यचिदविधेयत्वात्॥ पदहन्तप्रतिषेध इति पदस्य यद्धन्तं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः॥१०॥ राम०
८१

सिद्धमिति उत्तरपदस्याकालसमुदायत्वात् तद्धितोत्पत्त्यानजादेशतादृस्थ्यान्निवृत्तानुत्पत्त्यावधिकयामसंज्ञायाद्विविधापि पदसंज्ञा वाध्यत इति पदनिबंधनकार्याप्रसंगः ॥ अपत्ये दंचो घत्ते संज्ञा शाद्वैकदेशे लुप्ते संज्ञा स्वरूपानुपलंभात् कथं संज्ञिनोवगमः नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद् दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते न चैकदेशेन समुदायोनुमीयते समुदाय स्त्वर्थस्य वाचक इति सुत्कृत्वा त्यपि तु मुच्चार्यमाणस्य प्रत्यापकत्वादेवं तद्धितेनु निष्पन्नत्वादव्ययवानामपि संज्ञात्वं तत्र वर्णानामनुनिष्पादिनां शास्त्रेणान्वाख्याना दसाधुत्वं । पदानामेवंतु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यत इति लोपविधानद्वारेणा तदप्यनुज्ञायते । तद्वत् । तुल्यायामनुनिष्पन्नौ यौ ज्यां रव्यां इत्यसाधवः ॥ नत्वन्वाख्या

=देयसोऽइतिपाठः । ...

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् ॥ सिद्धमेतत् कथं एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः । वाचिकः । इह । पितर्हि प्राप्नोति । षडंगुलिः प्रदिक इति ॥ षष्षष्ठ्याजादिवचनात्सिद्धं । षष्ठ्याजादिवचनात्सिद्धमेतत् । अल्पे ह्रस्वे । किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते । न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति ॥ यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति ॥ नैतयोरावश्यकः समावेशः । अल्पं घृतं अल्पं तैलमित्युच्यते ॥ न कश्चिदाह ॥ ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति ॥ तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक उच्यते ॥ नहि कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति ॥ ०

=अन्वाख्यायकशास्त्रमित्यर्थः । अन्वाख्यायते इति क्रियत इत्यर्थः ।१= आदिवादित्समर्थतावति ।१=

यतेशास्त्रे नेषु दंतादिवत्स्मर्तिरिति ॥ दृष्टश्चायं लोके व्यवहारो यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते तत्र समुदायस्य मुख्यसंज्ञात्वमवयवानां त्वनुनिष्पन्नत्वं अल्पे ॥ किमर्थमिति वं शादि ब्रल्पत्व ह्रस्वत्वयोः समावेशादर्शनादन्यतरोपादाने न सिध्यतीति प्रश्नः ॥ न कश्चिदाहाल्पः पट इति ननु चोच्यत एव लोके ल्पः पट इति ॥ यद्यप्युच्यते ॥ तथाप्यायामविस्तारहीनोल्प उच्यते । यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च स ह्रस्व उच्यते न त्वल्पोऽपि तु महान् ॥ ॥ ॥

कुटीपुंवद्वचनमिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवत्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते ॥ वत्सोक्षार्षभेभ्यश्च तनुत्वे इति तनुत्व इति सामान्येनोपादानात् इति प्रसंग इति भा
वः प्रत्ययगुणस्येति अंतरंगत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव तानवे प्रत्यय इति भावः किंप उपाध्यानर्थक्यमिति । अयं भावः द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच इष्टत्वाद्डत्रा

=तृतीयासमासे पुंवद्भावे स्त्रीकृतं लिंगं वचनं तादृशमेव न तु प्रत्ययानेकत्वेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरित्यनेन भाष्यकृता=

कुटीशमीशुंडाभ्यो रः । कुटीशमीशुंडाभ्यः प्रत्ययसन्नियोगेन पुंवद्वचनं । कुटीशमीशुंडाभ्यः प्रत्ययसन्नियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ कुटी कुटीरः । श
मी शमीरः शुंडा शुंडारः इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । स्वार्थिकोयं । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तंते ॥ उक्तं वा किमुक्तं । स्वार्थिका अतिव
र्त्तंते [illegible] पि लिंगवचनानीति ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्येप्रतिषेधः । वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्यप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
कृशो वत्सो वत्सतर इति माभूदिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः ॥ यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त । सिन्नु सो वक्तव्ये प्रत्यये
न भवितव्यं । न च कार्श्यस्य भावात् द्रव्ये वत्सशब्दः किंप नत्ररो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने ॥ किमादीनां द्वयोरेकस्य प्रत्ययविधा
ना उपाध्यानर्थक्यं ॥ किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानाउपाधिग्रहणमनर्थकं । किंकारणं । बहिर्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति
॥ अपर आह ॥ बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति तत्र बहुग्रहणमनर्थकं ॥ ॥ निर्द्धारण १ ॥ ॥ ॥

=एषामाह कतमा एषामाढ्यतमा इति प्रकारे गुणवचनेनस्यादितिसूचनेनाव्ययप्रयोग ग्रहणानुकृतः ॥= =उक्तव्याख्याने भाष्यं न प्रसक्तं नहि तेन द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानं लभ्यते अत आह अर्थ येति १=

तिपरिप्रश्नेपि कतमः शाकटदर्शनात् बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यं ॥ अथवा द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणप्रयोजनत्वादेकस्येति न वक्तव्यं ॥ बहुग्रहणमिति डतमच उ
त्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोपवादस्य विधानात्बहूनामेव निर्द्धारणे डतमच् भविष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ श्री ॥

=अर्थतामंथवस्येति॰अयंभावः॥परिप्रश्नस्यानिर्ज्ञातविषयत्वेपिअनिर्ज्ञातस्यवस्तुविषयत्वंयच्चसंख्याविषयःपरिप्रश्नः॥यच्चवस्तुगुणक्रियादिविषयःसपुनर्थेकविषयोपिभवति॰तदाहुःएकाहीति॰१=

किंकारणंकिमेतदितिसादिरिहायंग्रंथः॥किमःसंख्यापरिमाणेडतिचेत्यत्रसएवायंग्रंथइत्याद्युःनहीहसंख्याग्रहणमस्तियेना सग्रंथस्योपयोगःस्यादसंतासंबद्धश्चेहायंग्रंथः एकादि विषयस्यापिप्रश्नस्यसंभवात्कोभवान्कतरोभवतोःकठइति। अवक्षेपेकःएतयोरर्थयोर्विशेषइतियद्यपिककनोःस्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदेकुत्सितेकश्चेत्येववक्तव्येनतुपृथग्योग द्वयं। पृथग्योगकरणान्नूनमनयोरर्थयोर्भेदःसतुननिश्चीयतइतिप्रश्नः॥अवक्षेपणमितियेनावक्षिप्यतेनिंद्यतेतद्वाचिनःकन्प्रत्ययोयस्तत्स्वयंकुत्स्यतेततःकइति

=यदीतिकेवलमवक्षेपणंलक्षणमर्थं॰यथामोघंभवान्प्रश्नायंवच्मतीयत्तत्स्यस्तेषांमधेयतमोमकोवाकठःसआगधप्रतिसेधंसमच...कोपीदत्वात्॰२=नहीहेति॰किमःसंख्यापरिमाणइत्यत्रेवमानिति...संख्याग्रहणेपरिप्रश्नस्यानिर्ज्ञातविषयतास्यवस्तुविषयताबहुना॰

किंकारणंकिमिसेतत्सपरिप्रश्नेववर्त्तते। परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञातंचबहुषुद्वयोर्वायोःपुनर्निर्ज्ञातं। निर्ज्ञातत्वात्द्वयेकयोःपरिप्रश्नोन। परिप्रश्नाभावात्कि मेवनास्ति कुतःप्रत्ययः। एकाच्चप्राचां॥प्राग्वचनं किमर्थंविभाषायथास्यात्॥प्राग्वचनानर्थक्यंचविभाषाप्रकरणात्। प्राग्वचनमनर्थकं किंकारणं विभाषाप्रकरणात्॥प्रकृतामहाविभाषातयैववक्तिद्धं॥अवक्षेपणेकन् [redacted] अवक्षेपणेकन्विधीयते॥कुत्सितेकः॥कःएतयोर्थयोर्विशेषः॥अवक्षेप णंकरणं। कुत्सितंकर्म अवक्षेपणंवैकुत्सितंकरणं। तेनयत्कुत्स्यतेतदपिकुत्सितंभवति। तत्रकुत्सितमित्येवसिद्धंभवति॥एवंतर्हियस्तरसकुत्सार्थमु पादीयतेतदिहोदाहरणंव्याकरणकेननामायंगर्वितः॥याज्ञिक्यकेननामायंगर्वितः॥यत्स्वकुत्सार्थमुपादीयतेतत्त्रोदाहरणं॥देवदत्तकोयज्ञदत्तकः॥

विषयविभागः॥अवक्षेपणंवैकुत्सितमिति नहिस्वयमकुत्सितमवक्षेपणंभवतीत्यवक्षेपणस्यापिकुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः॥यस्तरस्यकुत्सार्थमितिव्याकरणादिकंस्वय मकुत्सितमप्याश्रयविशेषेमदमुपाहरदवक्षेपणंपरस्यभवतीतितद्वाचिनःकन्प्रत्ययः॥ ॥ श्री ॥१॥ ॥१॥

[illegible]

भा०कै०५
८१

लुम्मनुष्ये॥ लिंगसिद्ध्यर्थमपीति॥ वचनं त्वभिधेयवदेव भवतीति चंचेव मनुष्याविति न उक्तं हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति लुकि तु मनुष्यलिंगप्रसंगः॥ जीविकार्थे। यास्त्वेता इ
ति याः परिगृह्य गृहाद्गृहमटंति ता इत्यर्थः॥ यास्तु विक्रीयंते तेनास्तु न भवति शिवकान् विक्रीणीत इति॥ समासाच्च तद्विषयात्॥ इवार्थे छप्रकृत इति कस्यचिन्ना
म्नापरामर्श इति प्रश्नः आचार्यदेशीय आह। छ इति कथं पुनरिति सूत्रेणैव छस्य विधानात् छविषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः॥ एवं तर्हीवार्थ इति प्रधानस्यापि छस्य
परामर्शस्यायुक्तत्वात् गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः। छे च विधीयमाने अस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः स्यात् सप्तक्षपेति वा॥ समासेनोक्तत्वादिति वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चे

=विक्रेतुं प्रतिमाः शिल्पवन्तो मौर्या इति विवरणकाराः। क्षत्रियविशेषास्तु प्रसिद्धाः॥२=

लुम्मनुष्ये। किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते॥ न लुगेवोच्येत। लिंगसिद्ध्यर्थं लुम्मनुष्ये। लिंगसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। चंचेव चंचा वध्रिकेव वध्रिका। खर
कुटीव खरकुटी॥ जीविकार्थे चापण्ये अपण्य इत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति॥ स्कंदो विशाख इति॥ किं कारणं। मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः
भवेत्तासु न स्यात्। यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति॥ समासाच्च तद्विषयात्॥ तद्विषयेनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते॥ छः॥ कथं पुनः समासो ना
म छविषयः स्यात् एवं तर्हीवार्थः यदि तर्हि समासोपीवार्थे प्रत्ययोपि। समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि द्वाविवार्थौ काकागमनमिव ताल

=समासार्थः काकागमनतालपतनसदृशो देवदत्तागमनदस्युपनिपातो। तद्धितार्थः काकवधसदृशो देवदत्तवधः॥

पतनमिव। काकतालं काकतालमिव काकतालीयं॥ ॥ ॥

=तद्धितार्थस्तु देवदत्तागमनदस्युपनिपातनिष्ठकार्यनिरूपके काकागमनतालपतनप्रयोज्यकाकवधसदृशो देवदत्तागमनदस्युपनिपातप्रयोज्यो देवदत्तवध इति॥२=

छस्त्री श्यामादिभ्यो निप्रसंगः॥ एवं तर्हीति शस्त्रीश्यामादौ नांतर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबंधाभावाच्छस्याप्रसंगः काकागमनमिवेति। द्वन्द्वनिवि
षये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं तालपतनं दस्युनिपातस्य तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्यु
ना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते॥ ॥ श्री ॥ ॥

राम०
८१

अभि॰। अपो गोत्रादिति गोत्रे गणा। एवं शैब्यते। गोत्रे यो विहितोण् तदन्तेभ्यो भिजिदादिभ्यो यञ् यथा स्यात्॥ आभिजित इति एवं तत्र नक्षत्रेणायुक्तः काल इत्यण्॥ अ
परत्र सास्य देवतेति॥ गोत्रमिति च वक्तव्यमिति॥ एवमप्यते। गोत्रचरणाद्वुञि सत्र गोत्रग्रहणे स्वरितत्वात् गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ्जिति गोत्राधिकारे विहितप्रत्यय
[redacted] स्याग्रहणे सत्यस्य पञ्जोग्रहणं न स्यात् गोत्रत्वातिदेशान्न भवति आभिजितक इति आभिजित्यस्यायमिति वुञ्। आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यल्लोपः गो

=गोत्रसंज्ञकः प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः।१८ [redacted]

अभिजिद्विदभृच्छालावत्। अपो गोगोत्रात् गोत्रवचनं कर्त्तव्यं। गोत्रादिति वक्तव्यं। इहमाभूत्। आभिजितो मुहूर्त्तः आभिजितः स्थाली
पाक इति। गोत्रमिति च वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। आभिजितकः गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् गोत्रमिति शक्यमकर्त्तुं। कथमाभिजितकः।
गोत्राद्यं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य तृतीयेपा
१ दे द्वितीयमान्हिकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥

त्यस्यमिति गोत्रचरणाद्वुञि सत्र गोत्रग्रहणेनार्थोगृह्यते॥ तेन तद्धाचिनः प्रत्ययो विधीयमानो स्मादपि यञो भवति गोत्राधिकारे विहितप्रत्ययग्रहणे त्वौ
पगवक इत्यादावणाद्यन्ताद्वुञ् न स्यात्॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमान्हिकं॥ पादश्च समाप्तः॥

भा० कै० ५ पादशतस्य पादशतग्रहणमिति द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसंगो न भवत्यनभिधानात्। यस्येति लोपेन सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरनिमित्त कत्वार्थं। तेन लोपस्यास्था
९२ स्थानिवत्त्वाद् द्विपदिकेत्यादौ पादः पदिति पद्भावः सिध्यति। स्थूला। चंचुत्क इति। सादृश्यस्य द्योतकः कन्प्रत्ययः। चंचं चन्त्यपि यश्चंच निवृत्तश्चानेन। चंचत्को यथामतिः स्वं दृश्मा
नप्रभत्वात् प्रवृद्धहन्ता पि वृहन्ति वृषस्तमत्वा घोदृश्यतेस्य वृहत्कः अनसं भिन्नतरकमिति भेदस्य प्रकर्षानसंतगत्सोर्धुगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते कांतत्वा

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। पादशतग्रहणमनर्थकं किं कारणं। अन्यत्रापि दर्शनात्॥
अन्यत्रापि हि वुन्दृश्यते। द्विमोदकिकान्ददाति। स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। कन्प्रकरणे चंचत्वृहतोरुपसंख्यानं॥ कन्प्रकरणे चंच द्वृहतो
रुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। चंचत्कः बृहत्कः। अनत्यंतगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धं॥ अनत्यंतगतौ क्तात्तमादयो भवंति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन
त्यंतगतौ क्तात् कन्भवतीत्यस्यावकाशः। अनत्यंतगते वचनं प्रकर्षस्यावचनं। छिन्नकं भिन्नकं। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनमसं
तेगते रवचनं॥ पटुतरः। पटुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। भिन्नतरकं। छिन्नतरकं तमादयो भवंति पूर्वविप्रतिषेधेन तदंताच्च स्वार्थे
×अनत्यंतगतौ क्ता ×३ (कन्वचनं। तदंताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः भिन्नतरकं छिन्नतरकं॥ ॥ ॥
=अनत्यंतगतिद्योतकसंबंधस्तदभावोनसंतगतिः।१=भिन्नकमित्यादौ बहिरंगमित्यादि विर्था।२=
मा वाल कन्न प्राप्नोतीत्याह॥ तदंताच्चेति स्वार्थे पुनरनत्यंतगतियुक्त एव न तु प्रकर्षयुक्तः प्रकर्षे हि स्वार्थे कनि सत्यनत्यंतगतिर्न द्योतिता स्यात् नन्वेष स्वार्थमात्रे कन्न प्रतिपादितो राम०
दृश्यते चासौ यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति बहुतरकं व्याप्यते सकरतरकं मन्यत इति॥ ॥ श्री ॥१॥ ॥ ९२

एवं तर्हि न स्वामिवचन इति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते न हि स्वामिकृतादिभ्यो न संततगतौ क्तादिसम्यक्कनः प्रसंगो। समासे स्वामिवचने नैवान संततगतेर्द्योतनात्। समा
से प्यसक्तं क्तांतत्वाभावाच्च कृतग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्स्वामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात्॥ तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति॥
अपि विग्रहाभावादिति। अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते यथा वोया वकः इति यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते। यथात्रैमेन्नि स्वमिति। इह तु महाविभाषाधिकारस्य
=ज्ञापकमिति। ननु न स्वामीति सूत्रस्य प्रत्याख्यानात् कथं ज्ञापकमिति चेन्न। तस्य भाष्यस्य पूर्वसूत्रविहितस्यैवायं निषेध इत्यर्थमात्रतात्पर्यकत्वात्। तत्र सूत्रे प्रकृत्यभिहितत्वादित्यस्य भाष्ये प्रकृतिस्वरूपेणैवेति तत्सामर्थ्यात् नाभिहितत्वादित्यर्थः। यावादेराकृतिग
नस्वामिवचने। स्वामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात्। स्वामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणं। प्रकृत्यभिहितत्वात्। प्रकृत्याभिहितः सोऽर्थ इ
ति कृत्वा कन्न भविष्यति। अपर इत्याह शिं तेगु। अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्। अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः किं कारणं विग्रहा
भावात् विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते। तस्मादमिति सधीनरः। तस्मात्तत्रेदमिति सधीनरः प्रत्ययो कर्तव्यः राजनीदं राजा
धीनं यदि सधीनर् क्रियते सकारस्य इत्संज्ञा न प्राप्नोति इह च स्वाधीनोऽन्वधीन इत्संगस्येति इयङुवङौ स्यातां। सूत्रं च भिद्यते यथान्यास मेवास्तु॥ न
नु चोक्तं अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादिति। नैष दोषः। अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति। किं कारणं। नित्यप्रत्ययोऽयं
" के पुनर्नित्यप्रत्ययः॥ " " "
न किंचिन्निवर्त्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः सूत्रमुपालभ्य न्यासांतरं पठति। तस्मात्तत्रेदमिति तत्र महाविभाषाधिका
रात्पक्षे वाक्यं भवति राजनीदमापन्नमिति पक्षे प्रत्ययः राजाधीनमिति भाष्यकारो न्यासांतरं दूषयति। यदीति। पदसंज्ञा च नलोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया॥ "
त्वात् कतः। विभाषाः पक्षे स्वाधीनोऽध्यायत्तः। हन्याय... (margin, vertical)

भा०कै०५ तमादय इति अवक्षेपणे कनित्यस्मात् कनः प्रागित्यर्थः॥ भुक्त इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात् कर्तृस्यानवगमात् प्रकर्षाद्युपाधिद्योतनाय यावद्रूपप्रयोज्यास्तमादय इति
९३ सामर्थ्याज्ज्ञेनिसाः आमादय इति किमेतिङ् व्ययघादिसारूप्यतत्त प्रकृतवचनेमयडि सस्मात् प्रागित्यर्थः॥ बहुतीजा संता इति बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्यय
हणं किं तर्हि प्रकृतिरितिप्रकृत्यभावात् प्रसयोपि न प्राप्नोति। एतच्च शौण्डादिषु धिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति रत्नि विषये साधनक्रियावा

=पाघादीनां चेत्यपि बोध्यं ९=

=बहुलाआख्यादेः आसंता खट्वं घुमीति च ९=

तमादयः प्राक्कनः। ज्यादयः प्राग्वुनः। आमादयः प्राङ्मयटः॥ बहुतीजा संताः समासान्ताश्चेति॥ एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपाल
भ्यते॥ किं तर्हि प्रकृतिरुपालभ्यते। अथ तु नरपदा प्रकृतिर्नास्ति। किं कारणं। विग्रहाभावात्॥ विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः॥ न चाधिना
विग्रहो दृश्यते॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति॥ किं कृतं भवति॥ भवति वैकश्चिद् दत्तपदविग्रहोपि बहुव्रीहिः॥ तद्यथा॥ शोभनं मुखमस्या
: सुमुखीति। नैवं शक्यं। इह मदधीनमित्यात्वं कृष्णप्रसज्येयातां। एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति। एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति॥०॥

चित्वाद् धिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते विशेषणत्वविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः यदि त्वतिखट्वादिवद्राजानमधिगत राम०
इति तत्पुरुषः क्रियते तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात्। कश्चेत्यिक्रोपाद्धिभाषे सनेन तस्मिंश्च सस्तुत्तरपदत्वाभावात् खो न स्यात्। एवमप्यधेरिति यथाधिस्त्रीति॥ ॥ ९३

=अधिकरणएतस्मिन्केनाधेयाविभावेनतत्वात्सामर्थ्यादाधेयंलक्ष्यतेऽव्ययीभावः।१=

राजदंतादिष्विति ननु विभक्त्यर्थे वृत्तेरधेरव्ययीभावो विधीयमानोधिकरणप्रधानः स्यात्त्वाधेयप्रधानः नैष दोषः साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति खमन्त्ययेच कृते कुटीर दिव
घ्यर्थे स्त्रीलिंगसंख्यं भविष्यति राजदंतादिषु चाधेयेधिरिस्येवं विशिष्य पठितमंतेनाधिस्त्रीत्यादावधिकरणपदार्थे परनिपाताभावः॥ अधिशौंडादिष्विति अधिरीश्वर इति अधेःक
र्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यंता राजादयोधिना समस्यंते एवं च वाक्यमपि भवति यथाधिब्रह्मदत्ते पंचाला इत्येवं राजन्यधि राजाधीनमिति वृत्तिविषयेचाधि
शब्द ईशितृमेव वर्त्तते॥ अथवाधिकरण एव सप्तमी वृत्तिविषये च स साधनक्रियावचनोधिर्न तु वाक्य इत्यस्य पदेनाग्रहो राजन्यधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमित्यर्थः॥ विभा

राजदंतादिषु पाठः करिष्यते॥ अथवा सप्तमीसमासोयं॥ अधिः शौंडादिषु पठ्यते। अपरस्त्वाह विभाषांचेरदिक्स्त्रियामित्यत्र दिग्ग्रहणं किमर्थं॥ अस्त्रियामिती
प्रसुच्यमाने प्राचीनाब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्येत॥ दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ [redacted] अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थं॥ नयावता दिक्
शब्दः स्त्रीविषय एव भवति वैकश्चिद्दिक्शब्दः अस्त्रीविषयोपि॥ प्राक् प्राचीनं उदक् उदीचीनं॥ विभाषाऽञ्चेरदिक्स्त्रियांस्त्रीग्रहणं किमर्थं॥ न स्वार्थिको
यं॥ स्वार्थिकश्चप्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तंते॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्स्त्रीग्रहणं करोति। तद्ज्ञापयत्याचार्यः॥ स्वार्थिका अतिवर्त्तंते लिंगवचनानीति।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। गुडकल्पा द्राक्षा॥ तैलकल्पा प्रसन्ना। पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति। णाचं स्त्रि॥ ॥ ॥

षांचे॥ इह विभाषाग्रहणं पूर्वस्य विधेर्निसत्वज्ञापनार्थं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये विधयस्ते नित्या इति न्यायात्॥ दिग्ग्रहणमिति॥ अंचसंतः स्त्रियां वर्त्तमानो दिश्यपि वर्त्तेत इति प्रश्नः प्रा
ची नाब्राह्मणीति क्रियानिमित्तको दिग्देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्त्तेत इति खस्य प्रतिषेधाभावः॥ प्रागिति प्राचीशब्दाद्दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरस्यन्न
स्यांचेर्लुगिति लुक्कृते तोव्ययत्वात्स्त्रीत्वाभावः खेतु कृते शब्दांतरत्वान्नपुंसकत्वं॥ ॥ श्री ॥१॥ ॥१॥ ॥

भा॰कै॰५ एकस्यसकृद्दादेशइति॥ अभ्यावृत्तिगणनेसकृच्छब्दस्यासामर्थ्यात्पुनःपुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गुणनेवर्त्तमानात्संख्याशब्दात्कृत्वसुजिष्येवं पूर्वसूत्रार्थेमाश्रित्ये
१६४ दमुच्यतेयदात्वभिमुखीवृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणोच्यतेतदात्तदनुवृत्तावपीहदोषाभावः अस्मिन्पक्षेधात्वर्थस्यानुवादकआह। यथा अधिपरीअनर्थकाविति। अभिमुखी
वृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थेनदोषइति प्रश्नः नचैकस्येति ननुचैकस्यैवपुनःपुनरावृत्तिर्यथापंचकृत्वोभुंक्तइति॥ एकैवात्रभुजिक्रियानिवृत्तमेदाआख्यातेनाभिधीयतेतस्यापं
चावृत्तयःपंचसंख्ययागण्यंतेसत्यमेवमेतत्॥ अयंत्वत्रार्थः नचैकस्यपुनःपुनरावृत्तिर्भवतीतिइहसकृद्भुंक्तइतिभोजनमेककालंविवक्षितंतस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य काल
लभेदादप्यलब्धभेदस्यपुनरावृत्त्यसंभवात् अभ्यावृत्त्यभावस्तत्रयथासाधुपचतीतिभवसेवमेकंभुंक्तइतिप्राप्तेसकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदंसूत्रं। अथक्रियाग्रहणमितिप्रधाने

एकस्यसकृच्च। सकृदादेशोऽभ्यावृत्तिग्रहणंनिवृत्तं। किंप्रयोजनं। पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। नचैकस्यपुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः[redacted]
भवति॥ अथक्रियाग्रहणमनुवर्त्ततेउताहोन किंचार्थोनुवृत्त्या। वाऽमर्थः। इहमाभूत्॥ एकोभुंक्तइति अथानुवर्त्तमानेपिक्रियाग्रहणेइहकस्मान्न
भवति॥ एकःपाकइति। पूर्वयोश्चापियोगयोःकस्मान्नभवतिद्वौपाकौत्रयःपाकाः चत्वारःपाकाःपंचपाकाःदशपाकाइतिपरिहृतमेतत्॥ ॥

=वैवकस्यपाकस्वंब्धर्थमतभाऽनजेरादिति॥

निवर्त्तमानेगुणस्यापिनिवृत्त्यामाव्यमितिमत्वाप्रश्नः किंचार्थ्यपरिप्रयोजनमस्तितनुःस्वरितत्वात्क्रियाग्रहणंनिवर्त्तमानेप्यभ्यावृत्तिग्रहणेनुवर्त्तिष्यतइतिभावः एकोभुंक्तइति
अनेकोपिभुंक्तइति तन्निवृत्त्यर्थंएकशब्दप्रयोगः अनुवर्त्तमानेपीतियथातुमुण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामित्यादिषुक्रियाप्रदेशेषुपाकादेर्ग्रहणंभोक्तुंपाकइत्यादिसिद्ध्य
र्थे [redacted]तथेहापिग्रहणेनभाव्यमितिमत्वाप्रश्नः द्वौपाकावितियदेकमेवपाकंद्विष्ककृतदैतउदाहरणंस्कवर्णास्यद्वौपाकाविति एवं राम॰
ह्यभ्यावृत्तिर्भवतितदैदाच्चपाकस्यभेदोयदानुपाकस्यभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेवपूर्वयोगाभ्यांप्रसंगः॥ ॥ २४

नैतत्क्रियागणनमिति । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धो न हि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोः [illegible]रभ्यावृत्तिं संभवति साध्यार्थवि
षयत्वात्तस्याः तस्मात्क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते पाकादिभिः शब्दैः सिद्धस्वभावाभिधीयते सिद्धतायां घञादिविधाना
त् यद्यपि धातुनात्र साध्यस्वभावा क्रियाभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थप्राधान्यात्साध्यत्वं गम्यते इति क्रियाग्रहणादिह सिद्धताधर्मयुक्तपाकाद्यग्रहो यत्र तु धातुवाच्या क्रि

नैतत्क्रियागणनं । किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत् । कथं कृत्वसुचभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । इहापि तर्हि १ द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भो
क्तुमिति । पूर्वयोश्चापि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं पंचकृत्वो भुक्त्वा पंचकृत्वो भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न
प्राप्नोति । यदि खल्वपि पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात् । त्रिरावृत्तेर्द्विरिति । एवं तर्ह्यनुवर्तते अभ्यावृत्तिग्रहणं न
१ तु पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः ॥ ॥ ॥ ॥

याश्रयं पाकादिष्वपि कार्यं भवति । यादृशी च पूर्वे सूत्रे क्रियागृहीता तादृश्येवेहानुवर्तते इत्येकः पाक इत्यत्राप्ययं परिहारः उपपन्नः यथोक्तन्यायमप्रतिपद्यकृदभिहित इति सामा
न्येनाभिधानान्नात्र घञादीनामव्ययकृतां च विशेषमनुष्याद्दृष्ट्येति इहापि तर्हीति दोषान्तरं चाह यदि खल्वपीति ॥ आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भवति ॥ ॥ ॥

=आवृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्वितीयादिप्रवृत्तौ वक्तव्यादिति भावः १०=

=इतिप्यवहारैरित्यर्थः।१= नन्वेवमपि रसंनयापेक्षत्वादभिमुख्यस्यैकप्रवृत्त्यावगावाक्यमत्राभिवर्ततमस्तुकिरत्याह·सक्तादीति·स्वरूपमात्रोक्तेः वचनकारत्वान्मतीत्यर्थः।२ =प्रवृत्तयइति·जन्मानीत्यर्थः।एकसाध्यमात्रित्वेनैवतदर्थप्रति·भिन्नकर्तृकर्मत्वेऽभ्यावृत्तिव्यवहाराभावइति·१=

=ननुगणनेवृत्तिःसंख्याशब्दानामेवनिर्दिष्टत्वसंख्याग्रहणंच्यर्थमतआह·पूर्वसूत्रइति·अनियतेति·अनियतसंख्याविशेषवाची इत्यर्थः।४=ननुगणनग्रहणंव्यर्थंयावतासंख्यागणनात्मिकेकिंचप्रतवारा... इत्यर्थः·वावरादेगाभ्यावृत्तेरुक्तत्वेनसंख्याग्रहणंस्यात

भा०कै०५ किंतर्ह्यभिमुखीति एतच्चाभिग्रहणाल्लभ्यते अन्यथा क्रियावृत्तिगणनइतिब्रूयात् वो चेति अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एतावत्स एताः प्रवृत्तय

९५ इति सकृद्भुंक्त इत्यादौ लेकस्या अपि प्रवृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्यभिमुख्यमस्ति॥ द्रव्यवदपीति। यथा द्रव्यं लिंगसंख्यासाधनैः संबध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाव इत्यर्थः अ

व्ययकृदभिहितस्तु भावो लिंगसंख्यासाधनसंबंधाभावात्साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावा

द्भवत्येव प्रत्ययः अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षश्च क्रियावदितिसतिदेशः पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूयःप्रभृतिनिवृत्त्यर्थं तेहि बहुगणशब्दाभ्यां

त्रियमार्थाभ्यां संख्याप्रदेशेषु निषिद्धग्रहणाः॥ अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं पंचपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूदभ्यावृत्तियहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणं क्रियाविशेषो

किंतर्हि अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ। यदप्युच्यते अनुवर्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति॥ एकः पा

क इति पूर्वयोश्चापियोगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पंचपाकाः दशपाका इति। परिहृतमेतत्। नैतत्क्रियागणनं किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत्॥ कृदभिहि

तो भावो द्रव्यवद्भवतीति॥ ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्ता सकृद्भोक्तुमिति पूर्वयोश्चापियोगयोः॥ द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं पंचकृत्वो भुक्त्वा

पंचकृत्वो भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। नैष दोषः क्रियागणना भविष्यति कथं। कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि॥

=तथालंभनक्रियायाःप्रतिपन्नत्वस्तुतोऽभ्यावृत्तिर्मतेपिसप्तदशपदस्यगननवृत्तित्वमितियाज्यं·तदभावेऽभ्यावृत्तिविषयेसंख्यावाचकात्सप्रत्ययेत्यर्थःस्यादितिनआवात्।४=

गृह्यते नान्यथा तद्देवं यदेकस्या एव क्रियायाः जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यंते तदा कृत्वसुजादयो भवंति नान्यदा। यदि तर्हि घञाद्यंतप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवंति कथं द्विराहृत्तिः

द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्यादयः प्रयोगाः द्विर्वचनेचीति ज्ञापकात्क्वचित् घञाद्यंतप्रयोगेपि कृत्वोर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः। गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थं

मन्यथा क्रियाभ्यावृत्त्याविरुच्यमाने सप्तदश प्राजापत्यानजांस्तूपराने कवर्णानालभेतेत्यत्राप्यालंभनक्रियाया अभिमुख्येन प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्याप्रति राम०

पन्नभेदालंभनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोपि सप्तदशशब्दात्प्रत्ययः स्यात् इह पंचकृत्वः पाक इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः यथा पंचकृत्वः पटोकृत इति॥ ९५

=किमेतदतिरेकः।१=

देवतां॥ नहिपितरइतिदेवताशब्दस्य जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात्समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्ययइत्यर्थः॥ दि

देवतांतान्नाद्यर्थेयत् देवतांतादिसुच्यते॥ तत्रेदं नसिध्यति। पितृदेवत्यमिति॥ नहिपितरोदेवता॥ नैषदोषः दिवै
रैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थेतल् एवं चकृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति॥ देवात्तल्॥ तलिस्त्रीलिंगवचनात
लिस्त्रीलिंगवक्तव्यं॥ देवता॥ किंपुनः कारणं नसिध्यति॥ देवशब्दोयं पुल्लिंगः स्वार्थिकश्चायं॥ स्वार्थिकाश्चप्र
कृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तंते॥ उक्तं वा॥ किमुक्तं स्वार्थिका अतिवर्त्तंतेपि लिंगवचनानीति॥ ॥ ॥
ति१

वेरिति। क्रियाशब्दोदेवताशब्दो ननु जातिवाची सत्यर्थः॥ देवदेवत्यमितिजातिशब्दत्वेतु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो नस्यात्॥ ॥ ॥

१८ ॥श्री ॥७॥ ॥श्री श्री श्री

भा॰कै॰५
९६

लोहिता। लोहिता इति॥ प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात् सर्वमेव कन्स्यात्। तथा च लोहितिके ति न सिध्येदिति वचनं निःसे लिङ्गार्थप्रत्ययवाधे प्राप्ते विकल्पार्थं। स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति।

=लोहितशब्दात्... लोहितिका ... =उअयअय अथ ... अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यायते। ... अपरो मनो ... ४=...

लोहितान्मणौ। लोहिता तल्लिंगबाधनं वा। लोहिताल्लिंगबाधनं वेति वक्तव्यं। लोहितिका लोहिनिकेति॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसं-

ख्यानं कर्तव्यं। आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामह इति पंचाक्षरं यजेति द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुवि-

हितः॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यं॥ हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः॥ अग्निरीशे वसव्यस्येति। उक्तं स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति। अपस्यो वसानाः अ-

पो वसानाः स्व ओकः स्वोकः कव्यो सि हव्यसूदनः। कविरसि। रौद्रेणानीकेन कव्यनायै कवितायै॥ आमुष्यायणस्य॥ अमुष्यपुत्रस्य॥ क्षेम्यस्येशे क्षेम्यम ध्यवस्यति

वा पुर्वर्चसं वर्चसे एव वर्चस्यं। निष्केवल्यं। निष्केवलं॥ उकथ्य। उकथ्यं जन्यं ताभिः सजन्यं ताभिः जनंताभिः सोमे जैनयामि न कव्यं नवं॥ प्राणो नव्ये भिर्नवैः ब्रह्म पूर्व्यं

पाथः पूर्वं तनुषु पूर्व्यं पूर्वं पूर्व्या हः पूर्वाहः पूर्व्या विशः पूर्वा सः पूर्वासः समपूर्व्येः समपूर्वैः॥ अग्निं वः पूर्वं पूर्व्यं तं जुषस्व यविष्ठ्य यविष्ठ। होत्रवाहं यवि-

ष्ठ्यं। यविष्ठं त्वं हव्य यघविष्ठ्य यविष्ठ समावद्वसति॥ समावद्वसन्तीति समं वसन्ति समंगच्छन्ति॥ स वो देवयते हस्तौ समं समावद्वीर्या वहानि समानि समावद्वी-

र्याणि करोति॥ समानि। य ईवते लोके॥ य ईवते ब्रह्मणः। य इवते। नवस्य नू नप्त्रन पूर्वाश्च। नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः। नप्त्रन पूर्वाश्च प्रत्यया वक्तव्याः

॥ नूत्नं नूतनं नवीनं। तश्च पुराणे प्रात वक्तव्यः॥ नप्त्रन पूर्वाश्च प्रत्यया वक्तव्याः प्रत्नं प्रणं प्रतनं प्रीणं॥ ॥ ॥ ॥

=ञवतुः प्रत्ययः। ३२=

वसोः समूहे च सत्रोक्तं। अपस्यो वसाना इति। अपशब्दात् द्वितीया बहुवचनं तादात्म्यसंयोविभक्तेश्चालुक्॥ ॥श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥

एम॰
९६

=बसाः इति योगविभागात् स्वार्थे प्रत्ययः। ...

तद्युक्तात्॥ यदेव वाचेति॥ इदं त्वया कर्तव्यमिति संदेशवाचं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः॥ श्री ॥७॥ श्री ॥७॥ ॥

=सान्नाय्यग्रहणं नो दाभार्थं· इयं तु पाठ्यमान्नाय्यं तेष्वपि इदं·॥=

तद्युक्तात्कर्मणोऽण्। तदिति नेनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते॥ वागेव। यदेव वाचा व्याक्रियते तत्कर्मणा क्रियते॥ अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यः छन्दसि॥ अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यं। कौलालः वारुडः। नैषादः चाण्डालः। आमित्रः॥ भागरूपनामभ्यो धेयः॥ भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः॥ भागधेयं रूपधेयं नामधेयं मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः। मित्रधेये यतस्व॥ अण् मित्राच्च। अण् मित्राच्चेति वक्तव्यं॥ मैत्रं मित्रः॥ सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपना निपात्यन्ते॥ सान्नाय्यः अनुजावरः अनुषूकः चातुष्प्राश्यः राक्षोघ्नः वैयातः वैकृतः वारिवस्कृतः॥ आग्रायणः॥ आग्रहायणः। सान्तपनः॥ आग्नीध्रसाधारणादञ्॥ आग्नीध्रसाधारणादञ्वक्तव्यः॥ आग्नीध्रं। साधारणं॥ अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः। आयवसे वृद्धे तेमारुतं शर्द्धः॥ नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत्। नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः॥ सूर्यः मर्त्यः। यविष्ठ्यः॥ क्षेमाद्यः क्षेमाद्यो नवः॥२॥

क्रमः॥ क्षेम्यस्तिष्ठन्प्रतरणः सुवीरः॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां॥ बह्वल्पार्थात् मंगलामंगलवचनं॥ बह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचनं कर्तव्यं॥ बहुशो देहि। अनिष्टेषु श्राद्धादिषु माभूत्॥ इष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात्॥ अल्पशो देहि॥ इष्टेषु प्राशित्रादिषु माभूत्॥ अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात्॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। आदितः मध्यतः अन्ततः॥ ॥७॥ ॥ ॥

=क्षेम्यस्तेयोऽन्यगिरुर्वन्हे वचनं तु पतसकरणमध्ये पाठात्तत्वं निनार्थमिति मतीयते·॥=

रामरामराम॥ श्री श्री ॥ श्री ॥७॥ ॥श्री श्री ॥७॥ ॥७॥

भा॰कै॰५ कृभ्वस्ति। च्विविधाविति। अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्ट्वा सूत्रे प्रक्षिप्तं संपद्यन्ते अस्मिन्निति। अमूलाभवंति। संपद्यकर्त्तरि च्विरिति च्विप्रसङ्गः। एतच्चोपलक्षणं कृभ्वस्तियोगा
९७ भावादरच्चेत्प्रसङ्गः तस्मादिदमुदाहरणं। भवंत्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति॥ प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति। तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वाच्चेरभावः। यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मना संपद्य
माना विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः। अंकुरीभवंति यवा इत्यत्राभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः। अन्ये न रूपेण प्रागभूतं

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः। च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यं। इह मा भूत्। संपद्यन्ते शालय इति। अथ क्रियमाणेपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भव
ति। संपद्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्रे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं कर्त्तव्यं। समीपादिभ्यः उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। समीपीभवति। अभ्याशीभव
ति। अंतिकीभवति। किं पुनः कारणं न भवति। न ह्यसमीपं समीपं भवति। किं तर्हि असमीपस्थं समीपस्थं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। तास्थ्यात्ताच्छब्द्यं
भविष्यति। अव्यक्तानुकरणात्। किमर्थश्चकारः स्वरार्थः। चितोंत उदात्तो भवतीत्यंतोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन च
कारेण। अनुबंधेन प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं। अत उत्तरं पठति। डाचि चित्करणं विशेषणार्थं। डाचि चित्करणं क्रियते। विशेषणार्थं। क्व विशेषणार्थेनार्थः। लोहितादिडाज
भ्यः क्यषिति। डा इति उच्यमाने इडा इतोपि प्रसज्येत। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। एवमेतस्य न भविष्यति। इदं तर्हि नाभा पृथिव्या निहितो दविद्युतत्। तस्मा
च्चकारः कर्त्तव्यः। मद्रात्परिवापणे। मद्राच्चेति वक्तव्यं। मद्राकरोति। समासांताः। अंतग्रहणं किमर्थं। अंतो यथा स्यात्॥ ॥ ॥

कारणं तेन रूपेणासत्त्वमभावोऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादतिप्रसंगाभावः। संपद्यकर्त्तृत्वादेवाभूततद्भावत्वे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभोर्थः वाऽजन्मग्रहणं कर्त्तव्यं भूततद्भा
वग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः। विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात्स्वार्थे च्विप्रत्ययः समीपादिभ्य इति। प्रकृतिविकारभावाभावान्न
प्राप्नोतीति वचनं। तास्थ्यादिति। असमीपस्थस्य समीपस्थत्वभावात्सिद्धं सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः। समासांतग्रहणमिति समीपवचनमंतशब्दं मत्वा प्रश्नः। अवयववचनाश्रयेणोत्त एम॰
रमाह। अंतो यथा स्यादिति। इतरो गृहीताभिप्राय आह॥ ॥ ॥ ९७

संपद्यमानद्वति वक्तव्ये संपद्यकर्त्तरीत्युक्त्या निरुक्तमभूततद्भावो लभ्यते इति वार्त्तिककारेण न कर्त्तव्यमिति लाघवानुमानात्पक्षांतरमाह अथवेति। ... संपद्यमानत्वेनाभाति। अभूततद्भावग्रहणात् अभूततद्भावत्वात्संपद्यकर्त्तृग्रहणात्

नैतदस्तीति॥ इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयन्नाह॥ इदं तर्हीति॥ ॥श्री ॥श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धं॥ इदं तर्हि प्रयोजनं॥ तद्धहरणे नग्रहणं यथा स्यात्॥ कानि पुनस्तद्धहरणस्य प्रयोजनानि प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वंद्वतत्
पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः॥ अव्ययीभावः प्रयोजनं प्रतिराजं उपराजं अव्ययीभावश्चेत्समासो नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगता यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥
लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। इदं तर्हि प्रयोजनं। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपंचम्याः इत्येष विधिर्यथा स्यात्॥ अव्ययीभाव॥ द्विगु॥ द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनं। पंच
गवं दशगवं। द्विगुश्च समासो नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगता यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य॥ इदं तर्हि प्रयोज
नं द्विपुरी त्रिपुरी द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं। पुरशब्दो यमकारान्तः। तेन समासो भविष्यति॥ आतश्चाकारान्तः॥ एवं ह्याह॥ इ
मे स्म भिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयंति कोपमिति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं द्विधुरी त्रिधुरी। द्विगोरकारान्तादिति ङीप् यथा स्यात् द्विगु॥ द्वंद्व॥ द्वंद्वसंज्ञा
च प्रयोजनं। वाक्त्वचं। स्रक्त्वचं। द्वंद्वश्च समासो नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वा
ल्लिंगस्य॥ इदं तर्हि प्रयोजनं॥ कोशश्च निषच्च कोशनिषदं [redacted] कोशनिषदिनी द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिरिति इनिर्यथा स्यात्॥ द्वंद्व॥
तत्पुरुष॥ तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनं॥ परमधुरा उत्तमधुरा परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिंगता यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥ उत्तरपदार्थ
प्रधानस्तत्पुरुषः॥ इदं तर्हि प्रयोजनं अर्द्धधुरा॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् लिंगस्य इदं तर्हि निर्धुरः॥ अव्ययं तत्पुरुषे
प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् तत्पुरुष॥ बहुव्रीहि॥ बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनं उच्चधुरः नीचधुरः॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्ये
ष स्वरो यथा स्यात्॥ श्री ॥७॥ ॥

=किं क्षेपे इत्यनेन विहितः समासोऽग्रस्थेन न तु षष्ठीत्यनेन विहितः ।१५= =बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥१८=

न पूजनात् इदं विप्रतिषिद्धं को विप्रतिषेधः। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासांतो विधीयते। न च तत्र काचित् पूजनांता प्रकृतिर्निर्दिश्यते।
नैतद्विप्रतिषिद्धं। नैवं विज्ञायते। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासांतो विधीयते न चेत्ताः पूजनांता भवंतीति। कथं तर्हि। न चेत्ताः पूजनात्परा भवं
तीति॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्त्तव्यं। सुराजा अतिराजा। किमाभूत् परमगवः। उत्तमगवः॥ प्राक् बहुव्रीहिग्रहणं च। प्राक् बहुव्रीहिग्र
हणं च कर्त्तव्यं। इह मा भूत्। स्वक्षः अत्यक्षः इति। किमः क्षेपे। क्षेप इति किमर्थं। कस्य राजा किं राजः। क्षेप इति शक्यमकर्त्तुं कस्मान्न
भवति कस्य राजा किं राज इति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। बहुव्रीहौ संख्येये डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं
निस्त्रिंशाद्यर्थं। डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ किं प्रयोजनं। निस्त्रिंशाद्यर्थं। निस्त्रिंशानि वर्षाणि। निश्चत्वा
रिंशानि वर्षाणि। अन्यत्राधिकलोपात्। अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यं॥ इह मा भूत्। एकाधिका विंशतिः॥ एकविंशतिः। द्व्यधिका
विंशतिः। द्वाविंशतिः। अव्ययादेरिति च वक्तव्यं। इह मा भूत्॥ गोचत्वारिंशदिति॥ तत्तर्हि वक्तव्यं। यद्यप्येतदुच्यते॥ अथ वैतर्हि अन्य
त्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥

ऋक्पूरब्धूः॥ कथमिति। यद्यक्षइति स्वरूपग्रहणम् अक्षे सर्वे पदे धुरन्तात् समासान्तो न भवतीति तदा नचेदक्षधुरन्तः समासइत्ययं पक्षो भवति॥ यदा त्वक्षइत्यर्थग्रहणं तदा नचेद
क्षः समासार्थइत्ययं पक्षउभयथा च दोषप्रसंगइति प्रश्नः॥ अक्षधुरन्त इत्यस्यायमर्थो अक्षशब्दस्य यः समीपे धूःशब्दः तदन्तः समास इति॥ नचेदक्षस्य धूरिति अक्षस्य धूरूपे क्षया
धिकरणत्वात् अनक्षइत्यधिकरणसप्तमी च कसंबन्धः कारकविशेषः शकटावयवोऽक्षः॥ अक्षो। अदर्शनादितिवचनादर्शी वा क्षीत्यक्षिमदर्शार्थग्रहणमिति हाक्षिशब्द उपादानः

ऋक्पूरब्धूः॥ अनक्षइति कथमिदं विज्ञायते॥ नचेदक्षधुरन्तस्समास इति॥ आहोस्वित् नचेदक्षः समासार्थ इति किंचातः॥ यदि विज्ञायते॥ नचेदक्षधुरन्तः
समास इति॥ सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति॥ इदं तु न सिध्यति॥ दृढधूरयमक्षः॥ अस्तु तर्हि नचेदक्षः समासार्थ इति सिद्धं दृढधूरक्ष इति॥ इदं तु न सिध्यति
॥ अक्षस्य धूः अक्षधूरिति॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते अक्षधुरन्तः समास इति नापि नचेदक्षः समासार्थ इति॥ कथं तर्हि नचेदक्षस्य धूरिति। एवं च कृत्वाना
पि नचेदक्षधुरन्तस्समास इति विज्ञायते नाप्यक्षः समासार्थ इति। [redacted] अथ चोभयोर्न भव
ति॥ अक्षणो दर्शनात्॥ अदर्शनादित्युच्यते॥ तत्रेदं न सिध्यति॥ कं बाक्षं अदर्शनाद् इति शकपमकपतं॥ कथं ब्राह्मणाक्षि॥ अप्राण्यंगादितिवक्तव्यं॥

=लवणमक्षीवेसुपमितसमासः॥१८=

लवणाक्षमिसाद्युदाहरणांदर्शनवाचिलेनुब्राह्मणाक्षीसादौ समासांता भावः कंबराक्षमिति॥ अप्राणिनां बहुव्रीहिः कं मुखाबरणामुच्यते तेनाप्राणाः पश्यंतीति दर्शनत्वात् समा
सांताप्रसंगः एवं गवाक्षेपि॥ अप्राण्यंगादिति तेन गवाक्षकंबराक्षेसिध्यतः॥ श्री ॥श्री ॥ श्री॥ ॥श्री॥ ०॥

अचु॥ अद्रष्टचतुर्णामिति। अर्थप्रदर्शनमेतत्। दृष्टानि चत्वार्यस्येति। अन्यपदार्थे बहुव्रीहयः। आद्यास्त्रयः कर्मधारयाः। अह्नो। अह्नश्च चतुर्नार्थकमिति॥ अन्हए
नेभ्यः इत्येतावत् सूत्रमज्विधानार्थकं नेंटजचोरत्र विप्रतिषेधाभावात्॥ एतान्हाहः पुंसीति वचनात्। स्त्रियां वृत्त्यभावात्। नत्रान्हष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावात्। द्वत्वो

अचतुरविचतुरसुचतुरा। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अद्रष्टा चतुर्णां अचतुरः। विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः। सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः। ततः परे एकादश
द्वंद्वाः। स्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवऊर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिव रात्रिंदिव अहर्दिव ततो व्ययीभावः। सहरजसा सर
जसं। ततस्तत्पुरुषः निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं। ततः षष्ठीसमासः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं। ततो द्विगू द्वे आयुषी द्व्यायुषं त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषं
ततो द्वंद्वः ऋक्यजुः ऋग्यजुषं। जातादयउक्षांताः समानाधिकरणाः जातः उक्षा जातोक्षः। महान् उक्षा महोक्षः। वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः॥
ततो व्ययीभावः। शुनः समीपं उपशुनं। ततः सप्तमीसमासः। गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः। चतुरो अकारेण त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं॥ चतुरः अ अकार
णे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ त्रिचतुराः। उपचतुराः। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः। पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यं। पल्यवर्चसं। राजवर्चसं। अहः
सर्वैकदेश। अहर्ग्रहणं द्वंद्वार्थं द्रष्टव्यं किमुच्यते द्वंद्वार्थमिति॥ न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात्। तत्पुरुषाभावात्॥ न हि रात्र्यंतोऽहरादिस्तत्पु
रुषोस्ति। अन्हो न्हएतेभ्यः। अन्होन्हवचनार्थकं चान्हष्टखोर्नियमवचनात्। अन्होन्हवचनमनर्थकं। किं कारणं। अन्हष्टखोर्नियमवच
नात् अन्हष्टखोरेवेसेत नियमार्थं भविष्यति अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसीति अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसीति चेति वक्तव्यं। ब्रह्मसामं ब्रह्मसाम देवछंदसं

९ देवछंदः॥ ॥ श्री ॥७॥

पेनप्रवो ह्लादयः सिद्धा इति नार्थोन्हादेशविधाने नेसर्थः॥ ॥श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

बहु॰। अनन्तोदात्तार्थमिति सक्थ्यं चाक्रान्तादिति विभाषान्तोदात्तत्वं विधीयते तत्राऽन्तोदात्तात् ङीषः ङीषो नोत्ति विशेषो ङीप उदात्त निवृत्ति स्वरेणोदात्तत्वाद्यदा तु पूर्वपद प्रकृति स्वरे
णानुदात्तत्वं तदा ङीषि सति ईकारस्योदात्तत्वं भवति ङीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः। चक्रसक्थीति अपपुस्तकोयं पाठो न त्वयं ...क्रान्तादिति विकल्प निषेधाच्चित्वान्नित्ये नान्
तोदात्तत्वेन भाव्यं तस्माद्गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वाभावपक्षस्योदाहरणम्॥ ॥द्वित्रिभ्यां॥ ॥द्विमूर्द्ध इति यद्यत्र षच्स्यात्तदा चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् द्वित्रिभ्यां
=सक्थशब्दस्य जं तो तोदात्तो भवति क्रान्तान्तात्पर स्वेन भवतीति सक्थं चाक्रान्तादिस्यार्थः।२=

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्। किमर्थं षच् प्रसयान्तरं विधीयते। न टच्प्रकृतः सोनुवर्त्तेत। अन्तउत्तरं पठति। षचि प्र
सयान्तकरणमनन्तोदात्तार्थं। षचि प्रसयान्तरं क्रियते। अनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्ति चक्रसक्थं चक्रसक्थी
॥ ॥द्वित्रिभ्यां षमूर्द्धः किमर्थं मूर्द्धन्ः षः प्रसयान्तरं क्रियते न प्रकृतः सोनुवर्त्तते मूर्द्धन्च षव चनं किं। अनन्तोदा
त्तार्थमित्येव द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः॥ ॥श्री॥ ॥०॥

=वितरणसामर्थ्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर मात्रं बाध्यते॥१=

यादृन् मूर्द्धस्य बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वात् द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावः तदा सावकाशं षेनु सति समासान्ते पक्षेपि पक्षेन्तोदात्तत्वं प
क्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वाद्यसिद्धेः॥ ॥श्री ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ०ः

अपूरणी। कल्याणपंचमीकः पक्ष इति। अत्र वृत्तिपदार्थे एव पूरणीन त्वन्यपदार्थेः। पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वाद्यथा रक्ष इ समस्य शब्दस्यावयव्यभिधेयो न
तु शाखादयोवयवा अनुमीयमानस्या शाद्यार्थत्वादिस प्राधान्यं पूरणाः कल्याणी पंचमा इति अत्रावयवे न विग्रहः समुदाये भेदः समासार्थः इति रात्रिषु पंचम्या अंतर्भावात्
उद्धृतावयव०

अप्पूरणीप्रमाण्योः। अपि प्राधानपूरणीग्रहणं। अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यं। प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यं। इह मा भूत्। कल्याणी
पंचमी अस्य पक्षस्य कल्याणपंचमीकः पक्षः। अथेह कथं भवितव्यं। कल्याणी पंचमी आसां रात्रीणामिति कल्याणी पंचमा रात्रय इति
भवितव्यं। तत्र योऽत्र प्रधानां नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। पुष्यनेत्राः। मृगनेत्राः छंदसि च। नेतुरुपसं
ख्यानं कर्त्तव्यं। बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदात्ठन्विधेयः पंचकमा
सिकः षट्कमासिकः। दशकमासिकः अंजनासिकायाः संज्ञायां। खरखुराभ्यां नस्वक्तव्यः खरणाः खुरणाः शितिनाः अर्चनाः अ
हिनाः इति नैगमाः शितिनाः अर्चनाः अहिनाः। उपसर्गाच्च बहुलं वक्तव्यः। विग्रः ख्यश्च वक्तव्यः। विख्यः। ऊर्ध्वसोनः। ऊर्ध्वसोनाः।
स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यं॥ इह मा भूत्। महोधाः पर्जन्य इति॥ ॥ ॥

न्यपदार्थत्वान्नप्राधान्यं पूरणाः पंचकमासिक इति पंचमति रस्य मासस्य पंचको मासः सोस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन् पंचको मासोस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठञ् च॥ एम०
अञ्चनासिखरखुराभ्यामिति आदेशप्रत्यययोः प्रसंगे केवलादेशविधानार्थं वचनं उपविग्र इति। विगता नासिकायस्य स विग्रः॥ ॥ ॥ १००

गंधं। गंधशब्दोस्ति द्रव्यवाची गंधान् पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची चंदनस्य गंध इति॥ तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह। गंधस्येत्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य द्रव्यस्य गंधल
क्षणो गुण एकांतो भवति। रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकांत इवैकांतस्तत्स्थस्योपलंभादित्याश्रीयते॥ यदनुगतमिति। अनुगतं निलीनमविभागापन्नं
कुंकुमादि परागदेवदत्तादेर्भवति। तदात तत्स्थत्वात् गंधस्यैकांतत्वादित्वं भवति। प्रविशीर्णमिति विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः॥ शेषात्॥ कः शेष इ

=आपणेत्रिसुकः।१=

गंधस्येदुत्पूति। गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणं। गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणं कर्तव्यं इह मा भूत्। मनाग्गंधोऽस्य सुगंधः आपणिक इति। अथ्यानुलिप्ते
कथं भवितव्यं॥ यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं सुगंधिरिति भवितव्यं। अथ यत्प्रविशीर्णं सुगंध इति भवितव्यं। शेषाद्विभाषा॥ शेषादि
त्युच्यते। कः शेषः। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासांतो न विधीयते स शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासांता वि
धीयंते ताभ्यः कप्मा भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥ ये प्रतिपदं विधीयंते ते तत्र बाधका भविष्यंति॥ अनवकाशा हि विधयो बाधका भवंति॥
सावकाशाश्च समासांताः कोऽवकाशः विभाषा कप्॥ यदानकप्सोऽवकाशः। कपः प्रसंगे उभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप्प्राप्नोतीति नस्माच्छे

=तस्माच्छेवल्पमाणवालः१=

ति॥ अनेकस्योपयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेष इत्याश्रीयत इति प्रश्नः। इतरः सामान्येनाह याभ्य इति। समासांतविशेषस्तु न प्रदर्शितः। किमर्थमिति सामान्येन विभाषाक
ब्विधीयतां तस्य विशेषसमासांता बाधका भविष्यंतीति प्रश्नः॥ परत्वात्कप्प्राप्नोतीति उपदेशः इत्यादिषु निसंडजादयश्च श्यंते॥ ॥ श्री

किंपुनरिति॥ पूर्वं यास्यः प्रकृतिस्यः इति सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय प्रश्नः। यद्यपि कृद्वपेक्षे शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकं अंतरेणापि शेषग्रहणमशेषान्नि
त्यं कृद्विधानसामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसंगाभावात् छेषादेवकृद्विकल्पवित्तानान्तथापि विचारमात्रं क्रियते। अन्तश्च इति। उक्तं गताकप्त्र विहित इति शेषत्वात्पक्षे
परत्वात्कप्प्रसंगः कृद्भावपक्षस्त्वकारस्यावकाशः समासांतस्य च विशेषणं तदिति तत् एव विशेषविषयाद्वचनात्कप्न भविष्यतीत्यर्थः॥ तस्मिन्क्रियमाणोपी

= शिष्यबुद्धिवैशद्यायेत्यर्थः।१ =

किंपुनरिदं शेषग्रहणं कृद्वपेक्षं यस्माद्बहुव्रीहेः कप्[वि]विहित इति। आहोस्वित्समासांतापेक्षं यस्माद्बहुव्रीहेः समासांतो न विहित
त्यत्रापि२ इति॥ किं चातः यदि विज्ञायते कृद्वपेक्षं अनृचो बह्वृचः प्राप्नोति अथ समासांतापेक्षं अनृचकं साम बह्वृचकं सूक्तमिति न सिध्य
ति। अस्तु कृद्वपेक्षं। कथमनृचो बह्वृच इति विशेषणं तदुक्तं अनृचो माणवो बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। तर्हि उभयोस्तन
१ डि: स्त्रीग्रहणं चोदितं। तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति॥ ॥ ॥

ति। क्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुंडोध्नीसत्र पक्षे परत्वात्कप् प्राप्नोति क्रियमाणेपि स्त्रीग्रहणे तस्य पुंनपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात् पक्षे परत्वात्कपः प्रसंग एव एतच्चोद
हरणमात्रमुपदर्शितं दिशु पक्षे कप्प्रसंगात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

४६९

भा०कै०५ नैवककप्पेक्षमिति। शेषग्रहणानर्थक्यप्रसंगात् यस्मात् क्वचिन्निसः कप् विहितस्तस्मात्क्विमापानप्राप्नोतीति विरोधादिति पूर्वोक्तन्यायात्समासान्तापेक्षमपि न भवति अन्‍तृकं बह्वृक्कमिसत्र कपो
१०२ प्रसंगात्॥ अनंतबहुव्रीह्यधिकार इति। एवं च बहुधन्वानः इत्यनंतरे बहुव्रीह्यधिकारे न ङः विधानात् कुड्डौ ध्वनिसारौ स्त्रियां कप्प्र भवति। कथमनृच इति॥ बहुव्रीह्यधिकारा
त्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे कप्प्रसंगः। वक्तव्यमेवैतदिति॥ यद्येवं समासान्तापेक्षे पि शेषत्वे नृच बह्वृच योर्विशेषवचनादनृचात्र न बह्वृक्कयोः पक्षे कपः
सिद्धत्वात् कस्य चिद्दोषस्याप्रसंगात्किमर्थमनंतरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेषः। आश्रीयते बहुव्रीह्यधिकाराच्चेत्तत्सुहृत्पादिभ्यः कपो प्रसंगः किं चोपदेशादि सा
दौ पक्षे कप्प्राप्नोति। अनंतरे बहुव्रीह्यधिकारे उचो विधानात् यथा प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोतीति तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिं

एवं तर्हि नैव कप्पेक्षं शेषग्रहणं॥ नापि समासान्तापेक्षं किं तर्हि अनंतरो बहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यते। अनंतरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः
समासान्तो न विहित इति॥ कथमनृचो बह्वृच इति वक्तव्यमेवैतत् अनृचो माणवो बह्वृचश्चरणाख्यायामिति॥ ईयसश्च। ईयस उपसर्जनदीर्घ
त्वं च। ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यं बहुः श्रेयसोस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी॥ पुंवद्वचनात्सिद्धं। पुंवद्भावोत्र भवति ईयसो बहुव्री
हौ पुंवद्वचनमिति॥ ॥इति भगवत्पतञ्जलिविरचिते श्रीव्याकरणमहाभाष्ये पंचमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं॥ पादश्च संपूर्णः पंचमोध्यायः॥
वसंतऽऋतिविरचि

समेनद्भाष्यं। ईयस उपसर्जनदीर्घत्वमिति हूस्वापवादो दीर्घत्वं विधेयं। पुंवद्वचनादिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेन निवर्त्यते यथा पुंविषयस्य कारस्य ह्रस्वो
न भवत्येवमीयसः प्रसंग इति श्रवणं भवति बहुश्रेयसी सत्र हल्ङ्याब्भ्य इति लोपे प्राप्ते इदं तेके चित् पठन्ति बहुः हल्ङ्यादिलोपे न न भावं ङ्याप्योः ह्रीप्रत्यययोः ग्रहणात्स्त्री प्रत्यये चानुपसर्ज
नेतरादि नियमाभावादिति उपसर्जनत्वात् ईपत्यत्तरादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसंगाभावादन्ये त्वाहुः दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिवर्त्यर्थं कृतं तत्र इति खट्वा इत्यादौ लोपो
माभूदिति चोपसर्जनेतरादिनियमः स्यात् तदा ह्रस्वो ल्वोपस्य प्रसंगाभावान्न ङ्यावतमेदीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घो ल्लोपं ज्ञापयतीति एम०
बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टं इत्युपाध्याय जय्यटपुत्रकैय्यट कृते भाष्यप्रदीपे पंचमोध्यायः॥ ॥समाप्तः॥ ॥शुभमस्तु॥ शुभकल्यानः॥ ॥ १०२
५६२